

Б О К А

5.

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

B O K A

ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI

5.

HERCEG-NOVI — 1973.

Редакциони одбор:

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ, Др МИРОСЛАВ
ЛУКЕТИЋ, ИЛИЈА ПУШИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, ЛАЗАР
СЕФЕРОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ и МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ

Одговорни уредник:

ИЛИЈА ПУШИЋ

Ликовна обрада:

ЛИДИЈА ЛАФОРЕСТ

Власник и издавач:

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ — ХЕРЦЕГ-НОВИ

ДАНА 29. НОВЕМБРА НАСТУПАЈУЋЕ 1973. ГОДИНЕ, НА ДАН РЕПУБЛИКЕ, ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ У ХЕРЦЕГ-НОВОМЕ ПРОСЛАВЉА ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ОД ДАНА КАДА ЈЕ СВОЈА ВРАТА ОТВОРИО ПОСЈЕТИОЦИМА. ЗА ДВАДЕСЕТ ГОДИНА СВОГА ПЛОДНОГ РАДА, ОД ПОЧЕТНИХ ЗБИРКИ КОЛЕКЦИОНАРСКОГ ТИПА, РАЗВИЛА СЕ КОМПЛЕКСНА МУЗЕЈСКА УСТАНОВА, КОЈА ДАНАС ОБЈЕДИЊУЈЕ ДВА ОДЈЕЉЕЊА, ТРИ ЗБИРКЕ, ДВИЈЕ КОЛЕКЦИЈЕ, УМЈЕТНИЧКУ ГАЛЕРИЈУ, ТРИ МЕМОРИЈАЛНЕ СОБЕ, ЛАПИДАРИЈУМ И БОТАНИЧКУ ВАШТУ. ИЗ САСТАВА ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА, У ТОКУ ЊЕГОВОГ РАЗВОЈА, ПРОИЗИШЛЕ СУ ДВИЈЕ, ДАНАС ПОСЕБНЕ, УСТАНОВЕ: АРХИВ И НАУЧНА БИБЛИОТЕКА.

ПРИЈЕ ПЕТ ГОДИНА ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ ЈЕ ПОКРЕНУО ОВУ СВОЈУ ЕДИЦИЈУ — ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ „БОКА“. У КОМЕ САРАЂУЈУ ИСТАКНУТИ НАУЧНИ И СТРУЧНИ РАДНИЦИ ЧИЈА ЈЕ ТЕМА ИСТРАЖИНАЊА БОКА КОТОРСКА.

ЧЕСТИТАЈУЋИ ЈУБИЛЕЈ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА, РЕДАКЦИОНИ ОДБОР ЗБОРНИКА ОВАЈ БРОЈ, ПЕТИ ПО РЕДУ, УЗ ПУНУ ЗАХВАЛНОСТ ПОСВЕЂУЈЕ ПРОФЕСОРУ ДУШАНУ ПОПОВИЋУ, ОСНИВАЧУ И ДУГОГОДИШЊЕМ ДИРЕКТОРУ ОВОГ МУЗЕЈА.

Манастир Савина

Српска држава у средњем веку, са својим управним уставима и црквеним средиштима на рекама Ибру, Вардару и Морави, одредила је да најлепши и најзначајнији њени уметнички споменици буду подигнути у унутрашњости Балкана. И, управо тамо, сустизиле су се културе истока и запада Европе па, мешајући се међусобно, допринеле да српска уметност добије посебан печат: програмом архитектуре и сликарства увек је била веома везана за Византију, а стилем грађења и вајања претежно за Италију и јадранско Приморје. Православне цркве и манастири — који се у зетском приморју чешће појављују од краја XII века — због тога што се подижу у средини која је од IX века већ била везана за Рим, а од XI века припадала већином католичанству, представљају, у уметничком погледу, посебан случај. Српско медитеранско православље, у сталном суочавању с католичанством или се опирало, јасно подвлачећи своје разлике и кроз уметничке творевине, или се на најчудније начине прилагођавало средини у којој је живело. Све до најновијег времена то је остало његово обележје. Отуд уметнички споменици православних Срба на Јадрану увек захтевају посебна иопитивања, а свако ново откриће изазива изненађење. Такав је, управо, случај и са манастиром Савином.

До недавно историја манастира Савине била је позната тек од средине XVII века. Само се веровало да је он постојао већ у XI веку. Један сликар-рестауратор записао је то предање 1831. године над улазом у малу цркву, наводећи да је храм подигнут 1030. године. Наравно, није искључено да се на истом месту, на којем је данас манастир, некада налазила црква из XI века. Поготову што је XI век време процвата српске државе у Зети и што се тада подижу многобројне цркве, заузимањем зетских владара и властеле. Неки од веома значајних споменика тог раздобља налазе се и данас у Боки Которској па и најближој околини Херцег-Новог (Кути, Сушћепан итд.). Међутим, о постојању старијег

храма у манастиру Савини нема, за сада, никаквих сведочанстава. Тек ће будућа археолошка истраживања бити у могућности да потврде или оповргну стару усмену легенду.

Најновије историјско-уметничко испитивање Савине открило је њен бујан живот већ средином XV века. Тада су, наиме, у Савини подигнуте две мање цркве — Св. Саве и Успења Богородице — а једна од њих је и делимично украшена фрескама. Ове цркве су врло сличних основица: једнобрдне с полукружном апсидом, а засведене су подужним сводовима, у темену претомљеним на готички начин. Свод у цркви Успења Богородице је шиљат, а у храму св. Саве овоидан. Изграђене су притесаним каменом и омалтерисане. Разлике између ових двеју грађевина су више у појединостима. Црква Успења Богородице је већа (10×6 м), а има, у унутрашњости, попречни ојачавајући лук, који почива на пиластрима, профилисан венца, којим се хоризонтално деле зидови од сводова, и ниске пиластре некадашње олтарске преграде. Храм св. Саве је нешто мањи, једноставнији и без пиластара, ојачавајућег лука и венца. Обе црквице припадају најраширенијем и најједноставнијем типу готичких верских грађевина какве су најчешће дизали православни и католици по градовима и селима јужног Приморја у XV веку. Највише их је по Дубровнику и околини, по Боки Которској, у Спичу и по странама планине Румије. Има их и најближа околина Херцег-Новог, где се православни храмови овога типа, с малим разликама у размерама и појединостима, налазе у Кутима (Св. Андреја) и селу Ратишевини (Св. Кузман и Дамјан). Савинске цркве су ипак нешто веће од просечних грађевина овога типа из XV века, што указује на већи углед и богатство њиховог ктитора.

У недостатку писаних историјских извора одређивању старине градитељских захвата у Савини у XV веку, помажу, веома много, тек откривене најстарије фреске у цркви Успења Богородице. До недавно прекривене млађим слојевима сликарства, оне су постепено откриване почев од 1969. године. Том приликом је установљено да су те фреске првобитно прекривале само апсиду, источни зид и свод источног травеја, а да су остале површине у унутрашњости храма биле једноставно премалтерисане. Истина, сликар је, утврђујући програм декорације храма, рачунао да ће он бити цео исликан. Међутим, некакви разлози, данас сасвим непознати, довели су до прекида радова, тако да је живопис најстаријег слоја остварен само делимично. Очигледно, првобитно је било zamiшљено да храм, као и већина српских цркава тога времена, има поред стојећих фигура у доњем појасу живописа, још и два циклуса сцена: Велике празнике и Страдања Христа. Први циклус требало је да се одвија на површинама зидова изнад хоризонталног венца, други одмах испод њега. Најмање деветнаест сцена улазило је у низ Великих празника. Од њих се

сачувало десет у источном травеју: Благовести, Рођење, Сретeње, Бекство у Египат, Крштење, Распеће, Полагање у гроб, Мироносице на Христовом гробу, Силезан у ад и Силазак Св. Духа. Оне су распоређене тако да су по четири сцене на северној и јужној страни овода, а две на источном зиду. Сличан распоред је, извесно, био предвиђен за западни травеј, а на западном зиду, као и увек, требало је да стоји Успење.

Од циклуса Страдања Христовог, који је требало да буде насликан у појазу испод венца, било су изведене само композиције у олтарској апсиди: Тајна вечера, Прање ногу и Издјавство Јудина. Апсида је, као што је у православним црквама био обичај, добила и две сцене повезане с евхаристијом. Причешће апостола, у средњем појасу, и Поклоњење архијереја Христу-жртви, у најнижем. Полукалоту апсиде украшава слика Богородице шире од небеса — симбол Христове инхарнације — која има раширене руке, а на грудима медаљон с ликом малог Христа у погрбу. Њену пратњу сачињавају по три стојећа анђела са сваке стране. Још два оштећена лика светих ђакона, у проскомидији и ђаконичком, догуњавају декорацију олтара.

Древне фреске Савине су готичког стила. Светитељи припадају типу какав се на западном Медитерану тада често појављује: лица су, скоро редовно, са уско прорезаним очима, понекад доста укошеним, и с истакнутим јагодицама, а драперије су чврсто моделоване са наборима који се оштро преламају. Основни склад боја — зелена и црвена, нарочито цинобер, иначе редак у фреско-сликарству — припада зелој готици. У њога се утква жути окер и сива или тамноплава боја. На насликаном намештају су највидљивије готичке црте у орнаментници и облицима (клупа у Духовима, цибориум у Благовестима итд.).

У оквиру готичког сликарства на југословенској обали Јадрана — за које је метропола увек била Венеција, у којој су мајстори учили и одакле су примали утицаје — фреске Савине су дело с цртама прелаза између натуралистичког и идеалистичког степена у развитку овога стила. На њима нема изобличених глава или извештачених покрета као у делу Блажа Јурјевог, којим је обележена прва половина XV века у Далмацији, као што није изграђен ни снај идеализовани лик светитеља, којим се, под утицајем ране ренесансе, истиче сликарство Николе Вождаровића око 1500. године у Дубровнику. Сажимајући драмско и лирске црте у једну посебну целину, фреске Савине су најближе стваралаштву которског сликара *Ловра Добричевића*, који између 1448. и 1478. године даје, као најистакнутији уметник Приморја, посебан печат сликарству у Котору и Дубровнику, преводећи готички начин изражавања у раноренесансни. Без икакве сумње, фреске Савине су његов рад.

Био је то уметник који је потекао из градске породице у Котору, из које је и још један уметник — његов брат златар Леонард. Већ 1444. године био је образован сликар, кад се помиње у Венецији у друштву с истакнутим венецијанским уметником готике Микеле Ђамбона (Michele Giambono) од којег је вероватно, примио и завршне поуке. Из Венеције се вратио у Котор, где је отворио сликарску радionicу, живео као врло цењен грађанин и много сликао. Од целе његове делатности у Котору и Боки остале су само четири целине: 1443. године завршио је, заједно с пријатељем, сликаром Матком Јунчићем, олтарски полиптих за манастир доминиканаца у Дубровнику; око 1452. насликао је лепу и велику икону Госпе од Шкријела за истоимено светилиште на острацу пред Перастом; између 1455. и 1458. урадио је полиптих за олтар цркве дубровачких фрањевана, од којег је пресетао само лик Св. Влаха; некако у исто време настале су и фреске у Савини. Можда баш тадашњем његовом раду у Котору треба приписати и дрвену рељефну фигуру Св. Мартина, која се сада налази у реликвијару которске катедрале. Она је пренесена из старе цркве св. Ане, која је некада била посвећена св. Мартину. Некада је стајала у средини једног сликаног полиптиха који је сада изгубљен. И сама је обојена. У потрази за обимнијим пословима, и зато што су му, у међузремену, Дубровчани постали главни поручиоци Ловро Добричевић, 1459. године, калушта Котор и коначно се настањује у Дубровнику, где стиче многобројне сараднике и ученике. У Дубровнику ствара и своје најчувеније дело — олтарски полиптих за цркву Госпе на Данчама, који завршава почетком 1463. године. Баш те године исписана је, и многобројним минијатурама украшена, и књига с легендом о св. Трипуну, заштитнику Котора, која се, пренета из Котора, сада налази у млетачкој библиотеци Марчани, а чије се слике могу, с великом вероватноћом, приписати кичици Ловра Добричевића.

Иако изразито лично, његово сликарство се, ипак, кретало у оквирима које су створили уметници Венеције. На почетку делатности, док је стварао полиптих за дубровачке доминиканце и икону Госпе од Шкријела, схватања су му потицала од великог готичара Венеције, Микела Ђамбона. Светитељски ликови су, тада, били чврсто моделовани, као да су из дрвета резани, али осећање за боју, увек изразито присутно у Добричевићевим делима, није дозволило да пластични израз надвлада колоризам. У шестој деценији почео је да се знатлије мења прихватајући поуке рене-ренесансе. Прво сзедочаствао о томе појављује се у Св. Влаху са полиптиха дубровачких фрањевана. Развитак тих схватања очевидан је кроз мекцу моделизацију, напуштање готичке пренаглашености у изразима лица и у тежњи да се постигне идеализована атмосфера, у појави нежности и лиризма. Полиптих цркве на Данчама показује да су му и млетачки узорни промењени: ра-

дионца браће Виварина са Мурана постаје му пример за углед, а nežniji сликар од њих, Антонио, и извор са кога је црпео надахнуће и узорке. Промена се у његовом сликарству, очевидно, дешавала током шесте деценије XV века.

Многе црте на фрескама Савине повезују их са делима Ловра Добричевића. Светитељске главе у Савини необично су сродне са ликовима светитеља са његових олтарских слика: Богородица из Полатања у гроб иста је као и његове Богородице, посебно као Госпа од Шкријела, а светитељи показују велику сличност са свецима његовог полиптиха из цркве дубровачких доминиканаца. Право испружене шаке једне руке код апостола у Духовима или код Богородице у Благовестима — што је врло карактеристичан покрет за светитеље Савине — редовно се појављује и на свим другим Добричевићевим делима, поготово на сликама Богородице. Па и сликани предео иза композиције у Савини — у Рођењу, Крштењу, Бекству у Египат — израђен је као и предео на једној његовој иконописној композицији, из сцени Крштења Христовог са полиптиха код дубровачких доминиканаца: брда су увек сива и кестељаста, а по њима израсло дрвеће с обликом шиљатих јелки. Такво је дрвеће и на минијатурама Легенде о Св. Тригуну, где се појављују и позатине са градским бедемима, кулама и кућама истог облика као и на неким композицијама Савине (Распеће, Благовести, Полатање у гроб, Срећење, Причешће). Ниједан други сликар Котора и Дубровника не доноси овакве појединости. Па и склад боја — у којем цинобер бива истакнут својим комплементаром, светлозеленом бојом — припада већтини Ловра Добричевића.

Кад се фреске Савине поставе у сквир стваралаштва овог угледног уметника, онда време њиховог настанка треба да буде негде око 1455. године. Савинске слике, по типовима светитеља, по цртежу и појединостима рукописа, више се везују за његова рана дела, али по мекшем обликовању и ублаженој готици показују схватања која воде његовим најзрелијим стварањима.

Добричевић је био, пре свега, католички сликар. Сва његова дела, изузев савинских фресака, рађена су за католичке цркве Котора, Боке, Дубровника и његове околине, као и за франевачке цркве у Босни. Да ли је и колико још, сликао за православни свет, тешко је рећи. У сваком случају Савина је једини православни манастир у којем су се сачувала његова дела. Суочен с посебним захтевима православне црквене уметности, он је морао ускладити програм декорације, иконографију сцера и језик натписа с предањем Српске цркве. Приметно је да су циклуси фресака, као програм, прилагодени времену у којему су настајали, а да су распоред сцена и избор специфичних православних тема извршени према обичајима византијске уметности. Византијско-православна је и иконографија већине сцена. У њима су насли-

кане само најнеосподније фигуре без којих се не би могла ни замislити једна композиција, јер не би била јасна. У ствари, представљени су само protagonisti догађаја и то тако што су истакнути у први план слике и што су скоро увек великих размера у односу на целу површину слике. То је особеност византијске иконографије раног XIII века, а нарочито је заступљена у орпском документалном сликарству из времена св. Саве. Чак и зидна платна сликаних градских бедема, изведене каменим квадерима, или куће представљене у ортогоналној пројекцији, који су чест мотив на композицијама Савине, припадају сценографији раног XIII века у Србији и Византији, а наслеђени су, посебно зид од правилних тесаника, из византијске уметности XI и XII века. Није искључено да се Добричевић, подстакнут захтевима хтитора и монаха манастира, угледао — кад је у питању програм декорације и иконографије — на неки старији орпски споменик, из времена св. Саве, који се налазио, још добро очуван у сликарево време, негде у Боки Которској. Таквих цркава је, тада, морало бити много више него данас, јер се тек била завршила орпска власт над Котором и околином и тек што је православни епископ зетски напустио своје седиште, манастир св. Михаила на Правлаци код Тивта, где је столовао од 1219. године. Оваквом разматрању иде у прилог и чињеница да неке иконографске појединости у живопису олтара Савине у суштини понављају решење са живописа апсиде у православној цркви Ризе Богородице у Бијелој, у Боки Которској, чије су фреске настале негде на самом почетку XIII века. И тамо, као и у Савини, у полукалоти апсиде, насликана је Богородица раширених руку с медаљоком Христа Змануила на грудима: истина, тамо у покрету, а овде у целом статусу, али истог значења и типа. Њој се, у Ризи Богородице, са сваке стране приклањају по два анђела, што је такође наслеђе из византијске уметности XI и XII века (Св. Софија у Охридлу, Водоча код Струмице) — а у Савини са сваке стране од Богородице стоји скупина од три анђела. И у Поклоњењу жртви у Савини садржане су исте идеје као и у Бијелој, а покрети епископа у свити готово понављају старији узор.

Очевидно, Добричевић се повиновао православном хтитору угледајући се на иконографију сликарства раног XIII века, којим је владала личност првог српског архиепископа, св. Саве. Истина, дедавало се да Добричевић остане веран свом католичком настрјењу код приказивања извесних сцена или појединости. У том погледу нарочито је значајно одступање у смислу православности иконографије извршено на лику Богородице у апсиди. Она је насликана како стоји на великом српу младог месеца. У питању је илустрација неког ученог коментара из Апокалипсе (12,1) у коме се говори о Богородици као жеми обученој у сунце, са месецом под ногама и са венцем на глави од дванаест звезда. У византијској иконографији непозната је свака представа, али је,

зато, сам Добричевић тако насликао Госпу од Шкрпјела, а у католичкој средини овакви прикази од XV века све су чешћи. Исти је случај и с једном појединошћу у Благовестима. Арханђел Гаврило ту држи у руци цвет, знак Богородичине невиности што се никада не приказује на византијским сликама с овом темом, али је зато у западњачкој уметности незаобилазно.

Ипак, у целини, иконографијом живописа Савине преовладава православни дух, као што су стилска схватања по својој природи готичка. Посебну словенску црту дају живопису натписи на фрескама — око глава светитеља, изнад композиција и на свитцима у рукама фигура — који су сви орпске редакције. Од времена успостављања самосталности Српске цркве, дакле од почетка XIII века, на подручју српске државе у средњем веку, они су увек били такви у православним храмовима Рашке и Зете. Пре тога натписи су били грчки, а на подручју Македоније, за време српске власти, остваривала се, већином, грчко-словенска симбиоза у натписима. У католичким храмовима средњовековне Србије натписи су, судећи по ретким остацима фресака, редовно били латински. И на сликама Ловра Добричевића они су латински, мада понегде има и грчких упадица, које су зависне од старијег византијског узорка који је, приликом сликања, имао пред собом (Госпа од Шкрпјела). Немогуће је закључити, на основу сачуваних дела, да ли је Добричевић познавао ћирилску писменост. Уколико није, могао му је помагати неки од српских писара из Савине, како се то збивало током средњег века у Србији кад би се у њој појавио неки угледак сликар Грк који није познавао словенски језик и његова писмена. Без обзира ко је исписивао натписе на фрескама, њихова је особеност да су речи понекад наведене у приморском изговору, а имена у приморском облику (Кирио уместо Кирил, итд.).

Иконографска, стилска и језичка мешавина различитих традиција и култура створили су од живописа Савине јединствено дело, по много чему својствено за границу између Истока и Запада. Носиоци источних идеја ту су били итители и монаси манастира, а западних сам уметник. Треба претпоставити да је Савина остатак једног ширег слоја споменика исте природе, које је време скинуло с лица земље. Из даље судбине чланова сликарске породице Добричевића види се да су и други сликари у њиховом стварању учествовали. Тако, на пример, педесетак година после сликања фресака у Савини син Ловра Добричевића, Вице Ловров, познати дубровачки сликар ренесансног доба, био је позван да живописује цркву требињског манастира Тврдоша. Митрополит херцеговачки и монаси тражили су од њега да фреске буду изведене »тоге гресо«. Последњи остаци фресака Тврдоша, којих више нема, показали су да се тај захтев односио на програм и иконографију, а да су оне, у стилском погледу, припадале Западу

и имале ћирилске натписе. Поновио се, тако, случај Савине. Оба примера остају сведочанство заједно да се превазиђу верске и културне разлике у граничним областима Истока и Запада, а у околину једног народа.

Остало је непознато ко је помогао да се Савина подигне и украси средином XV века. Извесни подаци наводе на претпоставку да су у питању чланови угледне босанске властелске породице Косача. Нагло уздигнута почетком XV века, ова породица је, под великим војводом Сандаљом Хранићем, а нарочито под његовим синовцем и наследником кнезом Стефаном Вукчићем, непосредно управљала широким областима од Лима на североистоку до мора и преко Неретве на југозападу. Средином века два главна стона места херцег Стефана били су Соко над Шљепан-Пољем и Нови на мору, који је основао босански краљ Твртко I, 1382. године. „Господин од Сокола“, како су још звали херцега, зимовао је углавном у Новом, где је развијао поморску трговину и занате. Верска трговина била је на његовом подручју услов за подршку од стране црква, до које му је било стало како би одржао своју политичку и војну превој над краљем Босне са којим је бивао у сукобима. Најближи дворски људи и саветодавци били су му из реда све три вероисповести: гост Радин припадао је „босанској цркви“, митрополит Давид био је глава православне цркве са седиштем у манастиру Милешева, а „почтени витез“ Прибислав Вукоћин завршио је живот као католик. Ипак, Косаче су, поготову Сандаљ и Стефан, били опредељена православна властела када су подизали многобројне цркве у својој држави, превазходяо око својих престоних градова — Самобора на Дрини, Кључа, Сокола и Новог. Нарочиту улогу у тим подухватима морали су одиграти људи око манастира Милешева, духовног средишта православља за њихову земљу. Милешева је имала изузетан углед у босанској држави од тренутка када се у њој, према обичајима православља, 1377. године, крунисао бан Твртко за краља Срба и Босне. Добивши „сугуби венац“ из руке милешевског митрополита, он је постао један од правних наследника угледне династије Немањића из Србије. Духовну надмоћ давала му је и чињеница што је свечани чин обављен над гробом св. Саве, првог српског архиепископа и највећег домаћег светитеља. Косаче су наставиле с неговањем култа св. Саве и с везивањем за манастир Милешеву. Многе цркве биле су тада у Херцеговини посвећене св. Сави, а градитељски планови храмова постали су зависни од тзв. рашког плана према којем су у XIII веку грађене цркве у Србији. Била су то једнобродна здања с полузружном апсидом, правоугаоним певницама и, некад, с куполом. Осетио се тај покрет и у Новом средином XV века. Најлепша црква Косача, св. Срђ и Вахх у селу Подижа, изграђена је у рашком духу, али са особинама готике, а један од малих храмова Савине, тада саздан, посвећен је био св. Сави.

Постоје, дакле, извесни разлози за претпоставку да је ктитор Савине могао бити херцег Стефан, Чињеница да савинска црква Успења Богородице спада у веће храмове овога доба и да је на њеном живопису радио најпознатији сликар Приморја — који се враћао, у погледу иконографије сцена, на уметност из епохе св. Саве — још више уверава у могућност ктиторства најмоћнијег владара из тада најснажније босанске властелске породице. Ако је Савина заиста задужбина херцегов Свјатиха, онда њена изградња пада у врло погодне године по читаву породицу: средином шесте деценије XV века успостављен је мир у породици; утврђен биткама између херцегов и његових синова; па и са Дубровчанима дошло је до споразума, и управо су они уздржа херцегу помагали да дође до добрих градитеља и уметника. Ловру Добричевићу било је тада омогућено да наслика слободнија дела од оних на олтарским полијатисима и иконама католичких цркава. Када је слободна композиција била права реткост, а појединачна фигура светитеља једини мотив у сликарству Приморја, Добричевић је имао прилику да се опроба у компоновању читавог низа сцена, што је представљало смелост првога реда. Само још једном, уколико су минијатуре у рукопису Легенде о св. Трипуну његово дело, он је могао надмашити оно што је било тада превасходно и уобичајено и упустити се у окршај с много тежим питањима сликарства од обраде појединачне хијератичне фигуре светитеља на златној позадини иконе.

Прошло је више од сто година од времена подизања и живописања цркава у Савини а да није остала ниједна вест о животу манастира. У међувремену Турци су савладали све српске земље, па је и Нови паз 1482. године. Српска црква изгубила је самосталност и више није могла да бира овоје патријархе. Ипак, црква у Херцеговини брзо се опоравила, а митрополит је седео у манастиру Гврдошу код Требиња. Године 1557. поново је успостављена Српска патријаршија са седиштем у Пећи; она је почела велики подухват на умјерњењу своје организације и на обнављању и подизању манастира и цркава. У склопу оживљавања црквеног живота и улепшавања храмова под Турцима опет се чује о Савини.

Нови подухват на доградњи и живописању храма Успења Богородице укратко је описан у натпису над улазом у храм, с унутрашње стране, који је исписан 1565. године. У њему се вели да је храм сазидао старањем јеромонаха чије је име оштећено, али два прва очувана слова дозвољавају закључак да се вероватно звао Василије. Очеидно, у натпису се, поводом неке веће поправке цркве, даје јеромонаху важнија улога од оне коју је имао, јер се спомиње да је он сазидао храм. Натпис даље наводи да су свете слике биле урађене трошком већег броја људи, од којих се очувало име нехот Драгобрата, а да се око живописања заузимас пре-звитер поп Вугдас.

До оправке из 1565. године храм је затечен без живописа у западном травеју и без доњег појаса фресака у источном. После прекида сликања средином XV века, ваљда услед лоших политичких прилика због турске најезде, оно није могло бити одмах настављено. Новим поручиоцима из око 1565. године више се није свидело сликарство готике, толико валих на католичко, или су желели да им унутрашњост цркве делује јединствено тек нови сликар је направио фреске не само на оним површинама зидова, где их није било, него је и преко готичких фресака набацио слој малтера и насликао нове фреске. Том приликом стари живопис цркве је тежа оштећења, јер је морао бити искуцан кесером како би се прихватио нови леп.

И сликар XVI века изложио је живот Христов кроз два циклуса — Велике празнике и Страдања. Он их је, међутим, све поставио изнад хоризонталног венца у наосу, тако да је морао смањити сцене у односу на оне из XV века. По дванаест композиција, уместо ранијих осам, стало је тако у сваки травеј цркве. У теме свода сместио је два медаљона са ликовима Христа — Пантократора и Анђела великог савета — а између њих поставио је медаљоне с попрсјима пророка. У апсиди је била велика попрсна Богородица „Знамење“. Испод венца на свим зидовима, налази се низ медаљона с попрсним ликовима: у олтару су архијереји, а у наосу мученици. Апсида је у доњем реду, имала Поклоњење жртви, Ђакоњикон — лик архиђакона Стефана, и проскомидија — Христа представљеног као цара и архијереја. Доњи појас у наосу, са стојећим фигурама, приказивао је избор ликова најомиленијих светитеља: двојицу првогестола, Константина и Јелену, Јована Претечу, св. Николу, арханђела Михаила, св. Андрију итд. Посебно и угледно место било је одређено за српске светитеље — св. Симеона Немању, св. Саву и св. краља Стефана Дечанског — за чији се култ нарочито залагала Пећка патријаршија. Ту, поред њих, на пиластру, али приказан у попрсју, налази се и портрет св. Георгија Новог, крстовског младог златара, који је 1515. године страдао на ломачи у Софији зато што није хтео да се потурчи. Одмах после тога постао је светитељ, а обновљена Пећка патријаршија ширила је, смислено из верско-политичких разлога, његову популарност, тако да су му слике нашле место у многим српским црквама тога времена.

Иако обнова из 1565. године није оставила иза себе велика уметничка дела, она је ипак културно-историјски, па и уметнички значајна. Нема никакве сумње да је сликар припадао централној уметничкој радионици Пећке патријаршије, јер се његово дело, у стилском погледу, теско повезује са сликарством у Пећкој патријаршији из 1561. године. Наиме, тада је патријарх Махарије окупио око Пећи најбоље мајсторе који су му, у духу српског сликарства из доба царства, живописали велику припрату. Стил

који су они тада остварили, морао се допасти патријарху, јер су и многе друге цркве, тих година поправљане, добиле истоветан или сличан живопис: Студеница, Грачаница, св. Никола у Дабру код Прибоја, Милешева. Његов одјек осећа се и у живопису и иконопису тада највећег пећког зографа, монаха Лонгина. Савинске фреске, мада нису најистакнутије међу тим делима, ипак имају исте особине с њима: вешт цртеж, исти репертоар орнаментике, типологију светитељских ликова и колористичке хармоније. Извесно сиромаштво материјала — јер сликар не располаже скупим минералним бојама, црнобојом и ултрамарином, ништи златом, — нарочито употреба многобројних тонова једлиног окера и црне боје, узгорува на време тадањег сиротовања. Као најзападнији производ пећке сликарске радионице, живопис Савине из 1565. године открива бригу средишта Српске цркве о животу манастира чак и на Јадрану. У недостатку српске злателе, о њима се старају угледни грађани, монаси и мирско свештенство. Да баш Савина буде једна од првих цркава у којој ће доћи до обнове и живописања вероватно је утицала херцеговачка митрополија са седиштем у Тврдошу, за коју су Соколовићи — из чије је породице био и патријарх Макарије — били везани и одакле су после Макарија, долазили на патријаршијски престо.

Од 1565. године опет је било потребно да протекне скоро сто година па да се поново нешто сазна о Савини, мада је она, изгледа, непрекидно живела као манастир. 1652. године за храм Успења Богородице направио је петохлебницу Нешко Пролижљеновић, златар из Пожареваца, о трошку јеромонаха Евгенија. Тај сребрни литургијски предмет, уређен техником искуцавања и ажурирања, с готичким, исламским и ренесансним цртама, показује да су савински монаси знали за једног од најбољих тадашњих златара код Срба, који је чак радио и за румунске војводе, као и за српске манастире већег угледа од Савине, као што су Дечани или Хопово у Орему.

Нови живот Савине почиње крајем XVII века. Њему је предводио један трагичан догађај. У турско-млетачком рату, у борбама око Требиња, порушен је 1693. године, манастир Тврдош. Млечићи, који су га дигли у ваздух да не би постао турско упориште, пружили су уточиште монасима и херцеговачком митрополиту на свом подручју, код Новог и у Савини. Тврдошки монаси су повели све своје драгоцености, које данас представљају највећу вредност савинске ризнице. Као наследници и настављачи милешевске митрополије, херцеговачки митрополити су држали код себе остатке милешевске ризнице — неке књиге и можда крст св. Саве и правне документе: повеље краља Стефана Дечанског, цара Уроша, деслота Стефана и руског цара Михаила Феодоровича. Други историјски слој тврдошке ризнице, која је

сада у Савини, повезан је са животом савиштва херцеговачких митрополита. Ту су ренесансне чаше из Дубровника, из времена подизања Тврдоша на почетку XVI века, када су, и иначе, у Тврдошу радили дубровачки градитељи, клесари и сликари. Ту је и читав низ ремек-дела златарске вештине Срба под Турцима из XVII века: сребрни кивот манастира Тврдоша из 1615. године; две раскисне сребрне рипиде из 1637, израђене у Чајничу од златара Ивана Милића, као и један његов дискос; репрезентативни оковани крст урађен 1656. у Мостару од мајстора Ивана; драгоцени сребрни окови за јеванђеље из XVI века и из 1657, са сребрним рељефних украсом и сценама; мали оковани крст јеромонаха Јанићија из 1659. године, као и низ других мањих крстова, плаштанице различите вредности, међу којима се истичу воени вер из 1659. године, који је урадила за Тврдош нека Деспта у Београду и плаштаница патријарха Арсенија Чарнојевића из 1662. Најзад, ту су и тврдошке књиге од којих су неке с илустрацијом, као што су те Октоих из 1609. године, рад Марка Пивца и Марка Требињца или Служабник из XVII века с минијатурама најбоље врсте у свом времену. Марко Требињца је био зограф у Тврдошу, њак дубровачког сликара Матка Миловића, и писар који је иза себе оставио још једну украшену књигу, сада у Свеучилишној библиотеци у Загребу. Радио је у Тврдошу управо у раздобљу његовог грађења и живописања.

Дслазак тврдошких калуђера у Савину поставио је низ економских и организационих питања која је требало решити, али је оживео и уметничку делатност. Тада су иконописци из породице Димитријевића из Риона направили двери (1703. године) и иконе за иконостас мале цркве (око средине XVIII в.). Они су и касније многе сликали за Савину. Међутим, после савлађивања првих тешкоћа искрсао је основни проблем како у малу цркву сместити ојачано братство и све већи број верника, дакле поставило се питање подизања нове и веће цркве. Годинама и деценијама сакупљао се прилог од верника по Србији, Приморју, Босни, све до Русије и Свете Горе. Са путовања су доношени новац и иконе руског и светогорског порекла. Даривања манастиру су се умножила. Ваљда су тако приспале и две изванредне иконе XVIII века: св. Никола у попрсју, урађен на Светој Гори 1735. године, и св. Сава, насликан у Москви 1739. године за рачун Матеја, Павлова сина, из чувене породице Владиславића, која је, преко Саве Владиславића, руског царског дипломате, била угледна и међу руским племством. Прву је даровао можах Атанасије Хиландарац 1759. године, а другу је нека донео нешто касније. И док је прва један од најлепших примерака светогорског византијско-барокног схватања, московска икона је, не само леп примерак из царске радионице, него и културно-историјски предмет од необичке важности: св. Сава је приказан у барокином ентеријеру, одевен у епископску одежду, како показује на знаке владарског достојан-

ства којег се одрекао. Поред њага, на белом пољу, исписан је текст једне кратке биографије св. Сава, са несигурним подацима у складу са знањима XVIII века.

После дугих деценија прибирања, све је било спремно да се у осмој деценији XVIII века отпочне са изградњом нове цркве. У лето 1776. године добијена је дозвола млетачког дужда Алвиза Моћенига за подизање храма, а 15. марта 1777. с намером монаха сложио се и митрополит црногорски, Сава Петровић — писмом из манастира Стањевитића (обе дозволе сада у ризници). Главну бригу преузео је био архимандрит Данило Језњорајски и већ 1777. отпочела је изградња. Протомајстор храма постао је корчулански градитељ Никола Форетић, који је, изгледа, по повратку савинских представника из Венеције, досведен одмах да гради. Две књиге из архива Савине пружају мношину података о мајсторима и току подизања цркве: Љибро от земаља манастирскија и, посебно, Књига исплата за праћење нове цркве (гл. 3). Читавих једанаест година довожен је камен у Корчулу, из Боке, Драча и Лошиња за храм и долазили су мајстори клесари с Корчуле — Вуро, Андрија, Видо, Надал, Мићел и други — и ковачи и стелари из Дубровника.

Форетић је замислио цркву као једнобродну грађевину с три травеја, куполом над средњим пољем, полукружном апсидом и високим звоником испред западне фасаде. Клесари су ту замисао спровели помоћу савршено исклесаних тесаника корчуланског племенитог камена, озиђујући је с великом вештином и украсивши је профилисаним венцима и декоративном рељефном пластиком. Опет се збило, као толико пута с православном уметношћу на Медитерану, да се оваплоти дело стилске и идејне мешавине у којем су обележја уметности и Запада и Истока орећно усклађена. Велика осмоугаона купола, подигнута на коцкасто постолје, како се то чинило у Србији средњег века, одавала је њену православност, а стубићи који држе лукове на њеним странама, сдвојени од ње, подсећали су на најчешће решења купола романичког стила у јужној Италији, а посебно на кубета неких норманских цркава. Ко зна којим путем, исти елементи су се појавили, пре него на Савини, и на кубетима извесних фрушкогорских манастира и цркава из XVI и XVIII века (Хопово, Прибина Глава, Ириг). Обрада и стил грађевине у оквирима су западњачке уметности настале између готике и барока: готичко је решење ребрестог свода над западним травејом, као што готици припада велика розета на звоник у шкољке испод сваког лука на венцу аркада испод крова; ренесансни су профили на равним венцима звоника, на луковима и порталима, а ранобарокни је звоник и украсни делови на најмањим прозорима звоника и на неким појединостима пластике, као и на великим металним крстовима на цркви. Корчулански мајстори су користили сва своја вековима

нагомилана знања да би ostvarili svoje reprezentativno delo. Kao pripadnici loze majstora koja je niicala u Veneciji, oni su i opstem izgledu građevine sa zvonikom dali nešto od izgleda verskih zdanja sa područja Mletacke Republike, kakvih je bilo ne samo u gradu na lagunama, nego i na istočnoj obali Jadrana (posebno sličnih zvonika ima na Korčuli i u Dubrovniku).

U arhitektonskom pogledu savinska velika crkva predstavlja najljepši primjerak pravoslavne građevine iz epohe baroka na Jadrani. Ona je deso jednog šireg sloja baroknih pravoslavnih građevina na Primorju, kojom pripada, na primer, i krah u Risnu što ga je podigao proto-majstor Andrija s Korčule 1786. godine; možda je to jedan od onih majstora koji su učestvovali i na izgradnji Savine. U taj skup ulaze i velike manastirske crkve u Staševičima i Podmajnima nad Bulvom.

Posle završetka unutrašnjih radova na crkvi došao je red i na slikarstvo: trebalo je napraviti ikonostas i naslikati religiozne scene na ogradi raslošnog drvenog хора. Za slikanje ikonostasa uprava manastira sklopile je ugovor sa zografom poimom Simeonom Lazovičem 1795. godine. On je posao završio za dve godine, napravivši niz ikona, poređanih u vodravne redove, koje nose pečat tzv. orijentalnog baroka. Zavisan od stare, pravoslavno zagorске tradicije, Simeon Lazovič je u tom duhu naslikao veliki broj ikonostasa po staroj Hercegovini i u Metohiji, a delimično i po pravoslavnim krahovima Primorja. Bio je poroklom iz Bišelog Polja, a pred kraj XVIII veka nastanio se u Bozi. Sina Aleksiја školovao je u Veneciji. Kad se Aleksiја vratio sa učenja slikarskog zanata pošao je, ipak, očevim tragovima: voleo je videti da zadrži vizantijsku tipologiju svetitelja a zapadnjačke dekorativne elemente, nego što je koristio stečena znaња na Zapadu i zapadnjačke graficke predložke. Završavština slikarske radionice Lazovič — sada u Bišelim Polju, u Nikoľcu — pokazuje gomilu crteža i grafickih predložaka koji su svi zapadnjački, ali im je delo ipak uzvek tradicionalno, a nekad i primitivno. Bili su svakako vешtiји od članova slikarske porodice Rašakloviča-Dimitrijeviča iz Risna, koji su, u vreme rada Lazoviča za bovalske krahove, postali prstonarodni ikonopisci.

Aleksiја Lazovič, u isto vreme, završava stariju istoriju manastira Savine. On je bio, najverovatnije zograf koji je za vreme episkopa dalmatinsko-bokokotorskog, Josifa Račičiča, i igumana Makariја preslikao, 1831. godine, živopis XVI veka u maloј crkvi a uradio je i neke ikone za njen ikonostas. Aleksiјev živopis, jako opštećen, morao je biti uklonjen kako bi se otkrile freske iz XVI veka. Ostavljene su, kao istorijski podatak, samo njegove figure sv. Andriја Kritskog i Josifa Ximnografa koje su jedine bile bolje očuvane.

Савина је, у својој петвековној историји, много мање страдала од других српских манастира. Знала је да пружи заклон онима који су бежали од страдања. Зато се у њој нагомилало велико уметничко богатство које стално привлачи пажњу истраживача културне историје и љубитеља старина. Сместена на изузетно лепом месту, она је, свакако, и најлепши православни манастир на Јадранском приморју. За оне који с нарочитом радозналостију прате уметничка прожимања истока и запада Европе, она је један од кључних примера одређеног духовног стања православних Бокеља.

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. *Шелатизам православне епархије бокошторско-дубровачке*, Задр 1876, 13-14, Задр 1877, 6, 7.
2. *Шелатизам православне епархије бокошторске, дубровачке и спичанске*, Дубровник 1896, 34-37.
3. М. Црногорчевић: *Манастир Савина у Боки Которској*, Весник Српске цркве XII (1901) 224-232.
4. Т. К. Поповић: *Херцег-Нови*, историјске белијешке, Херцег-Нови 1823, 120-126.
5. *Споменица манастира Савине*, уредио Ј. Петковић, Котор 1930.
6. В. Стрика: *Далматински манастири*, Загреб 1930, 214-242.
7. Н. Луковић: *Бока Которска*, Цетиње 1951, 71-78.
8. П. Мијовић: *Савина*, Енциклопедија ликовних уметности, 4, Загреб 1963, 175.
9. Војана Радојковић: *Српско застарело XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, *passim*.
10. В. Ј. Ђурић: *Историја Црке Горе*, 2/2, Титоград 1970, 452-453, 452-463.

Résumé

LE MONASTÈRE SAVINA

Vojslav D. ĐURIĆ

Jusqu'à présent l'histoire de ce monastère était connue à partir du XVIIIe siècle. Or, selon une tradition orale il aurait été fondé au XIe siècle. Les fouilles archéologiques n'étant pas encore effectuées, cette tradition n'a pu être vérifiée.

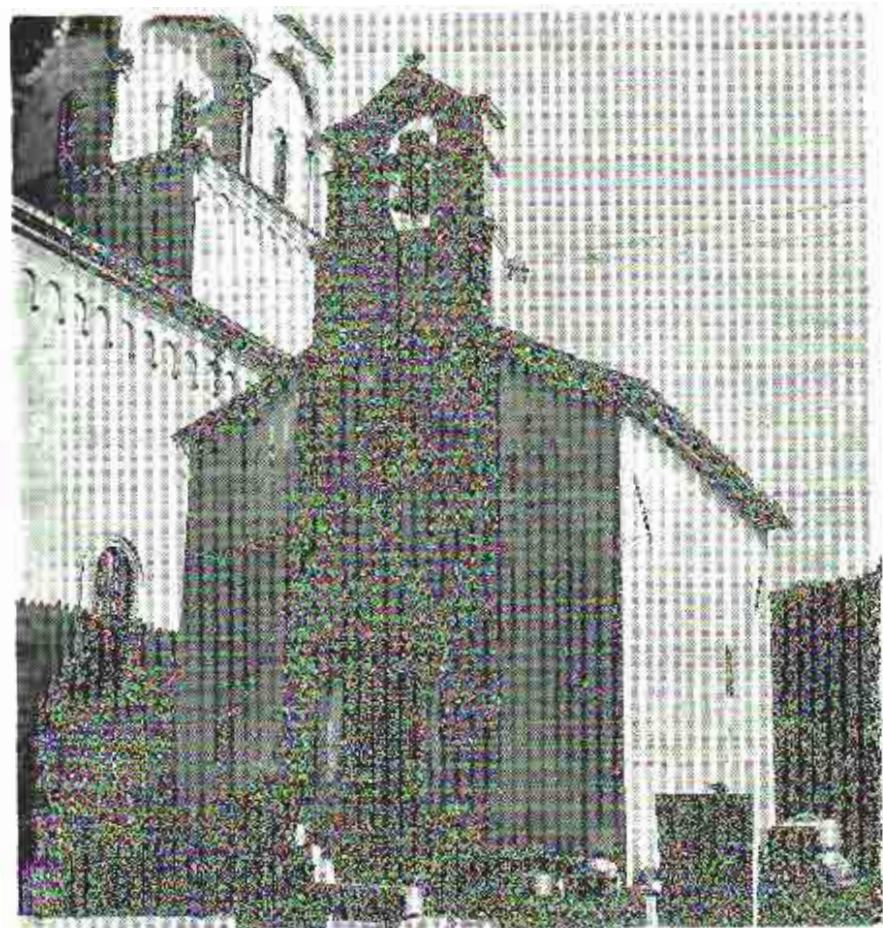
Les travaux de conservation auxquels on a procédé dans la petite église du monastère, celle de la Dormition de la Vierge, ont mis au jour l'activité du monastère au XVe et au XVIe siècle. Cette petite église à une nef, avec une abside et une voûte gothique longitudinale en berceau brisé, appartient au type des petites églises gothiques simples du XVe siècle. La peinture murale primitive, conservée dans le béma et sur la voûte de la travée ouest, date du milieu du XVe siècle. Au point de vue iconographique, les scènes de la vie du Christ et les figures isolées se rattachent aux modèles byzantins, tandis que leur style est purement gothique. Ce fait est tout à fait insolite dans une église conventuelle orthodoxe. D'après les analogies observées on est en droit de conclure que cette peinture est, selon toute apparence, l'œuvre de Lovro Dobričević de Kotor, le meilleur artiste du Littoral de cette époque, dont l'œuvre nous est connue par les documents des archives, et dont les œuvres sont conservées dans la Boka Kotorska et à Dubrovnik. On peut supposer que l'église a été bâtie et la peinture exécutée sur la commande et aux frais de due Stefan Vukčić-Kosača, grand seigneur de Bosnie.

En 1535, sous les Turcs, le monastère a été reconstruit. A cette occasion, une nouvelle peinture a couvert les murs de la petite église, de sorte que cette nouvelle couche de fresques a même recouvert les fresques du XVe siècle. La reconstruction a été dirigée, selon l'inscription conservée, par l'hiéromoine Vasilije, un certain Dragobrat et le prêtre Vukdrag. Deux cycles les Grandes Fêtes et la Passion — et les figures isolées sont les thèmes de cette nouvelle peinture. Elle est dans l'esprit byzantin, et se rattache par les propriétés de son style, à la peinture de la Patriarchie rénovée de Peć, laquelle à cette époque s'était beaucoup employée à la reconstruction et à la décoration des églises dans les territoires sous la domination turque.

L'histoire du monastère au XVIIe siècle est illustrée par les objets d'art appliqué du trésor du monastère. Outre ceux qui ont été spécialement exécutés pour Savina on y conserve des objets d'art, des manuscrits, des documents historiques de deux autres trésors anciens; une partie provenant du monastère Mileševa, et l'autre du monastère herzégovien Tvrdoš. Tous ces objets ont été exécutés entre le XVe et le XVIe siècle. Le trésor de Savina, tel qu'il se présente à l'heure actuelle, a été constitué au XVIIe siècle, au moment où, fuyant devant les Turcs, et emportant leurs objets précieux, les moines de Tvrdoš sont venus s'établir à Savina.

Le monument le plus important de Savina qui date du XVIIIe siècle est la grande église construite entre 1777 et 1799. Les bâtisseurs étaient venus de l'île de Korčula. On y observe un mélange des styles byzantin et baroque, avec beaucoup d'éléments du gothique et de la Renaissance. Elle s'apparente par ses traits caractéristiques à tout un groupe d'églises Serbes du Littoral, de la même époque, comme le sont les églises de Risan, Stanjevići et Podmajine. L'icônostase date de 1795. C'est l'ouvrage du prêtre Simeon Lazović, d'un peintre qui cultive la tradition byzantine tout en y introduisant des éléments du baroque.

Par son aspect d'ensemble et par la plupart des œuvres d'art qu'il renferme, le monastère Savina est le représentant typique d'un art aux confins de deux cultures, celle de l'Orient et celle de l'Occident.

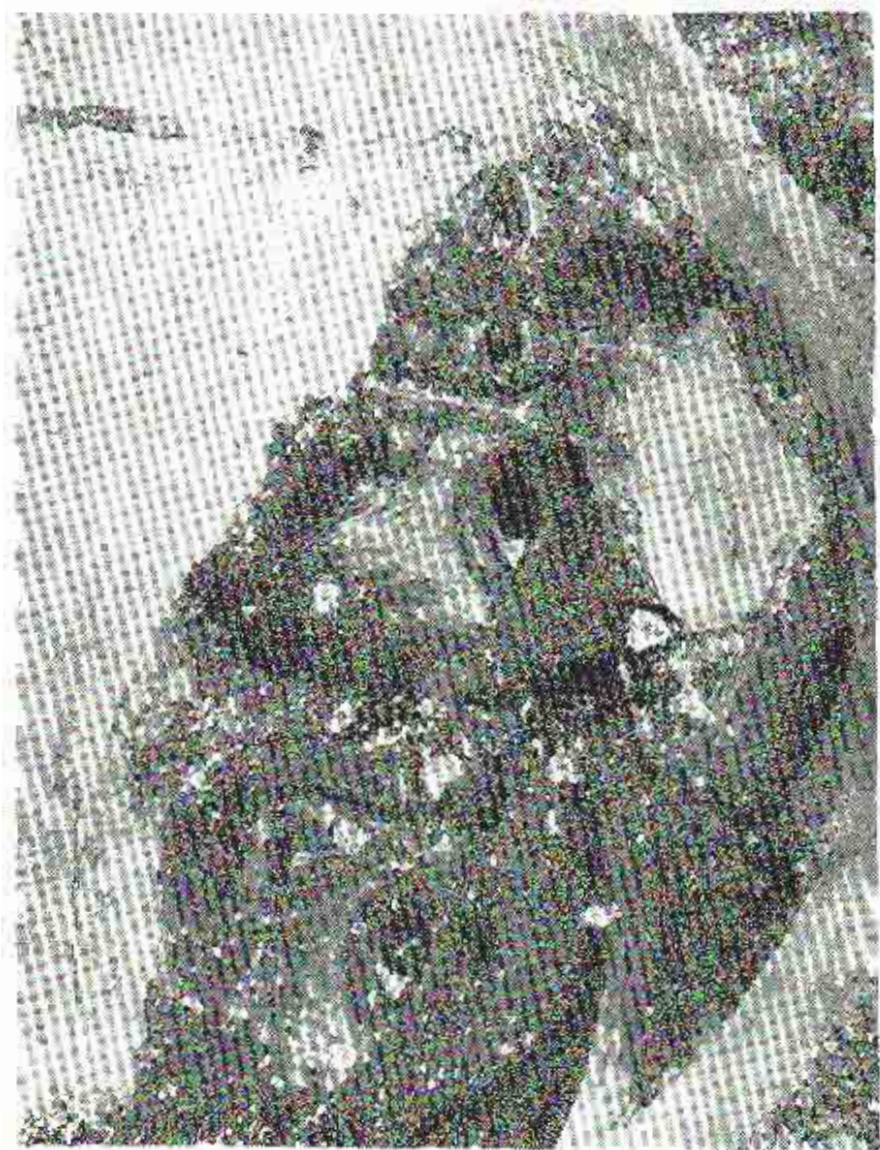
Сл. 1. Стари храм Успења Богородице

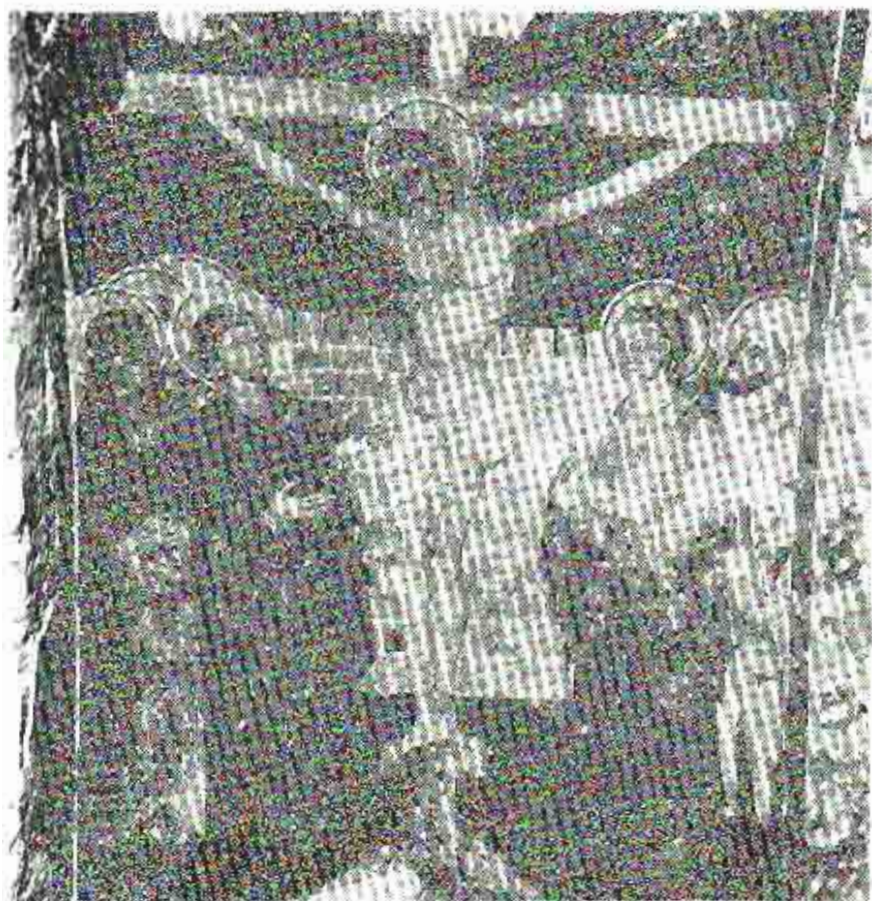
Сл. 2. Олтар старог храма, Тројица анђела, средина XV века

Сл. 3. Апсида старог храма, Причешће апостола, средина XV века

Сл. 5. Апсида старог храма, Издајство Јудино, детаљ, средина XV века

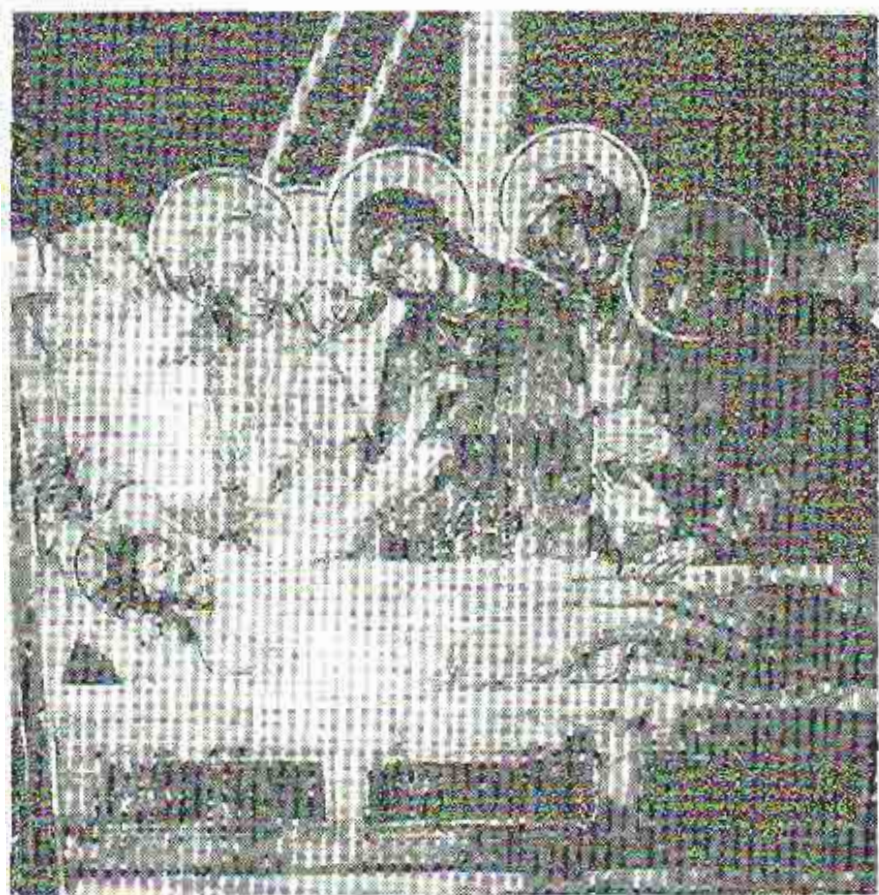
Сл. 5. Источни травеј старог крима, Распеће, средина XV века.

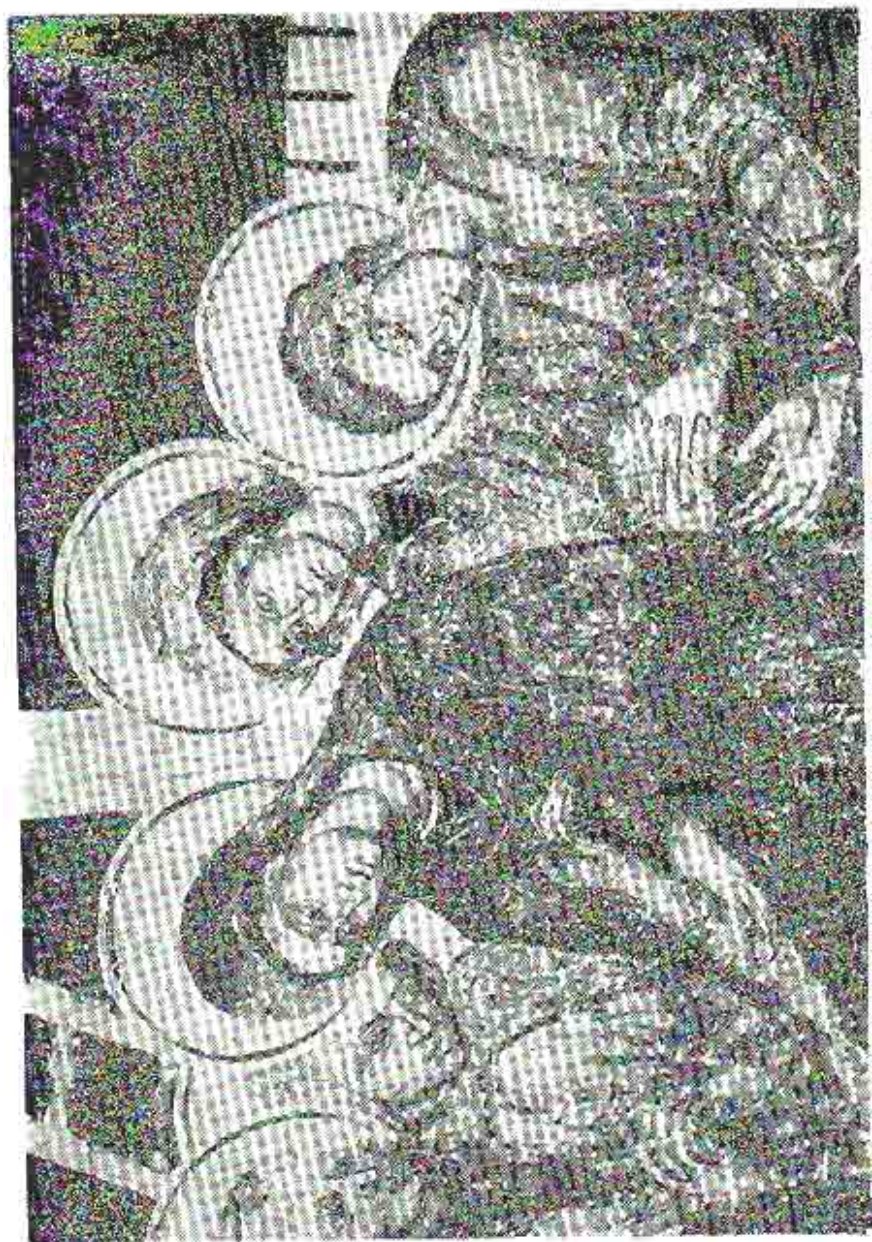
Сл. 6. Источни трону старог храма, Рашиче, апостол Јован.

Сл. 7. Источна гробна старог храма, Бастење, ситниж Longia

Сл. 8. Источни зидови старог храма, Постављање у гроб, средина XV. века

Сл. 9. Полевање у гроб, детаљ

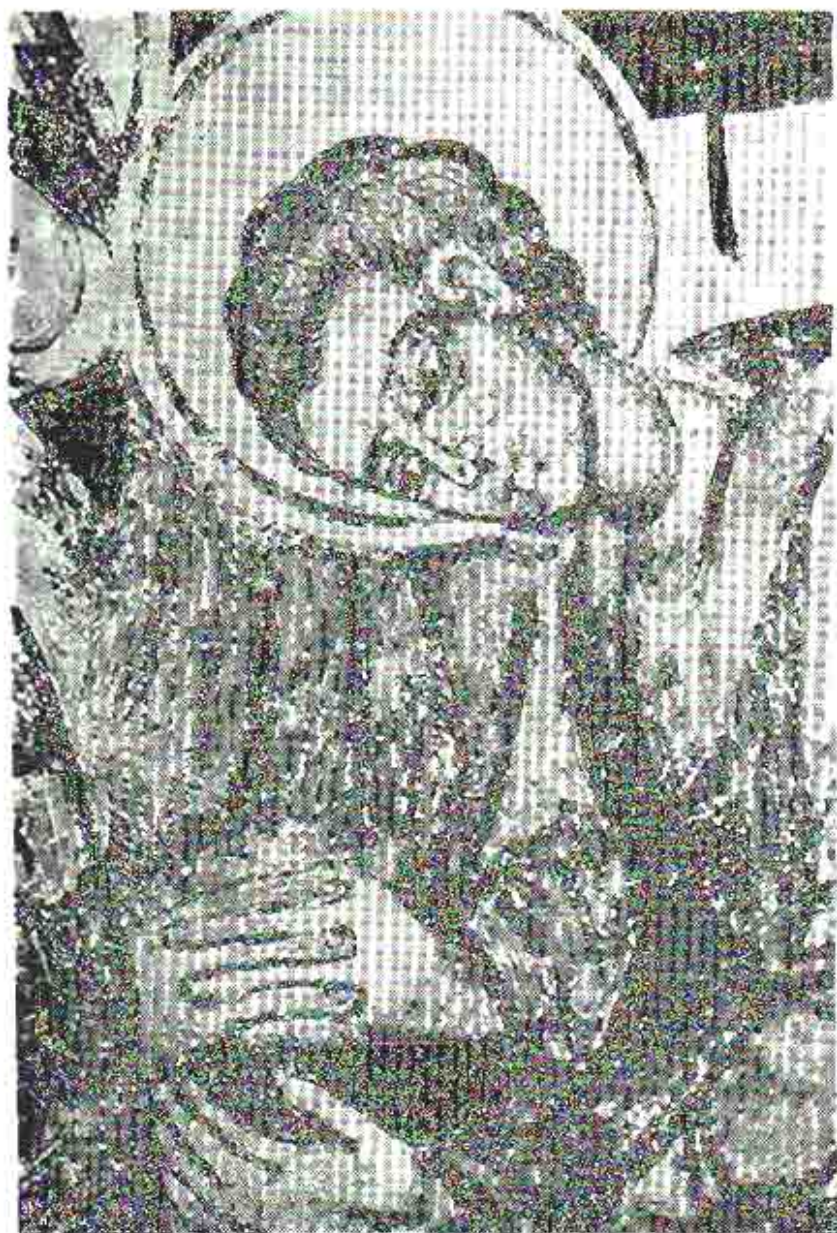
Сл. 10. Полагање у гроб, Богородица

Сл. 11. Довро Добриновић, икона Госпе од Шкрађели

Сл. 12. Полагања у гроб, Мирносица

Сл. 13. Подарак у гроб, Јован

Сл. 1а. Стари храм, тријумфални лук, Силизак св. Духи,
десна страна, средина XV века

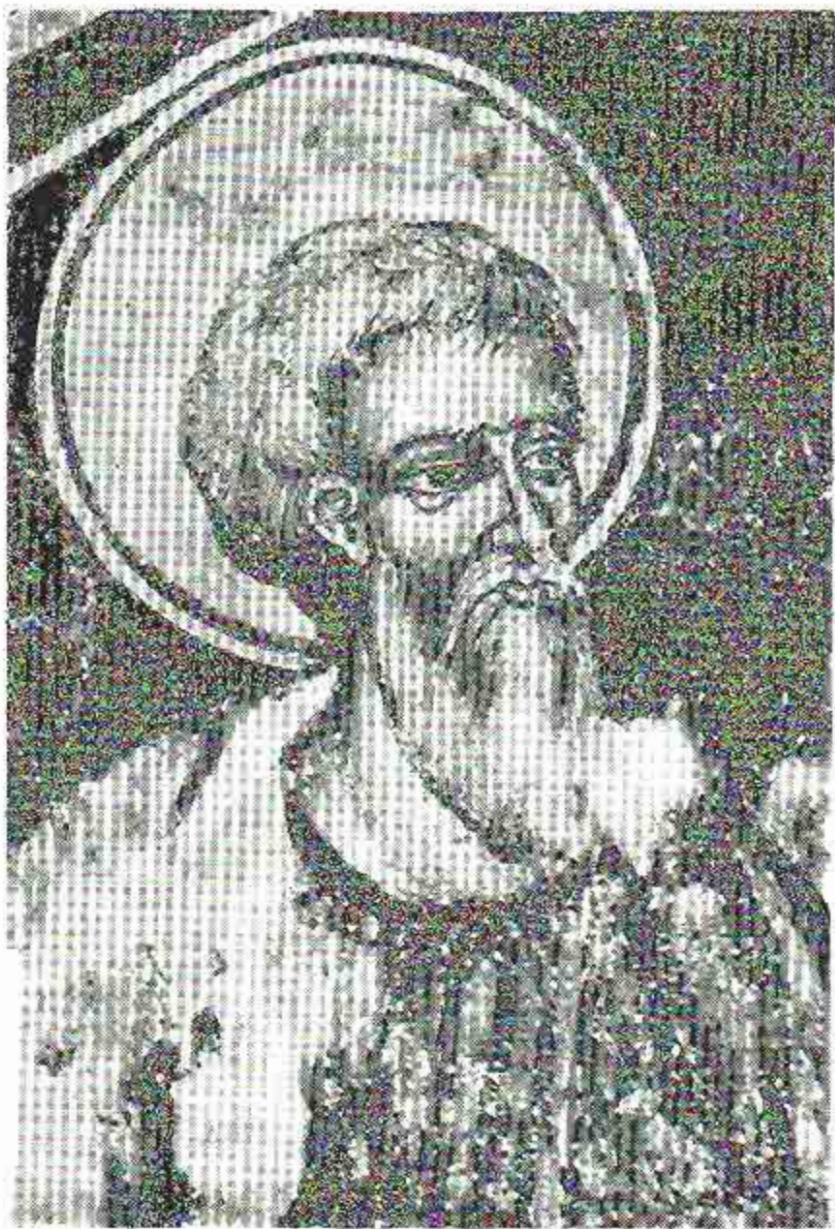
Сл. 15. Слизак св. Духа, лева страна

Сл. 16. Силазак св. Духа, апостоли Јован и Јаков

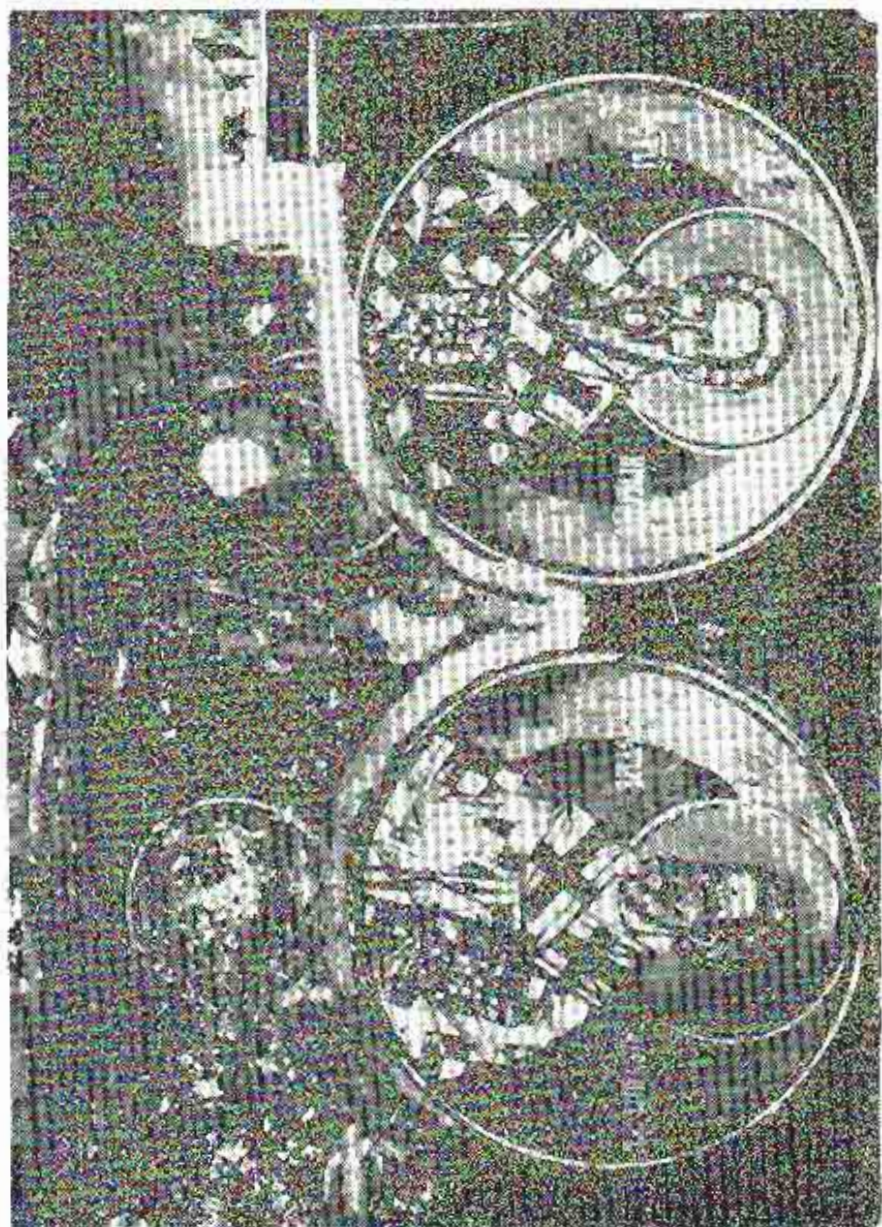
Сл. 17. Сидзвек св. Духа, апостол Јован, детаљ

Сл. 18. Симаон св. Духа, јеванђелиста Матеј

Сл. 19. Натписи из 1505 и 1831. године

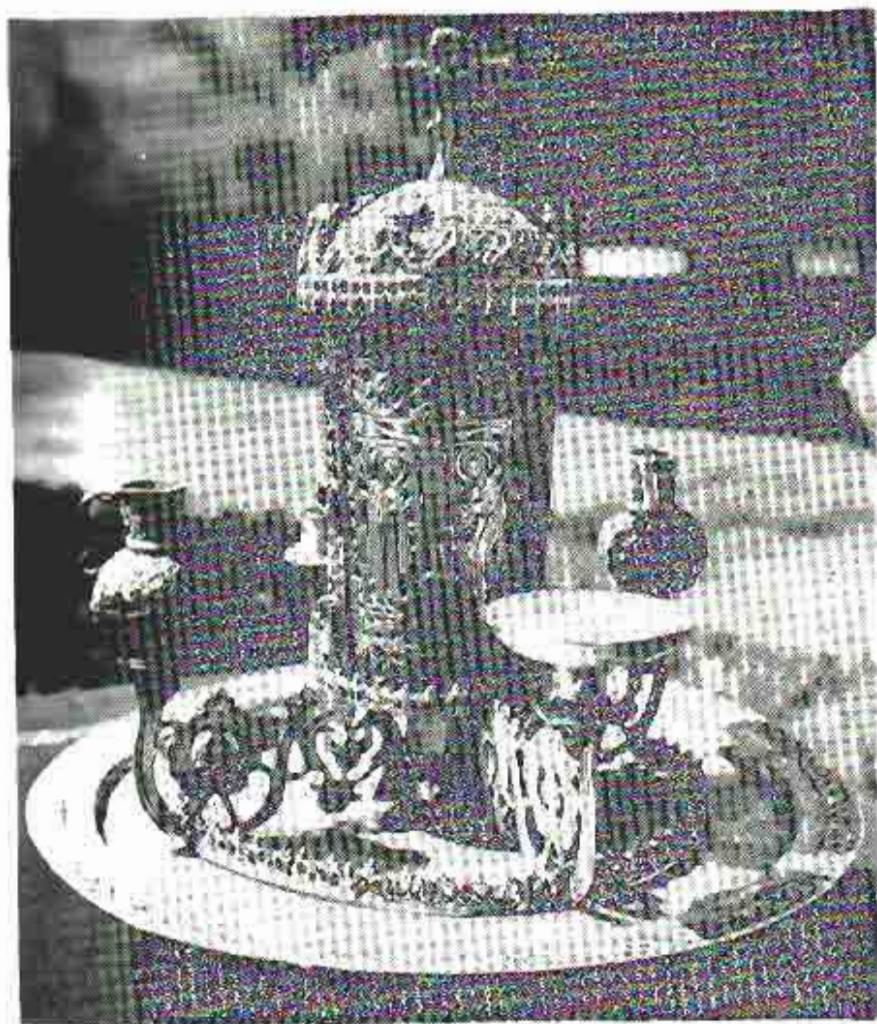
Сл. 20. Стари храм, алпсида, медаљони с иконами св. Игњатија и св. Петра Александријског, 1565. година

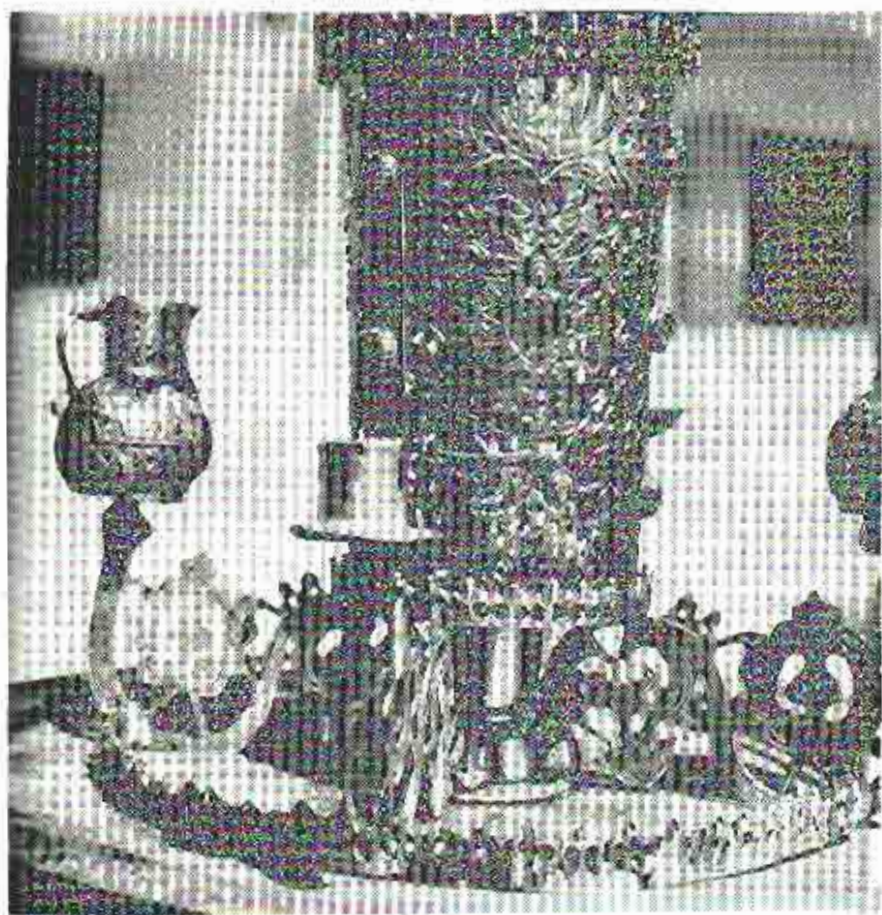
Сл. 21. Стари крим, јужни зид, св. Георгије и св. Димитрије, 1565. год.

Сл. 22. Стари хрч, затодни зид, царица Јелена, 1363. год.

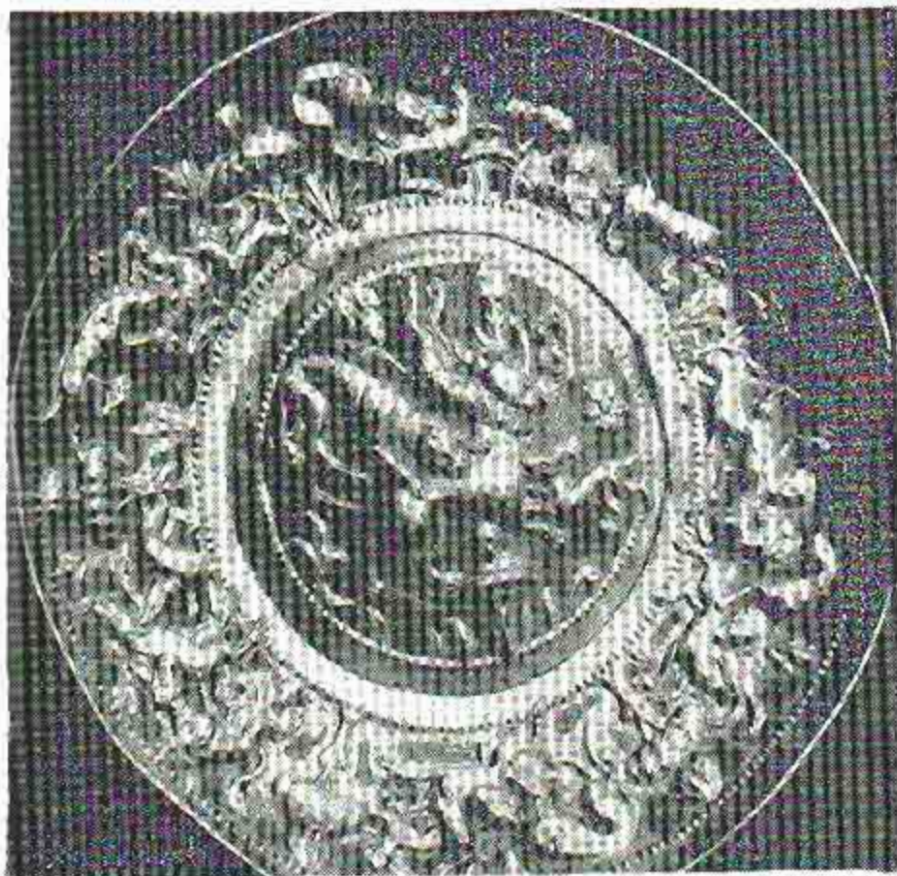
Сл. 23. Музеј, Савинска петохлебитца, 1532. год.

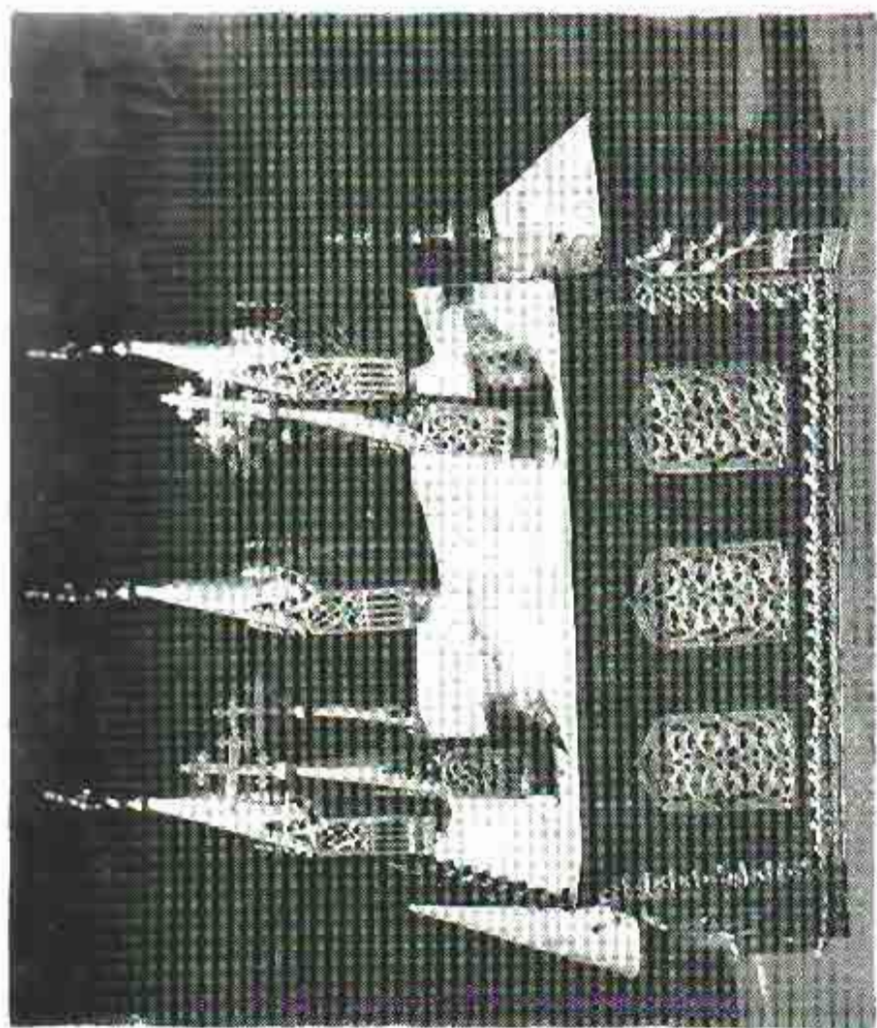
Сл. 24. Савинска петохлебница, детаљ, 1852. год.

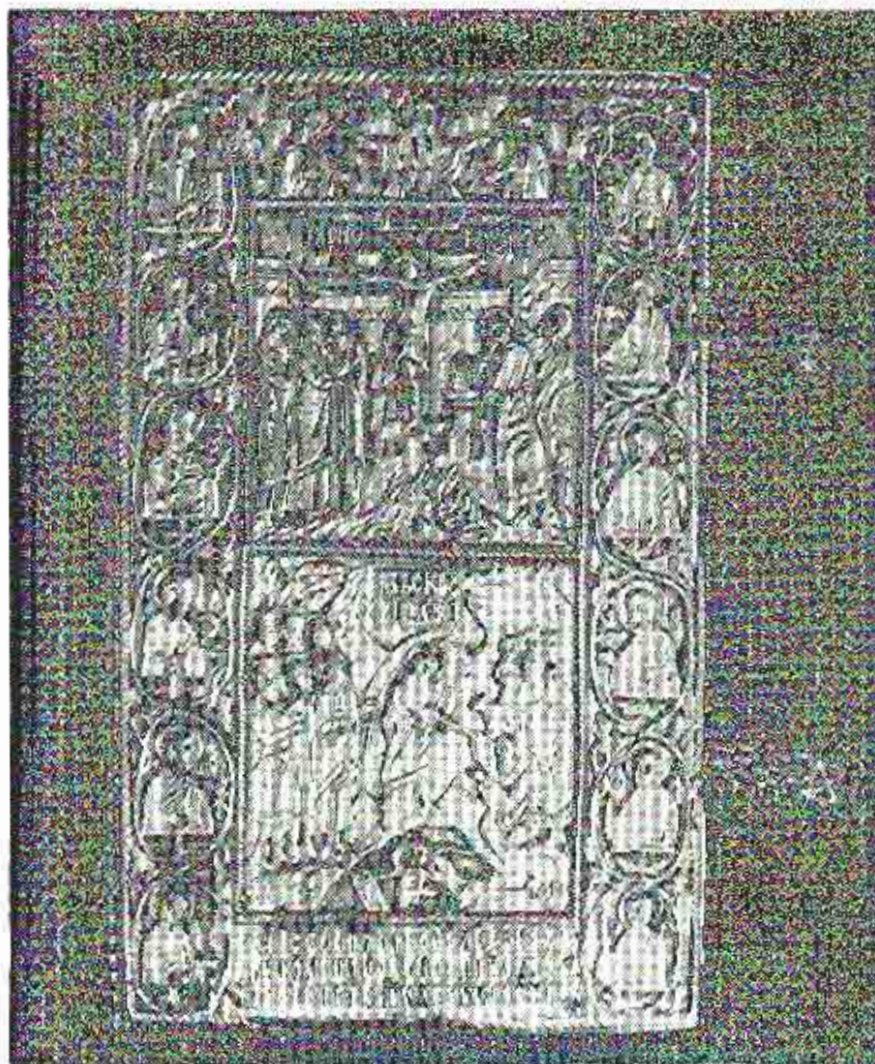
Сл. 25. Музеј, ренесансни тањир, рани XVI век

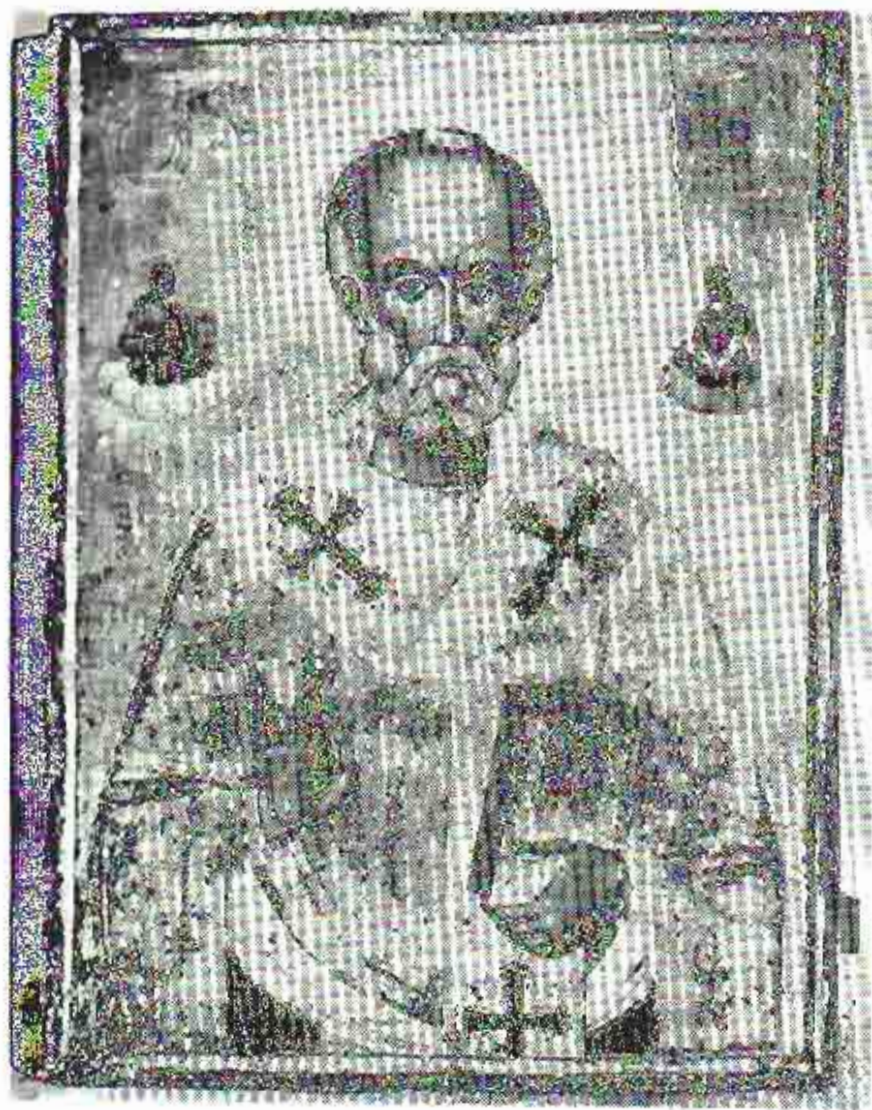
Ср. 22. Нунд, дати референсат гањој, рани XVI век

Сл. 27 Музеј, сребрни кивот манастира Тврдоша, 1615 год.

Сл. 28. Музеј, сребрни оков језањџа, 1857. год.

Сл. 29. Музеј, светогорска икона св. Николе, 1755. год.

Ст. 30. Мұзәл, мисковски нисона ел. Сирә, 1781. 30д.

Сл. 31. Велика црква Успениа Богородице. 1777-1783. год

Osnivanje i reorganizovanje jedne srednjovjekovne bokeljske zdravstveno-preventivne institucije

Zdravstvene institucije preventivnog karaktera svakako su mlađeg datuma od kurativnih sanitetskih ustanova. U svakom slučaju, osnivanje i jednih i drugih zavisilo je od stepena ekonomskog i društvenog razvoja sredine u kojoj su takve ustanove stvarane.

U Kotoru, koji je poslije najezde barbara, izgleda, vrlo brzo nicao iz ruševina grada o kome nam je još Plinije Mlađi ostavio svoj zapis,¹⁾ da bi za vrijeme nemanjićke vladavine, zahvaljujući svom položaju, kao i svojoj živoj trgovačkoj i zanatskoj djelatnosti, dostigao vrhunac svog ekonomskog i društvenog razvoja, nalazimo vrlo rano organizovanu zdravstvenu službu; prvo, naravno, kurativnu, pa zatim i preventivnu.

Sigurno su se u Kotoru — u kome je još u doba Rima odjednom živjelo i radilo više ljekara²⁾ — vrlo rano počele preduzimati izvjesne mjere u cilju obezbjeđenja od unošenja i prenošenja zaraznih bolesti morskim i kopnenim putevima. Izvjesne takve mjere donošene s vremena na vrijeme bez jednog ustaljenog sistema i bez određenih normi koje bi — predviđajući i sankcije — efikasnije djelovale u cilju očuvanja zdravlja od zaraza koje su prijetile stancvništvu, morale su svakako prethoditi jednoj važnoj odluci Kotorske opštine, koja je svojim sadržajem trebala organizovati efikasne i trajne mjere preventivnog karaktera u borbi protiv unošenja zaraza. O ovoj veoma važnoj odluci Kotorske opštine — koja je morala biti donešena negdje sredinom XIV vijeka, a koja kao i, uostalom, mno-

¹⁾ O gradu Acrvium-u, kako se u rimsko doba nazivao Kotor.

²⁾ Na osnovu jednog nadgrobnog natpisa što ga je objavio Antun Majer u Nastavnom vjesniku, sv. 5-8, knj. XL, 1932, str. 1-3, konstatuje se da je Kotor u rimsko doba morao imati odjednom više ljekara, pošto se u natpisu pominje nadljekar.

ge druge iz tog, a i kasnijih vremena, nije imala sreće do bude uvedena u kotorski Statut¹⁾ — saznajemo deduktivnim putem, iz jednog dokumenta datiranog 28. aprila 1400. godine. Taj dokument smo pronašli među kotorskim sudsko-notarskim spisima.²⁾ Zbog njegove naročite važnosti donosimo ga u cjelini: *Eodem millesimo (1400) e' indictione, die 28 aprilis, Per Matheum Vladi, officialem supra illos qui veniunt de locis mortalitatis, ac de mandato Majoris et Generalis Consilii, fuit pronunciatum et denunciatum ser Marino Simonis quatenus si dictus ser Marinus fuerit in locis mortalitatis, solvat Comunitati Cathari ducatos quingentos. Qui ser Marinus respondit venisse et fuisse in locis sanis; salvo, dixit, quod in Venetiis, in Cannaredo,³⁾ erat mortalitas, et ipse stetit juxta Bialtum, et etiam uxor sua stetit in locis ubi mortalitas non est, videlicet ad Zupanam.⁴⁾*

Sadržaj gornjeg dokumenta nedvosmisleno jasno govori da u njemu sadržana sanitetska mjera u odnosu na kotorskog građanina Marina Simonis nije rezultat jedne ad hoc donesene odluke kotorske uprave — koja da je takva, mogla bi biti i prva, te u tom slučaju naša pretpostavka da su se takve mjere i ranije donosile ne bi ničim mogla biti potkrijepljena — već posljedica jedne ranije normativne odluke Kotorske opštine kojom je moralo biti oformljeno sanitetsko tijelo »*Officiales supra illos qui veniunt de locis mortalitatis*«, sa konkretno određenim zadacima, a čiji je jedan od stalnih funkcionera bio i officialis Matheus Vladi, kotorski plemić. Iz sadržaja ovog dokumenta možemo ne samo zaključiti da je postojao u ovo vrijeme jedan magistrat koji je trebao da vrši nadzor nad onima koji su dolazili iz zaraženih krajeva, već deducirati i zaključak o istovremenom postojanju negdje na teritoriji kotorske opštine jedne ili više karantinskih stanica, i to ne samo kao logičnu posljedicu samog postojanja »členog magistrata« koji bi, bez postojanja neke stanice za raskuživanje, sam po sebi bio izlišan, već i na osnovu činjenice da oni »koji dolaze iz zaraženih krajeva moraju platiti 500 dukata kazne«. Naime, primjenu ove sankcije nikako nije mogla prouzrokovati okolnost da je neko imao nesreću da se desi u nekom mjestu gdje je harala zaraza. Ova sankcija, a to je sasvim jasno, nije se mogla na tom osnovu ustanoviti. Trebalo je, dakle, da postoji neki drugi osnov, čije prenebregavanje je jedino moglo povlačiti za sobom primjenu takve

¹⁾ I iz samog kotorskog Statuta, objavljenog u Veneciji 1616. godine, može se zaključiti da nedostaju neke statutarne odredbe jer u nekim poglavljima nailazimo na pozivanje na neke odredbe kojih u Statutu nema. Tako npr. u poglavlju XI, pod naslovom »De eiectione officialium supra muros« izričito se kaže: »...qui faciunt officium secundum formam statuti super his specialiter ordinatis«, a u Statutu, međutim, i pored toga što neka poglavlja govore o kotorskim zidinama, nije izvršena nikakva specijalna odredba koja bi regulisala vršenje službe navedenih funkcionera.

²⁾ Istorijski arhiv u Kotoru (IAK) — Sudsko-notarski spisi (SN), knjiga 2, str. 448.

³⁾ Zapravo Cannaregio, jedno od ostrva na kojima je podignuta Venecija.

⁴⁾ Od Gluppana, italijanskog naziva za ostrvo Šipan.

sankcije. Taj drugi osnov mogao je izvirati jedino iz povrede neke ranije donešene odredbe koja je radi raskuživanja predviđala obavezno svraćanje i boravljenje za izvjesno vrijeme na nekom određenom, izoliranom mjestu područja kotorske opštine svih onih koji su dolazili iz zaraženih krajeva, pa jedino ako je neko od ovih, želeći da izbjegne takve sanitetske mjere, deplovio direktno u Kotor, tek tada je moglo doći do primjene poznate nam sankcije.

I iznos kazne, u visini od 500 dukata, koja je svota tada predstavljala čitavo bogatstvo, sam po sebi govori sa koliko strogosti je Kotorska opština još u XIV vijeku prilazila rješavanju zdravstvenih problema.

I bez deduciranih zaključaka, gornji dokumenat samom prostom interpretacijom sadržaja govori o jednoj sanitetskoj mjeri koja je, svakako, jedna od prvih svoje vrste. Tako važnih elemenata koje ona sadrži, kao što su *officiales* i *poena pecuniaria*, nema ne samo u odluci milanskog kneza Barnabe Viskontija, donešenoj 17. januara 1374. — koja se smatra prvom inicijativom za stvaranje karantina — već ni u odluci od 27. jula 1377. godine Velikog vijeća grada Dubrovnika, za koje Vijeće se smatra da je prvo slijedilo Viskontijevu inicijativu.⁷⁾

Da bi još bolje istakli sadržajnu vrijednost našeg dokumenta, i upoređenja radi, donosimo ovdje obadvije pomenute odluke. Viskontijeva glasi: »Volumus quod quaelibet persona, cui (!) (nascentia) vel (brosa) veniet, statim exeat Urbem vel Castrum, vel Burgum in quo fuerit et vadat ad campos in capannis, vel in nemoribus, donec aut moriatur, aut liberetur. Item qui servient, stent post mortem alicujus decem dies antequam habeant consortium cum aliqua persona«,⁸⁾ a dubrovačka: »In Consilio Majori consillarium LXVII captum per XXXIV quod tam nostrates, quam advenae venientes de locis pestiferis non recipiantur in Ragusium nec ad eius districtum, nisi steterint prius ad purgandum se in Mercana,⁹⁾ seu in Civitate Veteri per unum mensem«. ¹⁰⁾

Kad je donesena statutarna odluka Kotorske opštine o osnivanju magistrata »supra illos qui veniunt de locis mortalitatis«, koja je morala sadržavati i odredbu o poznatoj nam sankciji, ne možemo preciznije odrediti, ali sasvim je sigurno da je to morale biti prije datuma koji nosi dokumenat o kome već dugo raspravljamo, a koji je ustvari samo akt o jednoj primjeri pomenute odluke. Dakle, vrijeme donošenja ove odluke moramo tražiti negdje u XIV vijeku, a to je ili period nemanjičke vladavine ili vrijeme kada je Kotor bio potpuno samostalan i sa svojim distriktom predstavljao suverenu dr-

⁷⁾ Dr V. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd-Zagreb 1953, str. 287 i 288.

⁸⁾ Isto.

⁹⁾ Ostrvo Mrkan pred Cavtatom.

¹⁰⁾ Dr V. Stanojević, n. dj., str. 288.

žavu. Koliko je to važno i iz drugih aspekata koji izlaze iz okvira istorije saniteta, da vrijeme donošenja pomenute odluke mora padati bilo u jednom ili drugom periodu, mislim da nije potrebno naročito isticati.

Kao što smo već vidjeli iz dokumenta od 28. aprila 1400. godine, jasno je da je osnovna odluka o osnivanju rečenog magistrata dizajnirala neki lokalitet na području Kotorske opštine za karantinsku stanicu. Koji je to lokalitet bio, i da li ih je bilo više, ne možemo znati jer ne raspolazemo odgovarajućim dokumentima.

Prvi sačuvani dokument u kome se pominje karantin datiran je 30. jula 1431. godine. Prema ovom dokumentu zaključuje se da je u to vrijeme karantinska stanica bila kod Đurića, šest milja udaljenih od Kotora. U dokumentu se govori da je jedan brod koji je bio u Pulji, i isplivao iz Molfete za Kotor, bio prisiljen da izdrži karantin pred Đurićima jer je bio sumnjiv na zarazu.¹¹⁾

Napomenućemo da se ove iste (1431) godine po prvi put pominje u dokumentima Istorijskog arhiva u Kotoru i leprozorijum,¹²⁾ koji je svakako i ranije postojao.

Pod uticajem mletačke vlasti, koja je, istina, bila obećala poštovati sve ranije donešene statutarne odredbe Kotorske opštine, dakle one od prije 1420. godine kada se Kotor sa svojom teritorijom potčinio Veneciji, ali uz klauzulu »...reservato arbitrio Dominio nostro addendi, corrigendi, et minuendi quocumque tempore, sicut nobis videbitur«,¹³⁾ izgleda da je magistrat o kome smo govorili pretrpio znatne izmjene kako u nazivu funkcionera koji su ga sačinjavali, tako i u svojoj nadležnosti koja će postati opsežnija. U kotorskom Statutu smo našli, i na drugom mjestu¹⁴⁾ objavili, odluku od 7. aprila 1437. godine kotorskog Malog (Tajnog) vijeća, istog dana potvrđenu od Velikog vijeća, kojom je bio osnovan magistrat »Provisorum Communis pro conservatione Civitatis et eius utilibus«, a koji su sačinjavali trojica provizora čiji je glavni zadatak, pored staranja o higijeni i čistoći grada, bio da »per eorum officium habeant plenam libertatem inquierendi et examinandi omnes tam terrigenas, quam forenses venientes ad civitatem Cathari, tam per terram quam per mare, et reperientes eos venire de locis sanis, concedant ad eorum libitum eis licentium intrandi civitatem et districtum Cathari; si, vero, cognoscerent eos venire de locis morbosus, habeant libertatem

¹¹⁾ IAK — SN, knj. 4, str. 387 — Ovaj dokument su koristili Risto Kovičević i Ivo Stjepčević u svom zajedničkom radu »Kulturni život staroga Kotora«, Cetinje 1957, knj. II, str. 14.

¹²⁾ Isto, str. 17.

¹³⁾ *Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616*, str. 437. Vidi i: Slavko Mijićko-vič, *Statuta civitatis Cathari — poglavlje o predaji Kotora Veneciji*, III godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, str. 23.

¹⁴⁾ U Zborniku radova Instituta za medicinska istraživanja SANU, knj. 8, str. 65 i 63.

plenissimam eos expellendi de civitate Cathari et ipsos confinare extra districtum et in districtu Cathari per menses, septimanes et dies ad eorum libitum voluntatis, et sibi ponere poenam et poenas prout eis videbitur et ipsos poenas exigere.¹⁴⁾

U odluci o osnivanju, ako smijemo reći, novog magistrata vidi se da su zastupljeni svi glavni elementi na osnovu kojih se, prema dokumentu od 23. aprila 1400. godine, morala zasnivati djelatnost ranijeg magistrata, a to su: 1) zdravstveni nadzor nad onima koji dolaze na teritoriju Kotorske opštine; 2) primjena sankcija; i 3) karakteristični nazivi funkcionera koji su sačinjavali razne magistrature, u prvom slučaju *officialis*, a u drugom *provisor*. U vezi s ovim posljednjim zanimljivo je konstatovati da, dok se u odluci od 7. aprila 1437. — svakako pod uticajem činjenice da se funkcioneri magistrata za zdravstvo u Veneciji nazivaju *provisores* — i članovi kotorskog magistrata nazivaju istim terminom (i to devet puta), ipak se jednom javlja termin *officialis*, koji se po funkciji izjednačuje sa terminom *provisor* (*officialis seu provisor*). To sigurno nije slučajna reminiscencija na termin koji je bio svojstven u ranijem kotorskom magistratu, već podvlačenje činjenice da funkcije čiji su vršioци ranije bili *officialis* a sada *provisores*, u suštini ostaju iste.

Iz navedenog možemo izvesti zaključak da statutarna odredba od 7. aprila 1437. godine, ustvari, predstavlja akt o reorganizaciji ranijeg magistrata, te da je i odredba o osnivanju ranijeg magistrata, čije smo postojanje, mislim, ubjedljivo dokazali na osnovu dokumenta od 28. aprila 1400. godine, eo ipso postala bespredmetna, čime možemo shvatiti i činjenicu da je ne nalazimo uvrštenu u kotorskom Statutu.

O djelatnosti novog ili, bolje, reorganizovanog kotorskog magistrata za zdravstvo, koji će se kasnije nazivati i »Collegetto di sanità«, u aktima Istorijskog arhiva u Kotoru ima jako mnogo podataka, ali mi ćemo se ovdje, da bi prikazali njegovu strukturu, nadležnosti i njegovu sudbinu, zadržati samo na već toliko puta pomenutoj statutarnoj odredbi od 7. aprila 1437. godine i na nekoliko karakterističnijih dokumenata.

Kotorski magistrat za zdravstvo su sačinjavala tri redovna člana i, po potrebi, dva ili više vanrednih članova. Izbor redovnih i vanrednih članova u početku je vršilo Malo vijeće, a zatim Vijeće umjerenih. Članovi ovih vijeća, koji su istovremeno svi bili članovi Velikog vijeća Kotorske opštine, mogli su biti samo punoljetni kotorski plemići, a pošto se izbor vršio samo iz reda članova Velikog vijeća, za zdravstvenog provizora mogao je biti izabran samo kotorski plemić. Izbor se vršio svake godine na Đurđev-dan, te je prema tome dužnost izabranih trajala svega godinu dana. Članovi magistrata, tj.

¹⁴⁾ Statuta Cathari, str. 403.

provizori, u odnosu na medicinu bili su nestručnjaci. To, istina, nije bio uslov već posljedica činjenice da kotorski plemić, kao i građanin, nije mogao biti ljekar u Kotoru, pa zbog toga ako je neki kotorski plemić — a to se vrlo rijetko dešavalo — učio i završio medicinu, nije službovao, pa prema tome ni živio u Kotoru. Ova okolnost je baš i odvrćala kotorske plemiće, a i građane, da studiraju medicinu. Nije rijedak slučaj da se uz ime provizora za zdravstvo nađe na titulu doktora, ali to je uvijek bila titula iz naslova neke druge naučne oblasti. Pretpostavka da bi kotorski provizori za zdravstvo imali neku nižu stručnu medicinsku spremu isključuje se činjenicom da kotorski plemići nijesu nikada obavljali neku nižu javnu službu; niže i najniže službe u Kotorskoj opštini bile su rezervisane za građane i pučane.

Pri rješavanju ozbiljnijih problema Magistrat je donosio odluke skupa sa kotorskim rektorom i njegovim regimenom, koji su — pored rektora — sačinjavali trojica kotorskih sudija. Iz mnogih sačuvanih zapisnika sa sjednica Magistrata, koje je vodio stalan kancelist ove ustanove, konstatuje se da je prisustvo rektora i sudija bilo često.

U slučajevima veće opasnosti redovnim članovima se određivao «dodatak», koji je nekad prevazilazio i broj redovnih članova. Naisšji smo na više slučajeva da je «dodatak» brojio šest članova; oni su se nazivali vanrednim provizorima, i za vrijeme trajanja njihove funkcije imali su sva prava redovnih članova.¹⁶⁾

Sarađnja redovnih članova sa rektorom, kotorskim sudijama i vanrednim članovima odvijala se samo na liniji glavne dužnosti Magistrata, koja je bila, kako smo već istakli, borba protiv unošenja i prenošenja zaraznih bolesti. Ostale dužnosti iz okvira njegove nadležnosti — nadzor nad čistoćom grada i nad svim onim što je tangiralo gradsku higijenu, kao i neke djelatnosti arhitektonsko-urbanističkog karaktera — magistrat je obavljao pomoću svojih redovnih članova, koji su za izvršenje pojedinih zadataka, po potrebi, koristili razne opštinske organe.

Teritorijalna nadležnost kotorskog magistrata za zdravstvo obuhvatala je ne samo prostor na kome se pružao kotorski distrikt,¹⁷⁾ već i čitavu Bokvu Kotorsku izuzev onog dijela koji su od 1483. do 1687. držali Turci, i to sve dok mletački magistrat za zdravstvo nije donio 25. septembra 1733. godine svoju odluku o osnivanju jednog zdravstvenog ureda u Herceg-Novom, u kome je uskoro poslije pada ovog grada u mletačke ruke (1697) bio podignut lazaret.¹⁸⁾

¹⁶⁾ IAK — SN, knj. 122.

¹⁷⁾ Dobrota, poluostrvo Vrmac i Luštica.

¹⁸⁾ IAK — Upravno-politički spisil (UP), fasc. 54, f. 27 i 28. O osnivanju zdravstvenog ureda i lazareta u Herceg-Novom pisali smo detaljno u članku *Hercegnovski lazaret i zdravstveni kolegij*, Boka 4. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi 1972, str. 5-15.

Svoje djelovanje Magistrat je saobrađavao propisima i nareden-
jima koje je donosio mletački magistrat za zdravstvo, sa kojim je
vrlo često korespondirao. Direktnu ingerenciju nad njime je imao
pored rektora i vanredni providur za Boku Kotorsku. Pošto je između
ova dva mletačka funkcionera vrlo često dolazilo do raznih nesugla-
sica, pa i teških sporova prouzrokovanih pitanjem njihove nadlež-
nosti, to ni zdravstvena služba nije mogla proći a da ne trpi izvjesne
posljedice od toga. Bilo je slučajeva da uslijed surevnjivosti rektora
i vanrednog providura dolazi i do vršenja njihove samovolje u od-
nosu na poslovanje i nadležnost zdravstvenog ureda.¹⁹⁾

Najglavniji organ kotorskog magistrata za zdravstvo bile su ka-
rantinske stanice stalnog karaktera, sa prostorijama za raskuživanje
ljudi i robe, koje će se kasnije javljati pod imenom lazareta. Iz straha
da same takve stanice ne predstavljaju opasnost, one su se ranije
osnivale daleko od gustih naselja, ali kasnije — kada se steklo uvje-
renje da su mjere za raskuživanje efikasnije — počizale su se u ne-
posrednoj blizini prometnih mjesta kako bi se olakšao trgovački pro-
met. Stalnu stanicu za raskuživanje, pod nazivom lazaret, nalazimo
u neposrednoj blizini Kotora po prvi put u jednom dokumentu iz
1572. godine, u kome doslovce stoji: »...lazaretto fuori della porta
del Gordicchio di questa città di Cattaro«,²⁰⁾ ali ovaj dokumenat ne
govori o tadašnjem osnivanju, već naprotiv ukazuje i na ranije po-
stojanje ovog lazareta.

Jedan drugi lazaret, koji se takođe nalazio u neposrednoj bli-
zini kotorskih bedema, a na čije je postojanje, na osnovu jednog do-
kumenta, već ukazao Milivoj Milošević,²¹⁾ nalazio se na obali, u ne-
posrednoj blizini sadašnje gradske kafane, zapravo zahvatao je jedan
dio njene današnje bašte. Imao je sedam odaja.²²⁾ Lazaretom je ru-
kovođio prior koji je, naravno, bio pod nadzorom Magistrata. Po po-
trebi Magistrat je, pored redovnih sanitetskih stražara, mogao odre-
diti i vanredne. Radi prenošenja trgovačke robe do lazareta, ili iz
njega, postojali su pri lazaretu i stalni nosači.

U cilju što efikasnijeg obezbjeđenja, u slučaju potrebe, na ogra-
dama (stangate) koje su se nalazile na prilazima gradu, postavljali
su se specijalni nadzornici. Iz jednog nedatiranog dokumenta vidimo
da je u jednoj prilici bilo određeno 15 ljudi iz redova kotorskih gra-
dana.²³⁾ Oni su bili dužni da vrše službu nadzora u duhu slijedećih
propisa:

»1) ne smije se dozvoliti unosenje bilo kakve robe od svile, la-
na, vune i pamuka;

¹⁹⁾ IAK — UP, fasc. 135, f. 237.

²⁰⁾ IAK — UP, knj. 61, str. 1287-1288.

²¹⁾ Lazareti na Crnogorskom primorju, VIII godišnjak Pomorskog mu-
zeja u Kotoru, str. 58.

²²⁾ IAK — UP, fasc. 129, str. 85.

²³⁾ IAK — UP, fasc. 203, f. 31/1.

2) perad domaća ili divlja, bilo koje vrste, i zečevi, bilo živi ili mrtvi, treba da se odriješe od veza ukoliko ove ne bi bile od pruča ili žice, pa da se zatim nekoliko puta potope u vodu kako bi se dobro isprali;

3) konji, volovi, bravi i drugi četvoronošci živi neka se nekoliko puta osvježe u rijeci;

4) meso od ubijenih životinja ne smije se propustiti sem ako je životinja ubijena u prisutnosti delegirane gospode ili službenika određenih od nadležnih;

5) meso od ubijenih svinja, ukoliko nije proprženo, ne smije se propustiti;

6) jaja koja su isprana u vodi mogu se primiti;

7) sir bilo koje vrste, ukoliko je očišćen od vune ili raznih niti, može biti propušten;

8) maslo koje nije u mješovima ili u kascama može se primiti, a također i sir iz kace, ali bez kace;

9) razne žitarice i brašne može se primiti ako prethodno prođe kroz drvene kanale u kojima se nalaze klinici ili igle, kako bi se za njih zakačile vunene ili lanene niti ukoliko bi ih bilo, u kojem slučaju te niti moraju biti odstranjene od lica »pod zabranom«, a ne od slobodnih osoba;

10) ne smije se dozvoliti da se pije vino, voda ili rakija sa one strane ograde iz naših posuda zbog siline, a ako bi neko pio, nek se posude ne prime natrag ili, pak, nek se dobro isperu u moru a zatim u sirćetu, naročito na mjestu na kome su se pri pijenju nalazile usne, posle čega se posude mogu uzeti; isto tako se zabranjuje da se uzme lula od ljudi koji su pod zabranom;

11) ne smije se primiti bilo koja vrsta štojene ili neobrađene kože;

12) vosak treba da ostane 48 sati u vodi, a zatim se može primiti;

13) lojanice se zbog fitilija moraju umočiti u vodu bilo da su odvojene ili u sanduku;

14) duvan mora biti odnešen u lazaret kako to predviđa dekret presvijetlog magistrata za zdravstvo u Veneciji od 8. septembra 1616. godine;

15) razni metali, kao novac, mjere i drugo, iako ne prenose zarazu — ali pošto su puni nečistoće zbog rukovanja — nek se umoče u slanu vodu ili sirće;

16) pisma ili razne isprave, bilo kome pripadali, ne smiju se primiti ako se prethodno ne otvore i dobro ne nadime».²⁴⁾

Nadzor nad pravilnim primjenjivanjem gornjih i drugih njima sličnih odredaba vršili su provizori, kako redovni tako i vanredni.

Provizori za zdravstvo imali su vrhovni nadzor nad lazaretom, pa su kao takvi kontrolisali i rad starešine (priora) lazareta, naročito kada se radilo o primjeni uobičajenih sredstava za raskuživanje. Mjerama zdravstvenog obezbjeđenja, koje su kontrolisali provizori, morao se svak pokoravati, pa i ljekari koji bi stupili u kontakt sa sumnjivim ili oboljelim od zaraznih bolesti. Magistrat je bio u stalnom kontaktu sa ljekarima, naročito ako bi u lazaretu bilo oboljelih od zaraznih bolesti. Ali i kad takvih ne bi bilo, već bolesnika od drugih, nezaraznih, bolesti, ljekari koji bi ove obilazili morali su se takođe strogo pridržavati mjera koje je propisivao Magistrat. Po obavljenom pregledu u lazaretu, ljekari su podnosili svoje dijagnoze Magistratu.

Briga oko oboljelih u lazaretu bila je na dostojnoj visini, i kad god bi se ukazala potreba, odmah bi im bila ukazana ljekarska pomoć. U lazaretu su se vršile i hiruške operacije. O stanju zdravlja kontumaciranih u lazaretu fizikus kotorski, a i hirurg, podnosili su Magistratu svoje izvještaje i dijagnoze. Jedan od takvih izvještaja je dovoljan da ilustrira ljekarsku njegu koja je pružana bolesnicima:

»Adi 3 aprile 1771 — Cattaro

Attesto con giuramento io sottoscritto che Filippo Nicov corriere proveniente da Constantinopoli, contumaciante in questi pubblici lazzaretti, il quale fin dal giorno dei 10 dello scaduto marzo era stato colpito da vero morbo pestilenziale contagioso con un bubbone nell'inguine destro. Dopo essergli stato inciso dal chirurgo il bubbone stesso, che per molti giorni tramandò copiosa materia e dono l'uso di convenienti interni rimedii da me prescritti, si è finalmente ripristinato in salute, cosicchè gode egli in oggi un'intiera perfetta sanità. In fede...

Giorgio Cristianopulo, medico fisico».²⁵⁾

Kao što smo vidjeli na ovom dokumentu, tako i iz drugih se konstatuje da nije bio rijedak slučaj da se po više ljekara nađu istovremeno oko oboljelih u kotorskom lazaretu. Svakako da bi to bila rijetkost i za lazarete velikih gradova da jednoga dana primi nadležni zdravstveni ured izvještaje od četiri ljekara, kao što je to bio slučaj sa magistratom za zdravstvo u Kotoru, kome su trećeg marta 1771. godine podnijeli izvještaj o izvršenim pregledima i liječenju u ko-

²⁴⁾ IAK — UP, fasc. 203, f. 31.

²⁵⁾ IAK — UP, fasc. 128, f. 113.

torskom lazaretu, svaki posebno, slijedeći ljekari: Giorgio Cristiano-polo, fizik, Marco Coradini, opštinski hirurg, Gerardo Forte, hirurg, i Francesco Ziffra, hirurg.²⁶⁾

Budući stalno u kontaktu sa ljekarima za vrijeme bilo kakve opasnosti od zaraza, kotorski magistrat za zdravstvo je ne samo uspješno vršio svoje glavne zadatke preventivnog karaktera, već je znatno uticao i na liječenje oboljelih ljudi.

Jedan od vrlo važnih zadataka Magistrata bio je i taj da se obavještava stalno o stanju zdravlja ne samo u susjedstvu Boke već i u udaljenijim krajevima i zemljama. Preko svojih organa, a i putem izvještaja koji su u Kotor stizali iz raznih krajeva, bilo iz onih koji su se nalazili pod mletačkom vlašću, bilo iz onih u kojima su Mlečani imali svoja predstavništva. Magistratu su davali dragocjena obavještenja i kuriri koji su kopnenim putem prenosili poštu iz Carigrada u Kotor; svaki od njih je na saslušanju morao dati odgovor na pitanje o zdravstvenoj situaciji krajeva kroz koje su prolazili. Na vrijeme obavještavan, Magistrat je isto tako na vrijeme donosio oportune mjere i, po potrebi, određivao zabranu komuniciranja sa susjednim krajevima. Takve iste mjere, u širem smislu, donosio je i mletački magistrat za zdravstvo, o čemu je, radi primjene, obavještavao i kotorski zdravstveni magistrat.

Kotorski magistrat je morao voditi naročitu brigu o brodovima koji su stizali iz raznih bližih i udaljenijih krajeva, obavezivati ih na izdržavanje karantina, kontrolisati, a i izdavati zdravstvene listove, smještati, po potrebi, njihovu trgovačku robu u lazaret itd.

Opsežne nadležnosti kotorskog magistrata počele su se smanjivati početkom XVIII vijeka; prvo dekretom nadprovizora i prokuratora za zdravstvo u Veneciji od 19. maja 1701. godine,²⁷⁾ a zatim odlukom mletačkog magistrata za zdravstvo od 25. septembra 1733. U ovoj posljednjoj, pored ostalog, stoji: »Dok nije postojao lazaret u Herceg-Novom, moralo se dopuštati da svi brodovi koji su stizali u taj zaliv (Boka Kotorska) budu podvrgavani pregledu zdravstvenog uređa u Kotoru, pošto nije bilo drugih takvih ureda, što je predstavljalo nesumnjivu opasnost po opšte zdravlje, tim prije što bi ponekad bilo potrebno više dana da bi se prešao čitav zaliv i stiglo do Kotora, te su pomorci bili u mogućnosti da iskrcaju trgovačku robu kod svojih kuća prije nego što podnesu izvještaj o obavijenom putovanju... Pošto će tamo (u Herceg-Novu) takođe pristizati i trgovačka roba iz Hercegovine kopnenim putem, potrebno je da se tu osnuje i jedan poseban zdravstveni ured, koji će se vremenom sasvim osposobiti i koji će trebati da na te strane vrši iste funkcije koje vrši onaj u

²⁶⁾ IAK — UP, fasc. 129, ff. 54, 55, 56 i 57.

²⁷⁾ IAK — SN, knj. 128, f. 1021-1026.

Splitu za Dalmaciju. . . Drugi zdravstveni ured, kotorski, čija teritorijalna nadležnost direktno graniči s turskom teritorijom, a koji ima posebni lazaret sposoban da prima i raskužava vunu od koje se izrađuje raša, čime se izdržava ono stanovništvo, nastaviće svoje djelovanje u gradu i na čitavoj njegovoj teritoriji, uključivši Dobrotu, Prčanj, Stoliv, Grbalj i Lušticu.²⁰⁾

Gornjom odlukom znatno je umanjen značaj kotorskog zdravstvenog ureda jer mu je njome oduzeta jedna veoma važna funkcija: glavna pomorsko-zdravstvena inspekcija, koju je preuzeo hercegnovski zdravstveni ured. Od tada unapred brodovi koji budu stizali u Kotor biće praćeni od sanitetskog stražara hercegnovskog ureda, a nadležnost kotorskog magistrata svešće se na pregled putnih kao i zdravstvenih isprava, koje su prethodno bile podvrgnute hercegnovskom uredu, tj. na utvrđivanje činjenice da li se brod prije stizanja u Kotor podvrgao pregledu u Herceg-Novom. Sem toga, od pomcrskih inspekcija kotorskom uredu je ostalo i to da nadzire pravilno izdržavanje karantina pred Kotorom onih brodova koji su za to dobili specijalne ovlaštenje.

Mletačka odluka o osnivanju zdravstvenog ureda u Herceg-Novom znatno je pogodila ekonomske interese Kotora, a favorizirala interese Herceg-Novog, tako da je ta odluka i znatno uticala na rapidno ekonomsko opadanje Kotora koje je, uostalom, bilo već davno započelo.

Ali, iako okrnjen u svojim nadležnostima, kotorski magistrat za zdravstvo imaće još za dugo pune ruke posla jer je još dugo postojala opasnost od raznih zaraza.

Poslije pada Mletačke Republike i kratkotrajne prve austrijske vladavine nad Bokom, kotorski zdravstveni magistrat mijenja svoju strukturu za vrijeme francuske okupacije, a kasnije, za vrijeme druge austrijske vladavine, njegove nadležnosti prelaze jednim dijelom na Lučku kapetaniju u Kotoru.

²⁰⁾ IAK — UP, fasc. 54, f. 27 i 28; fasc. 74, f. 525-527.

Résumé

LA FONDATION ET LA RÉORGANISATION D'UNE INSTITUTION SANITAIRE ET PRÉVENTIVE DU MOYEN ÂGE

Dr Slavko MIJUŠKOVIĆ

A la base d'un document du 28 avril de l'année 1406 qui est gardé dans les archives historiques de Kotor, l'auteur de cet article conclut qu'à Kotor, bien avant la date citée, était formée une institution de caractère sanitaire et préventif, dont le but principal était de s'assurer et de se protéger contre les maladies épidémiques.

S'arrêtant plus longtemps sur la détermination du 7 avril 1427, comprise dans l'édition imprimée du Statut, — pages 405-407 —, l'auteur constate, qu'en effet, elle représente seulement l'acte de la réorganisation de l'institution de caractère sanitaire et préventif, existant déjà. Puisque la réorganisation a été faite tout de suite après la soumission de Kotor et de ses territoires aux autorités de Venise, d'après la pensée de l'auteur, ce fait même démontre que l'institution plus tôt formée subsistait déjà, et ceci ou sous le pouvoir de Ne-manja qui avait régné sur cette région, ou encore, au plus tard, à l'époque où Kotor et ses régions formaient un état indépendant.

Srednjevekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj*

U Kotorskom arhivu čuva se oskudna dokumentacija od dve rukopisne sveske iz zaostavštine Alfreda Rosija koji se je bavio sakupljanjem starina na području Boke.¹⁾ U tim rukopisnim sveskama postoji jedan komentar o nastanku tih svesaka, u kojima su precrtani uglavnom natpisi od XVI veka na području Boke Kotorske, ali i nadgrobnni natpisi znamenitih Bokelja van Boke Kotorske, pa čak i u Italiji (Venecija).²⁾ Cilj sakupljanja ovih natpisa bio je uglavnom sastavljanje geneoloških stabala kotorskih i peraških plemićkih porodica. Među ovim kasnijim natpisima nalazi se po koji rimski i srednjevekovni latinski (a i čirijski) natpis. U jednoj marginaliji uz natpis na mletačkom lavu na vratima od Gurdića u Kotoru, koji je danas nestao, zabeleženo je i ovo: »Copiaia nel 1731«. To je najstariji podatak o sakupljačkoj delatnosti latinskih natpisa sa južnog primorja uopšte.

U rukopisu ima, kao što je rečeno, mali broj srednjevekovnih natpisa i to uglavnom inače poznatih i do danas sačuvanih. Za nestale natpise ovaj rukopis se mogao koristiti samo u tri slučaja. I. A. Bi-

* Zbog ograničenog prostora u ovom broju našega Zbornika izvještaj dr Jovana Kovačevića nijesmo mogli kompletnog štampati, nego samo onaj dio koji se odnosi na tivatsko područje. Drugi dio biće objavljen u Zborniku 6. Ovom prilikom se cijenjenom autoru najiskrenije izvinjavamo.

¹⁾ Fond 0/9 od 17. XI 1950.

²⁾ Komentar glasi: «Le presenti iscrizioni si considerano appartenenti alle Bocche di Cattaro, avendote ritrovate scritte la prima di carattere dello S. Co. Antonio Bisanti, e la seconda di carattere sebbene incognito; tutte due però involte colle altre qui d'incontro qualmente della mano dello stesso signore, che fù diligentissimo raccoglitore di tutte le memorie antiche e moderne delle Bocche. Trifone Smeccchia 1804».

zanti, i nepoznati sakupljač, a i A. Smeća, izgleda nisu bili nimalo sigurni u čitanju gotičkog pisma na natpisima, što se da lako utvrditi u komparaciji sa danas postojećim natpisima a koji se nalaze u rukopisu.

Veći broj kotorskih natpisa sakupio je Kukuljević (Arhiv za pov. jug. IV, 342-343) i objavio vrlo često sa sasvim netačnim čitanjem. Među ovim natpisima ne nalazi se ni jedan koji nije sačuvan do danas, i koji se ne može čitati u autopsiji.

Mladen Crnogorčević radeći svoju monografiju o Prevlaci (*Miholjski zbor u Boki Kotorskoj*, Starinar iz 1893. god.) uzgred je zabeležio i neke tamo nađene latinske natpise. Samo u dva slučaja oni danas ne postoje, a jedan (o Marinu Drušku) nije postojao ni u doba Crnogorčevića. On ne navodi odakle mu je poznat taj podatak o ovom natpisu.

Interesantno je napomenuti da su savremeni sakupljači natpisa zabeležili dva natpisa iz XIV veka kojih danas više nema. Petar Šerović (Glasnik Nar. univ. za Boku Kotorsku, V/1-3, 41) dao je tekst donatorskog natpisa nekog Domanje na crkvi u Žrnovu kod Tivta, koji je usled eksplozije za vrijeme prošlog rata uništen, a Cvito Fisković (Spomenik SAN, CV) tekst nadgrobnog natpisa (?) Marina Glavatića u Škaljarima iz 1352. god. koji se danas ne može pronaći.

Nasuprot tome, sistematskim radom od oslobođenja do danas izašao je na videlo veći broj srednjevekovnih natpisa. SAN je od 1958. sistematski istraživala celo područje primorja, bilo preko reambuliranja terena ili sistematskim iskopavanjima. I jednim i drugim načinom otkriveno je veći broj srednjevekovnih natpisa. Iskopavanja prilikom kojih su otkriveni novi natpisi su sledeća: *Prevlaka* (Jovan Kovačević — Vojislav Korać), *Franjevački manastir* kod vrata od Gurdića u Kotoru (Pavle Mijović). Isto tako otkriveno je nekoliko natpisa prilikom sistematskih ispitivanja starih gradskih naselja na južnom primorju (*Bar* i *Ulcinj*, Đurđe Bašković). I pored toga na teritoriji južnog primorja nema ni jedne ustanove (muzeja, instituta i sl.) koji se bavi arheološkim istraživanjima cele oblasti, te bi prema tome u svom planu imala sakupljanje i kontrolu nad srednjevekovnim natpisima (uostalom i kao za antičke).

Ranije su bile osnovane neke zbirke, ili bolje reći embrione zbirke lapida, ali se one nisu održale na dovoljnoj visini. Najveća zbirka lapida, pa i natpisa, je *lapidarij* u Kotoru. Osnivač ovog lapidarija je učitelj *Antun Rosi*, inače saradnik Starohrvatske prosvjete

za uredništva Fra Maruna. Uz pomoć ondašnjih vlasti on je sakupljao po Kotoru i okolini fragmente lapida i smještio ih u napuštenu crkvu Gospe od Rozarija. Od smrti Antuna Rosija, dvadesetih godina ovoga vijeka, taj sakupljeni materijal ostaje zapušten i seli se po raznim prostorijama Kotora. Danas se taj lapidarijum nalazi u dvorištu Pomorskog muzeja u Kotoru. U tim seobama stradalo je dosta lapida i među njima natpisa. Neki, i to značajni komadi, 1950. god. kada sam ih prvi put video i čitao bili su u daleko boljem stanju nego danas. Treba podvući da se nije sačuvao inventar ovog lapidarija iako postoje bojom pisani brojevi na pojedinim komadima. Zbog toga jedan niz spomenika koji su ušli u kotorski lapidarij su lišeni svih potrebnih podataka, a naročito porekla i mesta nalaza. Jedini koji se sećao nekih podataka bio je pok. don Ivo Stjepčević od koga sam lično te podatke pokupio, iako se on nije više sećao za sve lapide i natpise.

U franjevačkom manastiru na Gospi od Otoka takođe postoji manja zbirka lapida i natpisa uzidanih kao dekorativni elementi u manastirske zgrade. Da li su ti komadi tamo nađeni na licu mesta prilikom podizanja zgrada, ili ih je neko sa drugih mesta donio, pored sveg nastojanja nisam mogao da saznam. Može se zaključiti da su pokušaji osnivanja zbirke bez najnužnijih podataka o njima bili koliko korisni toliko i štetni za njihovu spomeničnu vrednost.³⁾

³⁾ Ovaj izvještaj, kao što je rečeno, ima samo za cilj da da prethodna obaveštenja o stanju, broju i karakteru epigrafskih spomenika u Boki Kotorskoj. Precizniji podaci biće uneti u određene formulare za CILMA. Jedina još objektivna poteškoća je kvalitet fotodokumentacije. Za neke i to vrlo važne nisam mogao da pribavim dobre snimke, niti da ih sam snimim, jer bi trebalo podizati čitave skele. Drugi su u takvom mraku da ja nisam dovoljno vešt da ih snimim, a da snimci budu adekvatni jednoj reprezentativnoj publikaciji. Na osnovu ovog mog izveštaja mogu se sada preduzeti odgovarajuće tehničke mere, koje bez tehničkih sredstava nisu izvodljive.

PREVLAKA

1.

Nepoznata crkva, fragmenti natpisa sa septuma iz IX veka:

Fragmenat:

...ROPISLATORIVM AD ONORE BEAT...

— Naden 1958. god. u novoj crkvi Sv. Trojice u oltaru, kao spolija, ispod debelog sloja kreča. Čini sa ostalim fragmentima natpisa, nadenim pri iskopavanjima 1958. i 1959. god., stilsku celinu Najverovatnije pripadao gornjoj gredi septuma, mada možda i ciborija.

Nepoznata crkva, sigla na delu parapetne ploče, iz IX veka:

VA

Sigla na sapima lava, na bogato ukrašenoj parapetnoj ploči, koja se čuva u crkvi Sv. Trojice. Identična sigla takođe na sapima lava u kompoziciji *Samson ubija lava* na fragmentu zabata septuma koji je kao spolija uzidan u crkvu Sv. Duha u Komolcu (Rijeka dubrovačka).

Nadgrobnni natpisi sa nekropole oko ruševina crkve sv. Mihajla:

3.

.....
AD HONO
RI ABBATIS

— Po Crnogorčeviću, *Miholjski zbor*, *Starinar* X, 1893, 23. Danas nestao.

.....SOX
 HV IE PIE
 TVMVLVM IS
 COSTRYXL..

— Naden u novoj crkvi Sv. Trojice, možda XV vek.

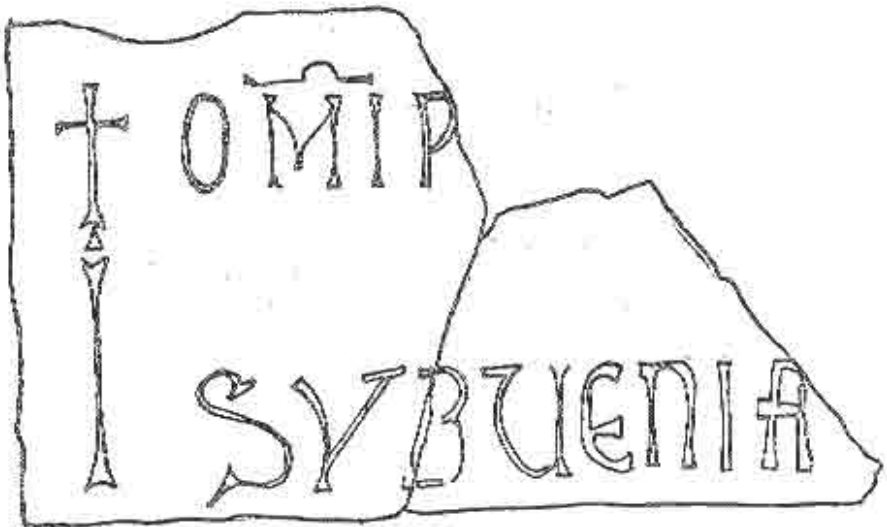
5.

.....
CON FAM...
PETR...

6.

† OMP.....
I SVB UENIA

7.

.....
...A(?)ANTVR E...
.....O CV.....

8.

.....
M CVM PRO L...
OGM TE DN MXE...

...E...

— Po obliku slova i načinu ukrašavanja slična su slova sa ciborija iz Sv. Tripuna u Kotru iz IX veka.

— Svi natpisi nađeni su u šutu oko crkve Sv. Mihajla, prilikom iskopavanja 1958-1959. god. Najverovatnije da pripadaju XV veku, osim fragmenta pod No. 6.

Fragmenat:

...CVM CONIVGE ME...

— Nađen u konstrukciji jednog groba XVI-XVII veka kao spolija, pri iskopavanjima 1959. god.

11.

Fragmenat:

...ABI Δ DNE...

— Nađen u konstrukciji jednog groba XVI-XVII veka kao spolija, pri iskopavanjima 1959. god.

Oba fragmenta (pod br. 10 i 11) takođe mogu biti sa ciborija.

12.

Natpis sa pomenom Marina Druška iz 1428. god:

«1428 fo cenzeso... modo Isola di Prevlaka a Marin
(Druscho) sucescribus suis».

— Po Crnogorčeviću, *op. cit.*, 31, ovaj natpis je postojao na Prevlaci. Danas ga više nema.

GOSPA OD OTOKA

13.

Nepoznata crkva Sv. Stevana, donatorski natpis Uroka i Dane, sa početka IX veka:

Čeona strana (sa krstovima):

IN̄M DNI ET SALUATORI NOS
RI IH̄S XP̄I EGO DANA ET
HUROCUS CONIUGE MEA

Donja strana:

.....O STEF.....RI SCI
STEFANI PRO REMEDIAM ANI
ME NOSTRE AD ONOREM SCI AM

— Naden u franjevačkom manastiru na Otoku, slučajno, 1957. god. Na ovom mestu manja zbirka lapida kao spolije u zidovima zgrada. Postoje dve preromanske crkve Sv. Stevana u okolini: u Sušćepanu iznad Hereceg-Novog i u Radovanićima u Luštici. Natpis se nalazi na nadvratniku portala sa spoljne strane i donje kao npr. natpis župana Godeslava u Sv. Križu u Ninu.

TIVAT

14.

Crkva Sv. Srđa na Đurdevom brdu kod Tivta, donatorski natpis Albelina, iz XI veka:

† EGO ALBE . LI . NVS DIAS FILIO BEGOLINI FRIQ: MEI
EDIFICAVIM . HOC TEMPLVM AD HONOREM
SCI SERGI ET SCI NICOLAI ET SCI DIMITRI

— Ploča iznad vrata crkve XVI veka. Nije in situ. Crkva je zadržala ime starog patrona. Pored natpisa uzidana još jedna ploča ukrašena krstom u krugu, koja po svojim stilskim osobinama može da pripada preromanskom nameštaju prvobitne crkve.

15.

Crkvića u Žrnovu kod Tivta, nestao donatorski natpis ktitora Domanje, iz 1316. god.:

An(n)o D(omi)ni M.CCCXVI: ego Domani fili(us) Selacis(?)
una cum fratri(bu)s meis hedificavim(us) ha(n)e eccl(es)iam
i(n) honor(em) Dei et s(an)cti Sirneonis A(postoli).

— Po Šeroviću, *Stari zapisi i natpisi*, Glasnik narodnog univerziteta Boke Kotorske, V/1-4, 1938, 41. Usled eksplozije za vreme cvog rata uništen.

Crkvice Sv. Antuna u Tivtu, falsifikovan natpis sa pomenom kralja Tvrtka, iz XVII veka:

QVA REX TVRATKO FIDE
VOLVIT VIOLARE CINA
ENEVLG ET MERITIS IPS
A DICATA SVIS
MCCC LXXIII

— Uklesan u renesansnoj preslici za crkveno zvono. U crkvi fresko grbovnik XVII veka.

Crkva Sv. Marije, donatorski natpis Marina Simonovog, iz
1410. god.:

† . IN NI ET AD(?)H...
E . SCE TRINITATIS...
TRIS ET FILII ET . S...
TV . SCI . AD HONOREM
I TEMERATE . ET . S...
ET VIRGIS GLORIOSE . N...
ATAVITATIS MARIE . E

HEDIFICATA A FVDAM
 TIS HEC ECCA . QODAM
 SER MARINI SIMONIS
 D̄ CATHARO CVIVS FIA.
 ET SVORV D̄ EV̄.....
 RV̄....ET QVI.....
 Ā. D̄. MCCCCX

— Natpis otkriven 1934. god. na gomili kamena ispred crkve Sv. Marije. Verovatno uklonjen sa crkve prilikom njene obnove 1715. god.

BOGDAŠIĆI

18.

Crkva Sv. Petra, majstorski natpis Regula, iz XI veka:

† IN HOMINE XPIO
 CLAVSTRVM IS
 TVM CÖSTRVXIT
 REGOLVS MAGISTRV

† IN HOMINE XPIO
 CLAVSTRVM IS
 TVM CÖSTRVXIT
 REGOLVS MAGISTRV

Spolije u spoljnjem zidu crkve.

Crkva Sv. Dorča, natpis na zvonu, iz XV veka:

† AVE MARIA GRA PLENA
 DM̄NIS TĒQE

† AVE MARIA GRA PLENA DM̄NIS TĒQE

— Natpis teče uokolo donjeg ruba zvona.

(Nastaviće se)

Résumé

LES ÉPIGRAPHES LATINES DU MOYEN ÂGE À BOKA KOTORSKA

Dr Jovan KOVAČEVIĆ

Tout ce qui a été fait, jusqu'à présent, pour le rassemblement et pour l'exploration des épigraphes latines sur le territoire de Boka Kotorska l'a été sans aucune systématisation et sans les plus fondamentales données au sujet de leur découverte et de leur origine. À Boka Kotorska, existaient aussi quelques plus petites collections lapidaires et d'épigraphes, mais sans aucune élaboration professionnelle. De cette façon jusqu'aujourd'hui, on ne peut profiter de rien pour le complètement des épigraphes latines.

De la libération jusqu'aujourd'hui, des recherches ont été faites ainsi que des fouilles archéologiques aux mêmes endroits où ces épigraphes latines ont été découvertes. À la base de l'ancienne littérature, ainsi que de la dissection effectuée des épigraphes existantes et aussi, à la base des plus nouvelles recherches archéologiques, l'auteur a formé un compte-rendu de l'état, du nombre et du caractère des épigraphes latines du Moyen Âge à Boka Kotorska. À cause des difficultés techniques, toutes les épigraphes ne pouvaient ni être photographiées, ni copiées, car à ce sujet il aurait fallu engager des moyens techniques qui n'étaient pas accessibles à l'auteur. À la base de ces données, on pourrait commencer la systématisation, la détermination et l'interprétation des monuments épigraphiques latins à Boka en général, mais en particulier des épigraphes du Moyen Âge.

La Rédaction s'excuse à l'auteur, la place étant limitée dans ce numéro du Code, elle a été obligée de diviser son rapport en deux parties. La seconde partie sera publiée dans le numéro suivant du Code.

Херцег-Нови од Бечког конгреса до 1830 год.

Послије Наполеоновог слома те коначних одлука Бечког конгреса 1. новембра 1814 — 1815, Вока Которска и Дубровачка Република припаде чланом 93. и 94. Аустрији. Ова одлука, као и ранији Томашићев проглас узнемирила је духове у Боки, па је долазило до мјестимичних сукоба и створа постојећим привременим властима. Генерал Милутиновић, који је од 12. XII 1815. год. био војни и грађански гувернер Дубровника и Боке Которске имао је зуне руке посла да савлада све оне отпоре који су се појавили у народу. Још прије свога доласка у Боку Милутиновић је 4. VI управо проглас Бокељима у којему каже да долази у Боку „у име великих држава савезница“, даље их укорава што се не повинују вољи руског и аустријског цара, већ хоће сами да суде. Он ће, наставља Милутиновић, повратити ред и мир док велике силе одлуче о судбини Боке. 8. јуна аустријска флота уплови у Боку и Милутиновић у 2 сата на челу својих трупа уђе у Херцег-Нови. До оружаног окршаја дошло је у Веригама, око Рисна и Котора. Црногорци и Бокељи су морали попустити послје писма руског цара упућеног владци Петру I, „... Ми смо обратили пажњу на сусједну Вам земљу Бокељску... Ми смо одлучили повратити је аустријској држави... С тога позивјем Ваше Пресвештенство, ради опште користи, да се не само не противите заузећу терђава од стране аустријске војске и повратите са Вашим храбрим Црногорцима у Ваше границе, него да употребите Ваш уплив, да се станозништво Боке Которске склони покорити се одлуци савезничких држава, увјеравајући их да ће права и повластице, што су они уживали од најстаријих времена бити потпуно сачувани...“¹⁾

¹⁾ Павло Вуторац — Бока Которска након пада Млетачке републике до Бечког конгреса (1797-1815), Загреб 1938, стр. 116, 119. — Види: Др Лазар Томановић — *Догађаја у Боки Которској од године 1797. до 1814.* Херцег-Нови 1912, стр. 116.

Бокељи су, углавном тражили слиједеће: да сви бокељски становници буду ослобођени „од сваке регуларне војничке службе и од сваког регрутovanja, затим да се ослободе сваког пореза и дажбине на земљу, те на производе и на трговачку домаћу производњу”. Са своје стране Бокељи су преузели обавезу, да ће за вријеме мира чувати границу, а у случају рата бранити исту раме уз раме са ћесарском војском, те ставити своје бродове на расположење државе са својим морнарима. Бокељи се још обавезују да ће плаћати царину на дуван и да ће за сваку лађу дуге пловидбе плаћати од прилике девет цекина.²⁾

Аустрија је неко вријеме из нарочитих политичких разлога, обзиром на незадовољство у народу и на блиско сусједство Црне Горе и Херцеговине, ове повластице поштосвала и то: да се не врши регрутација и да се плаћају само извјесне државне дажбине. Но, ова привилегија није била ништа ново за Боку, када знамо да Бокељи нијесу ни за вријеме српске средњовјековне државе, као ни млетачке владавине служили војску.³⁾

Првих дана своје владавине Аустрија је задржавала у Херцег-Новоме затечено стање у организацији управе војске и финансија. Од 1. јануара 1816. год. ступа на снагу, за Боку и Дубровник, као и за остале илирске провинције аустријски грађански закон из године 1811. Многе одредбе овог, иначе савршеног правног дјела, нијесу се могле примјењивати за наше прилике у Боки. Овакво стање, као и непознавање менталитета становништва од стране судских и управних чиновника, рађало је незадовољство у народу.⁴⁾

Одмах приликом успостављања Покрајинске владе (Намјесништва) у Задру, послје цивилног и војног гувернера Далмације Томашића, долази до именовања општинских управа у Херцег-Новоме, Котору и Будви. Административно-политичку власт у Котору вршила је Ц. К. Интенденца. За првог интенданта именован је био конте Станислав Буровић-Змајевић.⁵⁾

У Херцег-Новом била је успостављена Ц. К. Претура, која је имала судско-политичку и управну власт. Први претур Херцег-Новог био је Стефан Зупковић службеник за вријеме млетачко из овог града.⁶⁾

Администрација у Херцегновској општини врши се у прво вријеме ћирилицом. Састав општинског часништва остао је исти

²⁾ Антон С. Дабиновић — *Позабина бокељског устакка год. 1869*, Рад ЈАЗУ, књ. 234, Загреб 1929, стр. 75.

³⁾ Др Стијено Обад — *Одјек Бокељског устакка у дубровачком крају — Устанак у Боки Которској 1869* (Зборник радова) — Котор 1970, стр. 172.

⁴⁾ Др Антон С. Дабиновић — н. д., страна 79.

⁵⁾ Павло Вуторац — н. д., страна 117.

⁶⁾ Херцегновски архив (у даљем ХА) — год. 1818, стр. 3-4, број 2.

као и окај из доба старе Топалске општине. Интересантно је напоменути да је 10. марта 1816. године био још печат општински исти као и Топалски, тј. ћирилицом са ликом Вознесенија Господњег. Новопостављени капетан херцеговски био је Никола Ђучић бродовласник и поморски капетан из Каменара. Општинске суђе су били: Јоаким Жарковић трговац, Ђорђе Поповић, Јован Павковић из Пода и Петар Ђуричић. Одсутног капетана Ђучића замјењивао је по кадкад суђа Јоаким Жарковић и у његово име потписивао акта. Општински канцелар (секретар) био је Стефан Балтић такође бивши млетачки чиновник из Херцег-Новога.⁷⁾

Одмах почетком 1816. год. власти су у Херцег-Новоме почеле са набавком материјала за оправку тврђава и других јавних објеката. Претура Херцег-Новога тражи 1. IV 1816. год. да јој општина достави списак власника дубрава и број дубова на својој територији погодних за грађевину. Општина је послала распис свештеницима који су заједно са главарима (кнежевима) села направили спискове власника дубрава и дубова. Према овим списковима, који не приказују право стање, видимо колико је било домаћинстава по селима у то доба. Претура јавља Интенденци у Котор да је конте Буровић купио 12 коња живог креча од Елене Ђетковић из Кута за оправку Лазарета у Херцег-Новоме.⁸⁾

Прве године аустријске владавине праћене су тешком економском кризом. Народ је био осиромашео од дугог рата и страних окупација. Ово се нарочито односи на доба француске окупације. Глад је била завладала, праћена болестима. Нове власти, да би ублажиле ово тешко стање, дијелили су сиромашном становништву одређене количине кукуруза бесплатно. Претура позивље 20. I 1816. год. општину да изврши ову распојелу жита.⁹⁾

Претура је 27. I заплијенила један дио жита и изнијела га на јавну продају. У извјештају наглашава општини да ће више дана на тргу у Херцег-Новоме бити на продаји кукуруз на велико и мало.¹⁰⁾

Народ и власти овога краја да би у потпуности одговорили датим обавезама које су биле поднијете од стране представника Боке цару, одредили су одмах сеоске страже (ронде). Свако село је имало пропорционалан број оружаних стражара (рондара) који су имали свога старешину. Нарочито је деликатан задатак био рондара у херцеговским селима која су граничила са Турском. Пошто су се у то доба појављивале заразне болести у сусједној турској земљи, то је ронда морала даноноћно патролира-

⁷⁾ ХА — год 1816, стр. 15, број 1; стр. 861.

⁸⁾ ХА — год. 1816, стр. 1-2, бр. 2; стр. 158-160, бр. 3.

⁹⁾ ХА — год. 1816, стр. 9-10, бр. 2.

¹⁰⁾ ХА — год. 1816, стр. 19-20, бр. 2.

ти. Осим тога ронда је морала одржавати, тзв. санитарни кордон, па је морала строго пазити ко долази из Турске. Сваки затечени путник морао је бити спроведен у Лазарет и ту издржати прописну контумацију. Прелаз из Херцег-Новога у сусједну Турску одобравао је претур. Ронде су се одржавале и на мору, јер видимо да Интенденца из Котора тражи 12. II 1816. год. од Општине херцеговске да одреди замјену барци, која служи команданту PENIO (?) за одржавање ронде.¹¹⁾

Одмах по коначном доласку Аустрије велики број бокелских помораца напушта свој родни крај и одлази у луке Црног мора и плови под руском заставом. У црноморским лукама оснивају наши људи своја бродарска, а касније и паробродарска предузећа, агенције и извозне куће. Затим многи плове и под енглеском заставом, а извјестан број се насељава у Бугарској и Румунији, гдје се баве поморством и трговином.¹²⁾

Нова власт да би још некако потакла поморце на активнији рад оснива, 24. IX 1816. год., фонд од 75.249 фиорина, који ће се раздијелити оним бокелским поморцима, који су били год. 1788. и 1799. нападнути и опљачкани од гусара, а пловили су под аустријском заставом. Општина позивље поморце и бродовласнике, да поднесу образложена потраживања Ц. К. Интенденци у Котору.^{13a)}

Да би се прикрило незадовољство које је владало у народу, а прикрило бјекство наших помораца да плове под страном заставом, нова управа је саставила депутацију Бокела, која је ишла на поклоњење цару. Ова саклонствена депутација имала је за дужност да иде у Беч и да у име народа цијеле провинције исказе непоколебљиву оданост цару. На тражење Которске интенденце, начелник Херцег-Новога Ђучић јавља 22. II 1816. год. интенданту Вуровићу, да је Општина херцеговска изабрала слиједеће делегате и то: Антона Царевића, трговца, кап. Луку Црногорчевића и Андрију Павковића, посједника из Пода, који долазе у Котер, као изабраници овога краја да заједнички са другим делегатима Боке изаберу речено одасланство.¹³⁾

Да би смо боље илустровали стање које је владало у народу, навешћемо да је Херцеговска претура забранила све скупове, народне забаве, поворишта, шанкарнице и остало, приликом годишње прославе царевог имен-дана 27. II.¹⁴⁾

¹¹⁾ ХА — год. 1816, стр. 6 и 13-14, бр. 1, 2.

¹²⁾ Мато Мојаш — *Југославенски исељеници у Аргентини* — Наше море — Дубровник, бр. 2, год. XII/1965, стр. 89.

^{13a)} ХА — год. 1816, стр. 475-477, бр. 3.

¹⁴⁾ ХА — год. 1816, стр. 38-40, бр. 3.

¹⁵⁾ ХА — год. 1816, стр. 50-51, бр. 2.

Власти су настојале да подигну мјесну трговину, поморство и транзит, да би на тај начин ублажили силну економску кризу, која је владала у овом крају. Нарочито су били погођени трговци који су имали приштећене млетачке талире. Одлуком Покрајинске владе од 13. II мијењао се један млетачки талир за два аустријска фиорина. Куповна моћ талира била је далеко већа од означеног државног курса што је довело људе до осјетног сиромашења. Затим Претурa позива све оне зајмодавце, који су давали у зајам новац или било шта потраживали од бивших француских власти, да се пријаве општини ради заједничког потраживања.¹³⁾ У једном другом наређењу се каже, да у ова потраживања спадају уз наведено и заостаде плате бившим припадницима италијанских и далматинских трупа, акције и улагања у разна државна, војна и посудржавна предузећа. Припадницима поменутих трупа накнада ће се исплатити по 300 лира кас заостатак дужних мјесечних принадежности. И бивши начелници Херцег-Новога за вријеме француске владавине 1812-1813. год. Никола Живковић и Трипун Бронза достављају Ц. К. Интенденци у Котору рачуне и документе на 2.430 француских франака, коју је суму француска управа у Херцег-Новоме остала дужна општини за смјештај војних лица.¹⁴⁾

Организацију поморства и поморске трговике ометали су гусари који су непрестано крстарили Јадранским и Јонским морем. Тек окупацијом Алжира од стране Француза 1830. год. поменута мора су била ослобођена сјеверно-афричких гусара. Мјесне власти су редовно извјештавале све поморце о кретању гусара. Тако аустријски конзул из Отранта јавља да је брод „Св. Антун“ власништво Ивана Броззе из Пераста на путу из Зари-а за Отранто нападнут од алжирских гусара.¹⁵⁾ Лучка капетанија из Роса јавља 14. II свим поморцима да је брод под енглеском заставом звани „Виола Фортула“ био нападнут и опљачкан од туниских гусара, а тако исто и брод кап. Јосипа Злошила — Дубровчанина, од једног туниског шамбека. Затим брод кап. Ђура Пасијовића звани „Зефир“ нападнут је од триполитанских гусара, а 21. III јављају се у Јадранском мору двије фрегате алжирских гусара, како јавља огласом Претурa Херцег-Новога Томо Радимири, заповједник полаке „Доброта“, стигао је 21. IX 1816. год. у херцегновску луку из Трста, те извјештава лучке власти, да у водама Ромање крстари пет алжирских гусарских бродова, који су до сада опљачкали три пјелега Папске државе.¹⁶⁾

¹³⁾ ХА — год. 1816, стр. 48-49; 92-93, бр. 2-3. — Види: Др Антон С. Дебиновић, н. дј., стр. 81.

¹⁴⁾ ХА — год. 1816, стр. 107-108; стр. 117-118, бр. 2 и 4; стр. 451-459, број 2.

¹⁵⁾ ХА — год. 1816, стр. 11-12, бр. 2. — Види: Павле Буторан н. дј., стр. 121.

¹⁶⁾ ХА — год. 1816, стр. 11-12, бр. 2; стр. 21-22, бр. 2; стр. 27-28, бр. 2; стр. 343-349, бр. 1; стр. 465-466, бр. 2.

Трговачки бродови су пловили и у конвоју, који су пратили аустријски ратни бродови. Кап. Крсто Лазаревић из Басића, сувласник и заповједник бригантина »*Rivelliano*«, пловео је 1826. Средоземним морем у конвоју од двадесет и три брода. На сидришту острва Родос налазили су се 25. IX следећи капетани из херцеговачког краја: Крсто Лазаревић, Јово Рађенковић, Александар Вурасовић, Ђорђе и Марко Обиловић и Богдан Квекић, који су пловили у заједничком конвоју.^{18a)}

За вријеме млетачке владавине недјеља је био пазарни дан у Херцег-Новоме. Аустријске власти су на тражење римокатоличких свештеника ово забраниле. Трговци из града и околине улажу жалбу 27. IV 1816. Интенденци у Котору и моле да се поново одобри одржавање пазара недјељом, јер сељаци из околних села, тога дана могу доћи у великом броју у граду на пазар.¹⁹⁾

Сви поморци који заповиједају своје и туђе бродове или су укrcани на исте у својству официра, морнара или pilota морају се снабдјети потребним законом предвиђеним исправама. Ово нарочито важи за капетане дуге пловидбе. Неколико дана прије ове наредбе, која је услједила 30. III 1816, Претурa Херцег-НОВОга тражила је од општине списак бродова и капетана који плове под туђом заставом.²⁰⁾

Лучка капетанија у Росама води надзор с босељским бродовима који вију страну заставу, а нарочито руску. Тако, Поморска влада из Трста наређује Лучкој капетанији у Росама да у случају доласке бродова са страним заставом изврши најсавјеснију провјеру људства, докумената и терета. О учињеном нека одмах извјести Поморску владу, а броду забрани одлазак до даље наредбе.²¹⁾

Поморска влада забрањује одлазак из Роса, до даљег наређења, полаки „Березина“, коју заповиједа Гаврило Антоновић поморски капетан из Херцег-НОВОга, а која вије руску заставу.^{22a)}

Лучка управа Росе јавља да поједини капетани и власници бродова мијењају имена својим једрењацима без одобрења и знања надлежних лучких власти. Свако мијењање имена или изгледа (надграђе брода) мора се пријавити властима што ће бити унијето у бродске исправе.²³⁾

Херцеговачка Претурa јавља 11. V 1816. год. свим поморцима, власницима трговачких бродова, да сви бродови морају има-

^{18a)} Томо Радуловић и Владимир Уљаренић — Из бродских дневника босељских једрењака — ГПМК XIX — 1971, стр. 83.

¹⁹⁾ ХА — год. 1816, стр. 93, број 3.

²⁰⁾ ХА — године 1816, стр. 76-77; стр. 95, бр. 2-3.

²¹⁾ Архив Поморског музеја — Котор (у даљем АПМК) — Лучка управа Росе (у даљем ЛУР) 1816, 1/2.

^{22a)} АПМК — ЛУР — 1816, број 7—1/2.

²³⁾ ХА — год. 1813, стр. 188-190, број 2.

ти законом прописане бродске документе, а њихови заповједници положени капетански испит. Ово је наређење Херцеговској претури доставила Поморска управа из Трста. Први пут власти траже од заповједника бродова да имају положеже испите.²³⁾

Године 1820. аустријске власти донијеле су уредбу о полагању испита за звање капетана и шкривана (поручника трг. морнарице), а године 1825. Централна поморска управа у Трсту прописује пловидбени стаж од 5 година као услов за стицање звања капетана дуге пловидбе. Од овог стажа кандидати су морали бар једну годину провести на једрењацима дуге пловидбе у звању пилота, шкривана или кадета.²⁴⁾

Претура Херцег-Новога доставила је 27. X 1816. године Општини и Лучкој капетанији циркулар у којему државне власти из Котора дају упутства Претури како треба издавати пасоше и дозволе пловљења капетанима мале обалне пловидбе. Ту су тачно прецизирана њихова права и дужности. Такође се предвиђа, које све документе треба кандидат да поднесе властима. И поред овог наређења Општина Доброта се жалила да Лучка капетанија Росе и Которска претура отежавају и успоравају давање пасоша и докумената капетанима мале обалне пловидбе.²⁵⁾

Интересантно је напоменути, да је начелник Херцеговске општине кап. Никола Ђукић напустио дужност и да је за начелника општине постављен суђа Јоаким Жарковић, јер видимо да му се 24. VIII обраћа интендант Буровић и да га 31. VIII позива да дође на неко савјетовање у Котор.²⁶⁾

Претур Стефан Зупковић из Херцег-Новог извјештава путем огласа грађанство, 21. IX, да је одредбом владе установљено у Котору Ц. К. Поглаварство за Аустријску Албанију (тј. Боку Которску). Први новопостављени поглавар (циркус) био је Франческо де Супе (de Suppe), свечано устоличен дана 15. IX 1816. год. Нови поглавар, већ 19. IX шаље свим општинама упутства о вођењу администрације, писању молби и ахата, који се упућују поглаварству, наравно на италијанском језику који је Аустрија фаворизирала на приморју на штету српскохрватског.²⁷⁾

Пошто је било учестало бјежање становништва овога краја у Цариград, Русију и друге земље то је Которска претура строго забранила сваки одлазак у иностранство без дозволе полицијских власти. У првом раздобљу аустријске владавине општине су из-

²³⁾ ХА — год. 1816, стр. 185-186, број 2.

²⁴⁾ Миливој Ш. Милошевић — *Како су се стицала звања у трговачкој морнарици у периоду од 1681. до данас*, ГИМК бр. V/1956, стр.172.

²⁵⁾ ХА год. 1816, стр. 589-592, број 3; стр. 171-172, бр. 2.

²⁶⁾ ХА — год. 1816, стр. 362-363, број 1.

²⁷⁾ ХА — год. 1816, стр. 432, 433, бр. 2; стр. 487, 488, бр. 2; стр. 469-472, број 2.

давале пасоше и дозволе поморцима и путницима, а од 25. У Претура је потврђивала све издате дозволе. Сва она лица која без дозволе напусте земљу, дужна је општина пријавити најжитније властима, која ће против истих предузети законске мјере. По свој прилици су агенти појединих страних компанија врбовали наше поморце и раднике. Претура херцеговска наређује Општини да учини све потребно да би се пронашли страни емисари, који иду по селима и врбују наше људе да бјеже у емиграцију. Уколико се такви пронађу нека се стражарно спроводе у град и предају Претури.⁸⁰⁾

Да би ублажили несташницу у храни и у поманькању живежних намирница власти су забрањиле извоз жита, хромпира и уља, као и свих пољопривредних производа из ове провинције за годину 1816. Да би се ублажила велика несташница хљеба претур Херцег-Новога је 14. X зауставио и секвестирао брод кап. Гргура Маровића из Доброте, који је стигао у Росе на путу из Дреча за Венецију пун кукуруза. Кап. Маровић је возио кукуруз за рачун Бицка Ивановића такође из Доброте, који је пристао да овај товар жита искрца у Херцег-Нови, као помоћ становништву. Поглавар де Супе из Котора пише Општини Херцег-Нови 3. XII: да би се ублажила несташница у хљебу у Боки, требало би пронаћи мађу трговцима или поморцима неколико шпекуланата који би пошли у Албанију и донијели око осамсто стара жита.⁸¹⁾

Ради свега овога Ц. К. Поглавар де Супе послао је 2. X општинама упутства како треба снабђевати становништво живежним намирницама. Тада је заведена, по свој прилици први пут, рационализација хране (провизација).⁸²⁾

И ако се у постајејим обавезама предвиђа да наши људи, између осталог плаћају царину на дуван и остало, види се да су то многи избјегавали. Претур Херцег-Новога јавља 1. VIII Луцкој капетанији Росе да ће сви бродови који плове за Напуљ натоварени сољу, дуваном, папиром, прахом итд. бити конфисковани, уколико предходно немају склопљен уговор о украином товару на основу којег су уредко платили припадајућу царину као и остале таксе.⁸³⁾

Генерал Милутиновић цизилин и војни гувернер Боке и Дубровника јавља 26. IV 1816. год. да се у овој провинцији појавила куга. Још раније је била Претура Херцег-Новога забранила пролаз преко границе у сусједну Турску „јер тамо влада заразна болест“. Власти у Херцег-Новом успостављају санитарни кордон, на челу којег је био пуковник Лисјански. По његовом наређењу

⁸⁰⁾ ХА — год. 1816, стр. 163-165; стр. 167-178, бр. 2.

⁸¹⁾ ХА — год. 1816, стр. 292, 293, 210, 211, 603 и 604.

⁸²⁾ ХА — год. 1816, стр. 315, 318, бр. 2.

⁸³⁾ ХА — год. 1816, стр. 315, 318, бр. 2.

образован је кордон за читавау Боку. Лисински доноси уредбу 1. X о издржавању карантина аустријских држављана који долазе из Турске. У Херцег-Новоме командант града био је уједно и командант санитарног кордона. Дуж читаве границе биле су организоване страже које су будно пазиле да нико не пређе границу. Сеоске страже (ронде) су даноноћно патролирале. Иван Scanbman командант града и кордона укорава Општину да је на једном стражарском мјесту, приликом обиласка, нашао дјечака од 15 година који је неспособан за ношење оружја.³¹⁾ Претурa Херцег-Нови је прописала оштре казне и глобе за све оне који се не држе „Санитетског закона“ и одредаба у вези заштите становништва од заразне болести. Такође је донесен и правилник, 3. VI, који регулише питање паше на имањима аустријских грађана у сусједној Турској. Општина доноси 4. VI уредбу о одржавању сеоских стража о чему шаље распис и упутство сеоским главарима. Надинтендант Ханибал Буровић из Херцег-Новога јавља 24. XII да је Санитарна управа наредила да је потребно да сеоске страже и за вријеме зиме ноћу остану на својим стражарским мјестима да се неко неби пребацио из сусјелне Турске, јер у околини Требиња још влада заразна болест.³²⁾

У ово доба Херцег-Нови је имао врло развијену и добро организовану здравствену службу. У граду су била два љекара и то др Александар Гарикући (већ 40 година љекар у Херцег-Новоме) и Марко Ђоновић. Претурa наређује Општини да љекару Ђоновићу стави на расположење превозно средство ради обавезног прегледа становништва. Из једног другог наређења видимо да се у Херцег-Новоме 2. IX налазе љекари: др Terretti и др Јуринић. И за њих се побринула Општина, па су и они добили „добре коње“ и моћи ће редовно обилазити сва села у општини.³³⁾

И поред свих ових мјера предострожности ипак су људи прелазили криомице у Херцеговину и обратно. Тако су 22. VII из Мокрина прешли аустријску границу: Никола Лепетић и Марко Тушуп. Херцегновска Претурa наређује Општини уколико се врате поменути лица да се одмах ухапсе и спроведу у Лазарет, а затим на издржавање казне. Нешто раније 8. VII рањен је Алија Омеров Бећировић из Турске код Мокрина од стране Стефана Лакичевића и Вида Пиштињака. О овоме је Здравствена станица Херцег-Нови извјестила Општину на даљи поступак.³⁴⁾

Д. К. интендант Буровић из Котора својим актом од 20. VII одаје јавно признање Општини Херцег-Нови ради добре органи-

³¹⁾ ХА — год. 1816, стр. 134-136; стр. 503-504; стр. 528, бр. 1.

³²⁾ ХА — год. 1816, стр. 204-205; стр. 232-234; стр. 237 и 614, бр. 2.

³³⁾ ХА — год. 1816, стр. 395-396, бр. 1.

³⁴⁾ ХА — год. 1818, стр. 259, бр. 1; стр. 327-328, бр. 2.

³⁵⁾ ХА — год. 1816, стр. 278, бр. 2.

зоване и вођене санитарне службе. Ово, по свој прилици зато, јер на свој територији није било појаве заразне болести која је у то доба владала у Турској.⁶⁵⁾

Покрајинска влада из Задра јавља 23. VII Претурџи Херцег-Нови, а ова Лучкој капетанији Росе и Општини, да је одлуком владе ријешено да Санитарни магистрат у Трсту буде Привремена централа за поморска санитарна питања. Одмах затим 4. VIII видимо да Привремена централа за поморска санитарна питања доставља распис Претурџи Херцег-Нови у којему каже да многи поморци, који дођу својим бродовима у Драч, неће да дођу у аустријски конзулат ради пријема здравствених исправа. Зато се обавјештавају сви поморци, да ће прекршитељи морати да издрже најстрожију контумацију приликом доласка у наше луке.⁶⁶⁾

Видјели смо да је година 1816. била праћена несташницом хране, болестима и slabим пољопривредним приносима. Поглаварство из Котора, да би доскочило овим недаћама, тражи од Претуре Херцег-Нови, 27. X, да се на територији општине оформе нарочите комисије које ће се бринути о унапређењу трговине, занатства и индустрије.⁶⁷⁾

У Херцег-Новоме је за вријеме млетачке владавине отворена прва пошта, па је и за вријеме аустријске владе наставила са радом. 24. X 1816. вршена је лицитација за превоз поште морем од Херцег-Новога до Виталина. Которско поглаварство потврђује излицитирану суму од 2,30 фиорина за сваки „трагет“.⁶⁸⁾

Представништво владе за Далмацију у Задру јавља 12. XI 1827. године да је генерални конзул краљевине Двају Сидилија у Трсту, да би што боље унапредио трговачке и пословне везе са овим крајем, одредио једног херцегновског грађанина за конзуларног агента своје државе у Херцег-Новом. Из алманаха за 1829-1848. видимо да је први конзуларни агент у Херцег-Новом био Иван Царевих, трговац и бродовласник. Иван Царевих је привремено водио и конзуларну агенцију краљевине Двају Сидилија 1828. год. у Котору.⁶⁹⁾

По свему изгледа да је и влада Велике Британије год. 1827. имала своју конзуларну агенцију у Херцег-Новоме, која је била у надлежности постојећег вице-конзулата у Дубровнику. Из докумената видимо да се 1836. год. укида вице-конзулат Велике Британије у Дубровнику, као и његова конзуларна агенција у Херцег-Новоме. Енглески конзуларни агент у Херцег-Новоме био

⁶⁵⁾ ХА — год. 1816, стр. 286-287, бр. 3; стр. 333-334, бр. 2.

⁶⁶⁾ ХА — год. 1816, стр. 563-565, бр. 3.

⁶⁷⁾ ХА — год. 1816, стр. 569-569, бр. 2.

⁶⁸⁾ Проф. Шиме Парчић — *Дипломатско-конзуларна представништва страних држава у Далмацији за вријеме друге аустријске владавине* — Поморски зборник број 8 — Задар 1968, стр. 607.

је Августин Рецо, поморски капетан и бродовласник, који је у почетку аустријске владавине заповиједао бригантин „Случај”, власништво Крста Бронзе из Пераста, настањеног у Трсту. У јануару мјесецу 1842. године, после је Ивана Царевића, именован је конзуларним агентом Двају Сидилија у Херцег-Новоме Demetrio (Митар) Avramagion, посједник и поморски капетан из овог мјеста. Године 1843. овај конзулат престао је дјеловати у Херцег-Новоме.⁴⁰)

У почетку су страни конзуларни представници у Далмацији могли бити само поданици односне државе, а већ 1818. године дозвољена је та служба и аустријским држављанима. Већина њих вршила је ту службу професионално за плаћу, док их је мањи број био плаћен хонорарно.⁴¹)

Послови тадашњих страних конзула и конзуларних агената у Далмацији могу се пратити из многобројних архивских докумената. Њихова дјелатност сводила се на вођење преписке са локалним властима, затим из дописивања са својим генералним конзулом, колетама у другим конзулатима, издавања крштеница и путница, уписивања доласка и одласка бродова своје државе у дотицној луци, побирање разних конзуларних такса итд. Таква установа, у нашим крајевима, била је првенствено намијењена поморским пословима.⁴²)

Велики дио помораца овога краја доласком Аустрије ступа у службу тришанских бродовласника. Трст је био центар аустријског поморства, који је Аустрија нарочито фаворизовала на рачун Воке Которске. Кап. Андрија Сабљичић заповиједа вешел „Тартар”, власништво Јована Јовановића из Трста; кап. Марко Сабљичић из Ратишевине заповиједа полаку „Трећа”, власништво Николе Корбузи из Трста; кап. Михаило Сабљичић, заповиједа бригантин „Милост”, власништво Андрије Колокони из Трста; те кап. Јован Андрић, бригантин „Ослободитељ”, власништво Тодора Мексе из Трста. Капетан Крсто Цотић заповиједа брик Андрије Квекића из Пода настањеног у Трсту. Капетан Ђорђе Обилскић из Каменог заповиједа бригантин „Неустрошљиви”, власништво Петра Петровића из Задра. Кап. Мато Јанковић из Топле заповиједа полаку „Град Пореч”, власништво Јована Куртовића из Трста, а кап. Александар Јанковић из Топле — бригантин „Хробрни”, власништво Тодора Мексе из Трста. Капетан Петар Јанковић из Топле заповиједа тартану „Богородица Савинска”, власништво Цвјетка Јовановића из Трста. Још су тришанске бродове заповиједали капетани: Ђорђе Сенић, Шпиро Милашиковић, Ђорђе Дуковић, Раде Дуковић, Марко Комненовић, Марко Жив-

⁴⁰ Проф. Шиме Парчић, и. цл. стр. 806.

⁴¹ Исто, стр. 817.

⁴² Исто, стр. 806.

ковић, Павле Живковић, Петар Рађенковић, Александар Савов Рађенковић, Петар Цотовић, Илија Рађенковић, сви родом из Топле. Затим капетани: Нико Ђоновић, Петар Андријовић, Шпиро Грушић, Августин Рецо, Шпиро Иванковић, сви родом из Херцег-Новог, а заповиједали су бродове разних бродовласника чије је сједиште било у Трсту. Капетани Пода, Сасовића и Кута: Јово Мисинезовић, Ристо Матковић, Нико Мусић, Јово Мусић, Јероним Мусић, Васо Мусић, Крсто Голчевић и Јован Квекић, сви из Пода; Јово Вучковић, Лука Вучковић и Симо Чуквац из Сасовића; Александар Накићеновић, Никола Накићеновић, Александар Кочетановић, Аким Вујачић, Филип Сушић и Симо Сушић из Кута, заповиједали су такође тршћанске бродове. Капетани из Херцеговске ривијере: Петар Ђурасовић и Ђорђе Војводић из Кумбора; Илија Црногорчевић, Томо Црногорчевић, Лука Црногорчевић и Јован Црногорчевић из Баошића; Илија Матовић, Шпиро Станишић, Јован Милутиновић, Симо Секуловић, Марко Секуловић и Крсто Секуловић из Крушевица (Бијелских); Симо Желалић, Вуко Зљковић, Александар Злоковић, Лазар Маловић, Андрија Желалић, Лазар Маловић и Драго Шеровић из Бијеле. Капетан Михаило Циновић заповиједао је задарски брод; а Крсто Поповић из Јосице, брод тршћанских бродовласника. Осим ових бродова наши капетани су заповиједали бродове и наших бродовласника чије је сједиште било у Херцег-Новом, као капетан Крсто Цвјетковић — бригантин, чији је власник био Јован Бошковић и си. Бошковићу полаку „*Полуксена*“ заповиједао је Јефто Видаковић из Требесна. Капетан Гаврило Сенић заповиједао је трабакуду „*Невими*“, власништво Мата Лазовића трговца из Топле; затим кап. Александар Рађенковић — брик „*Сим добра гласа*“, власништво гоменутог Лазовића. Лазовић је био власник и полаке „*Глас*“, коју је заповиједао Сава Рађенковић, а његову полаку „*Султану*“ кап. Јован Рађенковић из Топле. Капетан Шпиро Дуковић заповиједа полаку чији су власници Стефан Ризнић и кап. Дуковић из Топле. Капетан Никола Дуковић је сувласник бригантина „*Фрањо II*“ скупа са Матом Лазовићем трговцем. Капетан Јован Панајоти заповиједа полаку чији су власници Јован Цвјетковић и Илија Јанковић из Топле. Бродовласник Јован Бошковић из Херцег-Новога живи и умире у Смирни и један дио свог великог имања оставља за оснивање Српске поморске закладне школе у Србини. Квекићи и Голчевићи са Пода као и Мато Лазовић, Крсто Бронза и Стефан Ризнић селе ради својих трговачких послова из Херцег-Новога у Трст.

Кап. Гаврило Сенић заповиједа брод Николе Царевића из Топле, а патрун Иван Мандић брацеру „*Свети Никола*“. Бродовласник Јован и Крсто Цвјетовић живе у Венецији, а његов бригантин „*Лаземичи*“ заповиједа кап. Лука Павковић из Пода. Бродовласник Илија Јанковић, чији брик „*Добротворан*“ и брик

„Боло“ заповиједају браћа кап. Симо и Филип Сушић из Пода, стално живи у Трсту. Капетан Митар Злоковић из Бијеле, као и Драго Шеровић и Лука Маловић заповиједају сваки своју галеоту која је регистрована код Лучке капетаније Росе.⁴³⁾

У једном другом списку бродова дуге пловидбе општине херцеговске из 1825. год. налазе се 82 брода велике обалне пловидбе као и 5 бродова мале обалне пловидбе. Из овога списка видимо да бригантин „Милорадовић“, који заповиједа кап. Василије Познановић из Ратишевине, плови под руском заставом, као и бригантин „Свети Спиридон“ кап. Лазара Гопчевића из Пода; те бригантини Александра Рађенковића и Александра Јанковића из Топле; и бригантин Луке Сенића „Срећни“; бригантин Ђорђа Марића из Топле; те полаке капетана Гаврила Коларића, Петра Станишића из Каменга; шкуна Митра Ђурасовића; бригантин Мата Ђурасовића и бригантин Николе Ђурасовића из Кумбора. Бригантин „Крк“ Илије Црногорчевића и бригантин Павла Стојковића из Баошића плове под руском заставом. Сви бродови који су пловили под руском заставом били су регистровани у једној од руских црноморских лука.⁴⁴⁾

Аустројске власти настоје да што боље снабдију становништво храном, па одмах на почетку своје владавине настоје да развију рибарство у овом крају. Још у млетачко доба становништво херцеговске ривијере бавило се рибарством, па је свако мјесто на обали имало организоване рибарске „дружине“, са по неколико мрежа, барака и осталог алата. У овом раздобљу у Херцег-Новоме је регистровано око 13 гаета, док их нешто касније налазимо 46 са припадајућим мрежама.⁴⁵⁾

У ово доба настављају са радом школе које су радиле у млетачком периоду владавине и то онда код фратора Капуцина, гдје су ђаци учили: читање, писање, вјеронауку и латински језик. Ову школу су похађали ученици од 6 до 14 година узраста. Школи су похађала и дјеца државних службеника и богатијих трговаца. Капуцински манастир је и за вријеме млетачке владавине уживао углед у граду, па је ту засиједао и Суд добрих људи. У Херцег-Новоме је још радила фратарска школа код самостана Св. Ангуна коју можемо пратити од 1701. год. па до нашег доба.

⁴³⁾ АПМК — Списак трговачких патентованих и непатентованих бродова херцеговског територија — сачињен 20. XII 1814. Објавио га: Петар Д. Шеровић — Неколико података о покорству херцеговске општине XVIII и XIX в. — ГПМК, бр. II/1953, стр. 57-64.

⁴⁴⁾ АПМК — Списак бродова дуге пловидбе или патентованих којима заповиједају капетани из општине херцеговске — 1825. год. објавио га Петар Д. Шеровић у г. чл. стр. 65, 66, 67.

⁴⁵⁾ Јосип Васили — Развојни пут рибарских бродова и чамаца — Поморски зборник 4 — Задар 1966, стр. 293.

И ову су школу похађали ученици од 6 до 14 година, а предавали су се исти предмети као и код калуџина, наравно на италијанском језику.

Топалска школа је постојала још 1769. год. У њој је 1796. године био учитељ Јован Ђоћа (ТНЮТНІА) православни свештеник који је овдје учитељествовао петнаест година. У овој школи Јована Ђоће учило се: читање, писање, италијански, српски (illirico) и француски (за вријеме француске владавине), затим је предавао православну вјеронауку, аритметику, историју и географију. Школу су похађали ученици од 9 до 14 година старости. Године 1811. похађало је школу 12 ученика. Ове године одлази свештеник Јован Ђоћа, а 1812. долази за пароха Топалског Јосиф Троповић, јеромонах манастира Савине, и школа наставља са радом. Године 1815. и 1816. па даље школа наставља да ради. У овој школи у овом раздобљу је учио и Петар II Петровић-Његош пјесник и владар Црне Горе, као и велики број врло заслужних свештеника, поморских капетана и трговаца. Године 1817. отвара школу и свештеник Томо Накићеновић у Кутима, затим свештеник Лука Раповац у Сасовићима. Од 1812. ради школа у Бијелој коју воде свештеници. Све ове школе биле су под управом цркве, а издржавали су их становници дотичних мјеста.⁴⁶⁾

Да би сме боље илустровали колика је била љубав наших људи према књизи у овом добу навешћемо претплатнике на Вуков ријечник из 1818. године. Претплатници су слиједећи: „Василије Лубардић, великокупац и грађанин Млетачки из Ерцег Новог; Ђорђе Живковић, в. к. пензионисани мајор из Нозога Ерцега у Луци Которској; Јово Матишоровић поморски капетан из Ерцег Новог; Петар Обиловић, морски капетан, великокупац и грађанин Млетачки из Ерцег Новог; Христифор Џвјетовић, великокупац и грађанин Млетачки из Ерцег Новог.

Из Савине: Никанор Богетић настој. Савине; Јосиф Троповић, јеромонах Савине и парох од Топле; Махарије Грушић јеромонах Савине; Никодим Лазаревић јеромонах Савине и парох од Мокрина; Софроније Бучић јеромонах Савине и парох од Каштела Новог; Ђирило Џвјетковић, родом из Боке Которске, постриженик манастира Савине и јеромонах у владичином двору у Шибенику и прото Симеон Злоковић — Каштелновски“.⁴⁷⁾

Развој херцеговског краја од 1830. до 1860. године наставићемо у броју 6. нашег Зборника.

⁴⁶⁾ Максим Злоковић — *Развој школства у Бохи Которској* — (у рукопису).

⁴⁷⁾ *Сабрана дјела Вука Ст. Караџића — Ријечник — Просвета, Београд 1970.*

Résumé

HERCEG-NOVI DU CONGRÈS DE VIENNE JUSQU'EN 1833

Maksim ZLOKOVIC

L'époque de la seconde domination de l'Autriche, dans les premières dizaines d'années, est pleine de troubles, de résistances et de mécontentement. Ce mécontentement a été renforcé par l'inoubliable crise économique qui régnait à Boka après les guerres de Napoléon. La marine, importante branche de l'économie politique de Herceg-Novî, qui était à son déclin, commence tout doucement à se renouveler. Le commerce et l'économie politique de Herceg-Novî qui fleurissaient autrefois, se rétablissent difficilement, à cause des dures lois autrichiennes et aussi, à cause des maladies épidémiques en Turquie, voisine alors. Le commerce transitaire qui, jadis était fort développé, n'existe presque pas.

L'Autriche ne tenait strictement pas les promesses faites devant les grandes puissances, ce qui provoquait des troubles. Beaucoup de gens, en particulier les navigateurs et les armateurs quittaient leur pays natal et s'établissaient en Russie, en Roumanie, en Bulgarie, en Italie et dans les pays d'outre-mer. Un grand nombre de vieillards de la région de Boka Kotorska naviguaient sous le pavillon russe.

Dans les eaux de la mer Adriatique, de la mer Ionienne et de la mer Méditerranée, il y avait beaucoup de corsaires algériens et tunisiens qui présentaient beaucoup de difficultés au commerce maritime et les bateaux devaient naviguer en convoi. Les autorités du port avertissaient les navigateurs de l'apparition des navires pirates.

Le centre de la marine de l'Autriche était à Trieste que, de toutes ses forces, les autorités autrichiennes favorisaient, au détriment de Boka Kotorska et de toute la côte. C'est pour cette raison que beaucoup de nos capitaines de marine, de nos armateurs et de nos navigateurs ont quitté le pays pour aller à Trieste où ils transféraient leurs entreprises pour y donner des nouvelles. Beaucoup d'entre eux fusionnaient leurs capitaux et formaient de nouvelles sociétés. Tout ceci a contribué à la pauvreté graduelle de notre région et au lent développement au point de vue commerce et culture. La pêche et l'agriculture ont commencé tout doucement à se développer, encouragées par les autorités autrichiennes.

La restauration des forteresses et des constructions publiques a commencé tout de suite après l'arrivée des Autrichiens.

La période de 1830 à 1880 sera élaborée dans le numéro suivant du Code.

Odjeci bokeljskog ustanka u Vojvodini

I. INTERPELACIJE U UGARSKOM PARLAMENTU

Bokeljski ustanak (1869-1870) poznatiji je pod imenom krivošijski ustanak, iako nije bio ograničen samo na Krivošije nego je ubrzo zahvatio bezmalo celu Bokvu Kotorsku. Zato je istorijski pravilnije nazvati ga bokeljskim ustankom. Do cružane akcije došio je zato što je austrijska vlada prekršila svoja obećanja, više puta ponavljana, da će poštovati tradicionalne povlastice Bokelja o oslobođenju od vojne obaveze. Bečki dvor poštovao je ove povlastice sve do 1869. kada je naređena opšta regrutacija. To je izazvalo u narodu masovni revolt, koji je došao do izražaja u oruženom pokretu protiv Austrije. Prva puška pukla je u Ledenicama 7. X 1869. Ona je bila signal za opšti narodni ustanak. Grbljani, Pobori, Maini i Braiči dižu se na oružje. Prema naređenju iz Beča, mobilisane su "jake kopnene i pomorske cružane snage. Prvi na udarcu bili su Grbljani, koji su udruženi sa Mainjanima, Poborima i Braičima držali u svojim rukama veliki deo Boke od Budve do Trojice iznad Kotora. U ugušivanju ustanka učestvovalo je 26.000 česarsko-kraljevskih vojnika pod komandom generala Vagnera.) Lazar Tomanović je pisao:

*) Johan Ritter von Wagner (1815-1884) spadao je u red onih austrijskih viših oficira, koje je bečki dvor upotrebljavao ne samo za izvršavanje vojnih zadataka nego istovremeno i poverljivih političkih i diplomatskih misija. Kao komandant Zemuna rukovodio je obaveštajnom mrežom u Srbiji. Kao carski namesnik Dalmacije imao je pod sobom i obaveštajnu službu u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, progonio narodnjake u Dalmaciji i organizovao kaznena ekspedicije za ugušivanje bokeljskog ustanka, što je izazvalo revolt čak i jednog dela austrijske opozicione štampe: tako na primer, bečki list *Vandereer* (30. X 1869) pisao je: »Vesti iz Kotora javljaju da je preki sud otpočeo svoj posao. To je kada se posmatra sa humanog gledišta našega veka, za austrijske patriote vrlo potresno, čak sramno i ponižavajuće». Vagnerovo naimenovanje za ministra zemaljske odbrane u novoj austrijskoj vladi dvorskog savetnika Leopolda von Haznera izazvalo je zgorđenje kod svih slovenskih naroda Habsburške Monarhije. (K. Milutinović, *Bokeljski ustanak i Vagnerova afera. Istorijski zapisi*, 1898, 1-2, 17-34).

Ako je svačija čovečanska duša užasom odbegavala i od seme pomisli na vešala, što ih beše podlgao Mithad-paša u Ruščuku, Osman-paša u Sarajevu i Omer-paša u Kaneji, što da čini srbska duša kad pogleda na vešale što ih podiže baren Vagner, oličeni i Mithad, i Omer, i Osman-paša, na sred Kotora?¹⁾

Tomanović je između ostaloga izneo konkretan podatak »da je posle boja nađeno 30 mrtvih žena, koje su išle da pokupe ranjenike, no na kojima je »hrabra« vojska iz zaseda ogledala vrednoću svojih pušaka ostraguša...«²⁾ U drugom dopisu Tomanović iznosi niz novih pojedinosti o svirepostima Vagnerove soldateske i dolazi do ovog zaključka: »U Župi se postupalo gore od Turaka i Tatara... Za ime božje, živimo li mi još u Evropi, ili se nalazimo među Zulukaferima, Hotentotima i Indijancima?«³⁾ Zastava je bila prva koja je zabeležila da su u oružanom sukobu između ustanika i carske vojske aktivno učestvovala i žene, da su se herojski borile i junački ginule, i to čak i u otvorenom jurišu, prilikom otkimanja tvrđave Goražde. Zahvaljujući Lazaru Tomanoviću sačuvana su od zaborava i imena nekih »naših bokeljskih junakinja«, poginulih u toku ustanka. Njihova imena glase: Gordana Antović, Ivana Antović, Tode Bojanović, Mare Vojković, Ivana Vukadinović, Mare Vuka Vukšića, Mare Filipa Vukšića, Mare Zec, Kate Tujković. Komentarišući pogibiju »bokeljskih junakinja« *Mlada Srbadija* sa priznanjem ističe:

Mi često imamo običaj da pojave osobitog junaštva u našim narodnim pesmama držimo kao prost proizvod mašte, ali evo pojave poštovanja kome treba na daleko tražiti ravna. Možda će reći kogod da se takvo junaštvo ne slaže sa odredbom ženskinja? Vara se! I ženskinje onda tek izvršuje svoj polpuni »poziv«, kada radi prema potrebi svoga života i svoga zavičaja. Samo ono što se radi bez ove potrebe to postaje neprirodno.⁴⁾

Hrabra borba i junačka pogibija žena i devojaka Boke izazvala je poštovanje čak i u jednom delu austrijske štampe. Tako, na primer, *Grazer Tagespost* piše:

Bokeljke učestvuju u bojevima zajedno sa ustanicima. Tako, prema izveštaju jednoga oficira koji je komandovao u borbama oko tvrđavice Trojica, ustanici su imali mnogo mrtvih i ranjenih, koje nisu mogli odneti i sahraniti, tako da je još sutradan oko tvrđavice ležalo 16 leševa, među kojima i 4 žene, koje je on dao sahraniti. Poručnik, zapovednik tvrđavice Goražde, našao je jednu lepu, mladu Dalmatinku, koja je još kod sebe imala mač i handžar.⁵⁾

Relativno dugo trajanje ustanka i očigledno pokazana nesposobnost komandanta austrijskih oružanih snaga generala Vagnera, koji je raspolagao najširim vojnim i političkim ovlašćenjima za ugušivanje ustanke, izazvali su veliku nervozu i zabrinutost u vladajućim krugovima Beča i Pešte, o čemu svedoči, između ostalog, pover-

¹⁾ L. Tomanović, *Vešala i mir*, Zastava, 5. XI 1869.

²⁾ Zastava, 2. XI 1869.

³⁾ Zastava, 7. XI 1869.

⁴⁾ *Mlada Srbadija*, list Ujedinjene omladine srpske, 10. II 1871.

⁵⁾ *Grazer Tagespost*, 12. XI 1869.

ljivi izveštaj mađarskog ministra unutrašnjih poslova Pala Rajnera od 10. XI 1869. austrijskom ministru rata generalu Kunu; u izveštaju mu se saopštava:

Sa pouzdane strane se, naime, tvrdi da časopis *Zatočnik*, koji se uređuje u Sisku, ne prestaje da na najpodliji način ogovara, sumnjajući i ponižava vrhove državne vlade i Nemce, da pripisuje operativnoj vojsci u Dalmaciji izvesna zverstva, da pohvalno ističe dela ustanika protiv vojske i da faktično priprema Granicu na ustanak protiv dualizma. U Slavoniji ina sve više molbi za prodaju baruta, iz Dakova, sedišta biskupa Strosmajera, koji je, navodno, duša panslavističkih agitacija, nedavno su prispele tri, iz Vukovara jedna molba.¹⁾

Svireposti kaznenih ekspedicija u Boki izazivale su sve veće ogorčenje jugoslovenske javnosti. Tumači pravog narodnog raspoloženja u tom istorijskom trenutku bili su Svetozar Miletić, narodni poslanik grada Novog Sada u ugarskom parlamentu, i Stefan Mitrov Ljubiša, narodni poslanik Boke Kotorske u austrijskom parlamentu. Njihove interpelacije i replike na ministarske odgovore bili su krupni politički događaji, o kojima je pisala ne samo srpska i hrvatska nego i inostrana štampa. Miletić je, na sednici ugarskog parlamenta od 13. XI 1869, podneo interpelaciju na predsjednika vlade grofa Đulu Andrašija, u kome mu je postavio ova pitanja:

1) Je li mu poznata, ili je možda i sa njegovim znanjem i saučestvovanjem bilo, da je Nj. Veličanstvo zajedničkom ratnom ministru g. Kunu punovlast dalo da u Dalmaciji, naročito insurgiranoj Boci Kotorskoj, za vreme odsustva Nj. Veličanstva ne samo militarne, nego i vanredne politične, sudske mere upotrebljavati može i da je, usljed toga, vršenje ne samo militarne, nego i politične i sudske vanredne vlasti svagdanjem komandujućem i operirajućem generalu povereno?

2) Smatra li g. ministar-predsednik u tom postupku povredu XII zak. čl. iz god. 1867, i povredu ustava i duha ustavnosti i opasan presek i prejudic za samostalnost i ustavnost Ugarske?

3) Je li učinio, ili namerava li učiniti g. ministar-predsednik protivu takih precedensa i prejudica kakav XII zak. čl. 1867, ustavu i ustavnosti odgovarajući korak ili, ako je za taj postupak znao i odobrio ga, čime take mere, koje bi u podobnom slučaju istim pravom i u Ugarskoj upotrebiti mogle opravdavati?²⁾

Podnoseći ovu interpelaciju parlamentu, Miletić je u svom obrazloženju upozorio još i na ove činjenice: prvo, da je »takav postupak kadar militarni vandalizam autorizovati, kao što se zaista na sramotu austrijske vojske u Boci Kotorskoj taj vandalizam u paljenju i pljačkanju čitavih sela, u ubistvu nevinih i neoružanih ljudi, pa i sa miš žena, u vešanju krivicom i ekscesom birokracije izazvanih žrtava pokazuje«; drugo, da se »takvim ovlašćenjem zajedničkog ratnog ministra i komandujućeg generala, ako ne namerno a ono faktično, svaka odgovornost za militarne akcesce i nedela iludira« (pravi iluzor-nim); treće, da se »tim kompromiše i sam autoritet krune, za koji se

¹⁾ Nikola Petrović, *Svetozar Miletić i Narodna stranka*, Gruda 1, Sremski Karlovci, 1966, 824.

²⁾ *Zastava*, 19. XI 1869.

zaklanja ministarsko tiranstvo, koje na izdavanje takih punovlasti navodi krunu, na koju senka neopravdanih dela pada«; četvrto, da se »takovim ovlašćenjem hainauizam iliti militarno dželatstvo i za budućnost sankcioniše.«⁹⁾

Istoga dana podnesene su parlamentu u istoj stvari još dve interpelacije: grofa Ferenca Zičija, konzervativa i predstavnika krupne mađarske zemljoposedničke aristokratije, i Save Vukovića, pomađarenog Srbina, inače mađarskog komesara u Banatu za vreme četrdesetosmaške revolucije. Ziči i Vuković su verovatno želeli da oslabe utisak Miletičeve interpelacije i da pokažu ne samo pred parlamentom nego i pred velikom evropskom javnošću da ima i mađarskih poslanika koji javno osuđuju »hainauizam« Vagnerovih kaznenih ekspedicija u Boki.

U odsustvu predsednika vlade grofa Andrašija njegov zamenik baron Jožef Etveš, ministar bogoštovlja i prosvete, sazvaio je sednicu ministarskog saveta, na kojoj je diskutovano o ovim interpelacijama. Ministar Etveš je izjavio da smatra za nužno da se na postavljena pitanja »što pre pruži odlučan odgovor, u kome bi se reklo da je ugarska vlada obavestena o pomenutoj upotrebi mađarskih pukova, da je to zasnovano na zakonima otadžbine, da su, radi što skorijeg suzbijanja tamošnjih nemira, preduzete odgovarajuće odluke, i da se jasno obeleži stanovište koje zauzima mađarska vlada prema dalmatinskim događajima...«¹⁰⁾ Ministarski savet se jednoglasno saglasio s ovim Etvešovim gledištima i ovlastio ga je da u tom smislu odgovori na podnesene interpelacije. Najbolji dokaz da je Miletić doveo vladu u težak položaj i da je problem bio vrlo složen i odgovoran, pokazuje činjenica da je zapisnik sa ove sednice dostavljen čak i samom caru, koji je na zapisniku svojeručno zapisao da ga je uzeo k znanju. Na podnesene interpelacije na sednici parlamenta odgovorio je, u ime vlade, ministar Etveš i izazvao burnu debatu, koja je dobila širok publicitet u štampi. Peštanski dopisnik *Zastave* izneo je ove zanimljive pojedinosti:

Interpelacija grofa Zičija išla je na to da vladu izazove, i tako reći moralno natjera da se izjavi u korist Cizlaštanije (Austrije), i mora da se Nemcima i Mađarima i opet kakva bliža opasnost previdi posle doskorašnje koškanja baš zbog Dalmacije i Krajine sad opet jednom u zagrljaj padaju, kao što se to iz reči *Peštanskog Napiona* i *Nove slobodne prese* baš povodom ovih interpelacija viditi dalo. Ministar Etveš govorio je tonom kao da je Hanibal ante portas... On se čudi kako Vuković može držati što ne simpatije onih, u kojih bi Mađari onda popularni bili kad bi ovi sami sebe ubili; to naravno misli na Slavene... Vuković se pobolao da ne pomisle Mađari da je on pokojnik slavenski, te se pozva na svoju prošlost, s izjavom da je on onaj isti, koji je i 1849. Spram Miletića je Etveš sa ostentacijom, sa pretnjom nekom primetio kako bi

⁹⁾ Ibid. Pod rečju »hainauizam« Miletić misli na kaznenu ekspediciju generala Hainaua, jednoga od ugušitelja mađarske revolucije 1848-1849. Od svih carskih generala Hainau je bio najsvirepiji.

¹⁰⁾ N. Petrović, op. cit. 632.

se u podobnom slučaju i u Ugarskoj one trupe upotrebile, koje bi najbliže pri ruci bile — kao da je Miletić na to ciljao da u podobnom slučaju ne bi cislajtanske trupe Mačarima pomagale.¹¹⁾

Posle odgovora ministra Etveša predsednik parlamenta naredio je glasanje: da li se Etvešov govor prima ili ne? Dopisnik *Zastave* konstatuje:

Naravno da desnica sva ustane za prvo, i tim se svaki dalji govor o tome preseče. Ovom novom taktikom može se svaka ministarstvu ili vladinoj strani nepovoljna interpelacija sa gubitkom prostog glasanja preseći.¹²⁾

Miletićeva interpelacija i Etvešov odgovor izazvali su oštre polemike u tadašnjoj štampi ne samo između bečkih i peštanskih režimskih listova, s jedne strane, i jugoslovenskih opozicionih listova, s druge, nego i u velikoj evropskoj štampi. Posebno je bilo zapaženo pisanje velikog berlinskog lista *Kreuz-Zeitung*¹³⁾ i opozicionog italijanskog lista *Cittadino*¹⁴⁾

Četiri meseca kasnije Svetozar Miletić je podneo još jednu interpelaciju, istovremeno i na predsednika ugarske vlade grofa Andrašija i na ministra finansija grofa Lonjajija o plaćanju troškova za upućivanje i snabdevanje oružanih snaga i kaznenih ekspedicija za ugušivanje bokeljskog ustanka. U ovoj svojoj novoj interpelaciji Miletić je naveo niz konkretnih pojedinosti o samom ustanku, pozivajući se na verodostojne podatke koje je izneo u svojim govorima u austrijskom parlamentu Stefan Mitrov Ljubiša;¹⁵⁾ zatim se pozvao na

¹¹⁾ *Zastava*, 23. XI 1869.

¹²⁾ *Ibid.*

¹³⁾ *Kreuz Zeitung* (10. XII 1869): »Preduzimane i upotrebljavane drakonске mere učinile su da je skoro svaki izgled na miran kompromis postao nemogućan... uništeno je i popaljeno 14 sela... Ali su pogledi celoga sveta upereni na Ahilovu petu Austro-Ugarske«.

¹⁴⁾ *Cittadino* (20. I 1870): »...Uzrok ustanka mora se tražiti u zadarskom namesništvu i kotorskom okružnom načelstvu, a ne u Cetinju, u Hercegovini, u Srbiji ili, naposljetku, u Moskvi. Clankoptcima *Nove slobodne prese* i njihovim kolegama mora zaista biti teško što su toliko hartiju uprijali da bi svet obavestili i učinili opreznim o panslavističkim konspiracijama i ruskim rubljama, koji u istini nikad tamo nije ni bilo«.

¹⁵⁾ Ljubiša je konstatovao: »Bilo je opljačkano i izgoreno 14 sela i mnoge kuće samice, gde nije bilo živa duše, dakle bez strategične nužde. Bila je prosušta i raznesena bogata letina vina, ulja, rakije i žita. Bilo je opljačkano i porušeno 27 crkvi, izgorena 3 manastira, razorene 4 parohijske kuće i sve to posuđe prodavalo se sa svećkim pokuštvom na bučvanskim i kotorskim ulicama u bezcenje. Tela ubijenih bila su iskopana posle 10 i 14 dana, razderana od pasa i trula. Dve tisuće dece, žena i staraca, gladno i golo, jedikuje i danas na studenom pepelu svojih ogorelina. Tada se moglo brzojaviti: »Red vlade u Boki Kotorskoj«.*(Zafoćenik, 12. II 1870).*

izjavu austrijskog ministra unutrašnjih poslova Karla Giskre¹⁴⁾ da su pregovori između bečke i peštanske vlade još u toku, ali da je u načelu prihvaćeno da ti troškovi budu podmireni iz zajedničkog budžeta Austro-Ugarske; i na kraju postavio je ministrima Andrašiju i Lonjajiju dva pitanja:

Je li istina da je ugarska vlada trošak učinjen pri vojnom utišanju nemira u Boci Kotorskoj za zajednički priznala, ili da ga za takvi priznati namerava, i ako je, na kom zakonitom temelju, ili iz kojih je političkih razloga to učinila, ili učiniti kani?¹⁵⁾

U svom propratnom govoru uz interpelaciju, na sednici parlamenta od 10. III 1870, Miletić je upozorio na očiglednu protivurečnost između tvrdjenja predsednika ugarske vlade grofa Andrašija, s jedne strane, i austrijskog ministra unutrašnjih poslova Karla Giskre, s druge strane:

Gospodin ministar-predsednik odgovori da carska vlada nije nikakve korake učinila kod naše ugarske vlade u toj stvari, a ministar Giskra u dalmatinskom odboru dvaput se izjasnio da su se pregovori u istini vodili između dve vlade, pa štaviše da je naša vlada pristala na neke pogodbe.¹⁶⁾

Ovom svojom interpelacijom Miletić je doveo peštansku vladu uopšte, a grofa Andrašija posebice, u vrlo težak položaj ne samo pred parlamentom nego i pred čitavom evropskom javnošću. Dopisnik *Zastava*, u svom izveštaju sa sednice parlamenta, iznosi ove detalje:

Mogu vam bez bojazni da će moći ko protivno — a bilo je i Srbalja u sednici — kazati da je interpelacija, kad je čitana, i besedica pri tom govorena, veliki utisak na sabor učinila... I na usta i reči ministra uprlje se bile oči i uši svijui. Svakome je bilo rado znati ne samo kako će se Andrašii iskobeljati iz tog zapleta, nego šta će ministri na samu stvar odgovoriti, jer ni Mađarima, pa ni desničarima, ne ide baš od srca plaćati za ludu izazvani Bokeljski ustarak... Nas ova stvar interesuje zbog toga, što će da izade da ćemo morati i mi plaćati što su Austrijanci hteli, ako i nisu mogli, smlaviti našu braću i što će za tu cenu pazar između Beča i Budim-Pešte učiniti o koži druge naše braće u Krajinu...¹⁷⁾

Dok je Andrašii u ugarskom parlamentu odgovorio Miletiću da o zajedničkom plaćanju troškova kaznenih ekspedicija »nije bilo reči« — dotle je Giskra u dalmatinskom odboru austrijskog parlamenta na Ljubišino pitanje odgovorio da Andrašii »verovatno nije bio pri pregovorima« između bečke i peštanske vlade, želeći da na taj način izvuče iz neprilike predsednika mađarske vlade. Ispostavilo se docnije

¹⁴⁾ Karl Giskra (1820-1879), jedan od vođa Liberalne stranke, a kasnije Ustavotvorne stranke, kao poslanik u Frankfurtskom parlamentu (1848) stajao na velikonemačkim pozicijama; 1867. predsednik austrijskog parlamenta; kao ministar unutrašnjih poslova (1867-1870) u vladi grofa Eduarda Tafea bio je pobornik politike čvrste ruke i pristalica upućivanja kaznenih ekspedicija u Boku. Zbog toga je od opozicije bio oštro napadan i u bečkom i u peštanskom parlamentu.

¹⁵⁾ *Zastava*, 4. III 1870.

¹⁶⁾ *Ibid.* 18. III 1870.

¹⁷⁾ *Ibid.* 18. III 1870.

da Andrašići zaista nije bio prisutan pregovorima: »Bez Andrašićeva znanja, pregovore je vodio ministar finansija Lonjaji, i upola je pristao da se troškovi plate zajednički.«²⁰⁾

Andrašić se i ovoga puta »izkobeljao« iz tesnaca jevtinim nacionalističkim frazama, ali je moralnu pobjedu ne samo pred jugoslovenskom nego i pred velikom evropskom javnošću odneo Miletić.

Pored svojih zapaženih interpelacija u ugarskom parlamentu, Miletić je učinio još jedan gest, koji je odjeknuo i izvan Boke kao veliki događaj: poklonio je svoju srebrom okovanu sablju, koju je dobio kao prvi ustavni gradonačelnik Novog Sada — »zaslužnom borcu bokeškog ustanka, mladom junaku Samardžiću (tek ako mu je 24-26 godina) koji se junaštvom i perom odlikovao u ustanku...«²¹⁾ Međutim, u ustanku su se vidno istakla dva brata Samardžića, Petar i Stevan, a Miletić nije odmah označio kome Samardžiću daruje svoju sablju, jer verovatno ni sam nije znao koji se od njih dvojice pokazao veći junak. Doznajući naknadno za to, Miletić se iz vackih kazamata, gde se nalazio na izdržavanju kazne,²²⁾ obratio opštini grada Risna (Sl. III 1871) sa porukom da sablju preda Petru Samardžiću.²³⁾

Odsečen od sveta, u zatvoru, u udaljenom Vacu, Miletić nije mogao znati da je namesnik Dalmacije još 3. X 1870. izvestio austrijskog ministra unutrašnjih poslova da je Miletićeve sablju konfiskovao i da je ovaj naredio još 16. X da se sablja pošalje u Beču.²⁴⁾ Kada je Miletić pisao navedeno pismo risanskoj opštini, njegova sablja je iz Beča već bila poslata grofu Andrašiću.²⁵⁾

Dopisnik *Zastave* iz Kotora javio je da je u Boki izazvac veliko oduševljenje telegram Svetozara Miletića iz vackih kazamata:

...osobito obračova nas pozdrav iz Vaca od našeg čestitog brata Svetozara Miletića; on nam čestita rođendav Ristovo i želi što skori uskrs... Kad dobismo ovaj bratski pozdrav javisno kroz cjele Boku, da svak zna kako se Miletić i u tavnjici sjeća svoje braće Bokeza. Čisto znam da se u svakoj kući napilo u zdravlje našeg mučenika, dao Bog da on bude posljednji u tuđinskim rukama.²⁶⁾

²⁰⁾ Vasa Stajić, *Svetozar Miletić*, Novi Sad, 1926, 262.

²¹⁾ Ibid. 281.

²²⁾ Miletića je osudio porotni sud u Pešti (23. VIII 1870) na godinu dana državnog zatvora, na novčanu kaznu od 500 forinti i na plaćanje sudskih troškova, zbog članka *Cirilica u zagrebačkom političkom »Herbergu«* (*Zastava*, 5. X 1869), u kome je oštro napao hrvatskog bana Levina Rauha.

²³⁾ Miletićevo pismo glasi: »Obavešten sam da se sablja koju sam namenio za jednog od Samardžića još nalazi kod predstojništva u Risnu, i to iz razloga što se nije znalo kome od pomenutih treba predati sablju. Rađi kojeg obaveštenja izjavljujem da pomenutu sablju namenjujem onom Samardžiću kome ju je opšti glas tamošnjeg naroda odredio, tj. Petru Samardžiću, opštinskom načelniku (Capovilla) u Krivošijama, i molim slavno predstojništvo da izvoli — pošto se već prihvatilo te stvari — da sablju o kojoj je reč, a koju sam ja poslao, preda Petru Samardžiću i da me o učinjenom obavesti«.

²⁴⁾ N. Petrović, op. cit. 142.

²⁵⁾ Ibid. 198.

²⁶⁾ Iz *Kotora, Zastava*, 20. I 1871.

Šta je značio Miletić za Bokelje za vreme i posle ustanka možda najbolje pokazuju sačuvana pisma upućivana mu iz Boke posle njegova izlaska iz zatvora. Pronela se vest da je on za vreme tamnovanja oboleo, što je izazvalo opštu žalost ne samo u Vojvodini, nego i u Dalmaciji i Boki. Upućeni su čak i brzojavi redakciji *Zastave* sa pitanjima o Miletićevom zdravlju. Od sačuvanih pisama možda je najkarakterističnije pismo Jovana Nakićenovića, tadašnjeg sekretara opštine u Herceg-Novom a potonjeg narodnog poslanika u Dalmatinskom saboru, datirano 3. XI 1872, koje u izvodu glasi:

Koliko nas je na ove krajeve bio ožalostio zloslutni glas da ste Vi teško bolesni, toliko većma obradovao nas je brzojav, koji nam objavi da ste u potpunom zdravlju kao vazda. Znamo svi cvarno vrlo dobro da bi naši neprijatelji željeli da Vas zbrišu sa lica zemlje, ne bi li time i Narodnu stranku razpršili. Ali se ljuto varaju u svojem podmetanju, jer time pokazuju svijetu svoju ništavost, a s' druge strane opet podkopaju sami sebe. . . U ostalom žao je svakome na ove strane, a vas Mađžeri tako kinje, no opet što većma zlato kroz oganj prođa, tim sve čistije postaje; na muci se poznaju junaci, a što nije čisto bolje da otpada, neka jednom budemo na čisto.

U isto doba umoljavam Vašu poznatu dobrotu, a znam da smo vam tamo više dodijeli, da biste, ako je ostala koja para od onijeh novaca što se kupilo za Bokeze, poslali na mene štogod. Imaju dvije udovice sa nejakom decom, preko granice u Hercegovini, kojima su poginuli muževi za vrijeme bokaškog ustanka, te su dolzile k' meri, moleći me da Vam javim njihovo bijedno stanje. . . Vjerujte mi da su me ovim riječima molile: »Piši nam našem Miletiću, on je naša majka, te neće pustiti da nam skaplje od gladi ono naše siročadi, mi u Boga i u njega polažemo našu nadu.«⁹⁷⁾

Ovo pismo nije ni prvo, ni poslednje, i pokazuje bolje nego išta drugo kako je prost narod, puk, gledao u Miletića i šta je očekivao od njega. Iz daleke Boke upiru se pogledi u Vojvodinu, u Novi Sad, u Miletića, i očekuje se pomoć i podrška. To opšte, kolektivno verovanje narodnih masa u daleku braću sa krajnjeg severa jugoslovenskog etničkog teritorija vrlo je karakteristično i kazuje više nego što na prvi pogled možda izgleda. U sudbonosnim trenucima, kada su kaznene ekspedicije generala Vagnera ostavile pustoš za sobom, narodne mase Boke u svojim zbegovima, po obližnjim hercegovačkim selima, dovedene do prosjačkog štapa, očekuju spas od Miletićeve Vojvodine.

2. BOKELJSKI USTANAK PRED PEŠTANSKIM SUDOM

Malo je koji događaj na Slovenskom Jugu tako snažno i mnogostruko odjeknuo u vojvodanskoj štampi kao Bokeljski ustanak. Vojvodanski opozicioni listovi (Miletićeva *Zastava*, Subotičev *Narod*, Pavlovićev *Pančevac*) donosili su iz broja u broj, za sve vreme traja-

⁹⁷⁾ Rukopisno odeljenje Matice srpske, inv. br. 25. 926.

nja ustanka, pa i još dugo posle zaključenja Knezičkog mira,⁸⁹⁾ veliki broj članaka o samom ustanku, o pojedinim ustaničkim predvoditeljima, o sukobima između ustanika i carskih trupa, o kaznenim ekspedicijama i o svemu što je u vezi s ustankom.

Vojvođanski listovi obavestili su široku javnost da je najveći deo Boke pretvoren u praš i pepeo, da su hiljade porodica ostale bez krova nad glavom i da se potucaju po zbegovima, bez igde ičega. To je izazvalo opšte sažučee širom Vojvođine. Nije ostalo sazno na platonskim simpatijama, nego se ubrzo prešlo i na organizovanu akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga za postradaše Bokelje. Tim povodom napisao je Mihailo Polit-Desančić jedan značajan uvodni članak, Boka, u kome je apelovao na vojvođanske Srbe da priteknu u pomoć Bokeljima. Polit je deset godina ranije, kao svršen pravnik, kratko vreme bio sekretar kneza Danila,⁹⁰⁾ pa je imao prilike da oseti što znači Boka za Crnu Goru. U svom članku on je ovako obrazložio vekovne težnje Crne Gore za Bokom:

Ko poznaje položaj i konfiguraciju Boka i Crne Gore, taj zna da ništa lakše Crnogorcima nego Boku zauzeti. Ko je jednom gledao sa stena crnogorskih Kotor, tome se čini da bi mogao iz Crne Gore na ljude u Kotoru na pijaci pucati. Crna Gora posve dominira Boku, a osobito varoš Kotor... Boka i Crna Gora u njihovoj konfiguraciji čine potpunu celinu: stene Boka i Crne Gore ne mogu se razlikovati, i putnika tek se mra kazati gde prestaje Boka, a gde nastaje Crna Gora... Posve je naravno, da su Crnogorci za Bokom Koterskom težili, te su ne jedared, nego više puta Kotor zauzimali. Boka Koterska, to je naravno produženje Crne Gore, zaliv kotorski pak najzgodnije, a pri tom najveličanstvenije pristanište za Crnu Goru — pristanište, kome para u Evropi nema, jer u njemu i najveća flota mesta ima. Kotor pak za prestolnicu crnogorsku mnogo je zgodniji nego ma koje mesto u Crnoj Gori... Boka Koterska, to je dakle takav magnet, kome ni jedan Crnogorac protiv stati ne može.⁹¹⁾

Polit pretpostavlja mogućnost da je bokeljski ustanak lako mogao prerasti u veliki oslobodilački rat Južnih Slovena protiv Otmanske imperije:

Kad je jesenas bokeški ustanak buknuo, Crnogorci bi listom u Boku prešli, da ih je samo knez Nikola pustio, a Kotor bi za 24 sata u rukama crnogorskim bio... No da je knez Nikola dopustio Crnogorcima da u Boku pređu, to bi ovo značilo rat Crne Gore sa Austrijom, a ujedno —

⁸⁹⁾ Posle neuspeha kaznenih ekspedicija general Vagner je smenjen sa položaja carskog namesnika, a na njegovo mesto postavljen je general Gavrilo Rodić (Vrgin Most, 1812 — Beč, 1880), koji je lično otišao u Boku, sastao se s ustaničkim vođama, poveo sa njima pregovore i uz znaćna popuštanja zaključio u Knezičlascu kompromisni mir 11. I 1870.

⁹⁰⁾ Mih. Polit-Desančić, *Putne uspomene*. Drugo poglavlje: U Dalmaciji i Crnoj Gori 1860. Novi Sad, 1886. Za vreme svoga boravka na Cetinju Polit je napisao povelu pripovetku, skoro mali roman, pod naslovom *Verenica Crnogorka*, prvobitno objavljen u novosadskoj *Danici* (br. 11-13, 1833), a zatim i u posebnoj knjizi, zajedno sa njegovom istorijskom dramom *Branić*; knez zahumski (Novi Sad, 1858). Politovu *Verenicu Crnogorku* preveo je na slovački Viadimir Mičatek.

⁹¹⁾ Polit-Desančić, *Boka*. *Narod*, Novi Sad, 24. III 1870. Članak je, zbog njegove važnosti, u celini uvršten u Politove *Besede* (Novi Sad, 1883, I, 83-89).

i sa Turskom... Da bi mogla pak Crna Gora takav rat započeti, morala bi Srbija Crnu Goru preći, te Turskoj ne dati da Crnu Goru napadne...³¹⁾

Možda niko u tadašnjoj srpskoj štampi nije dublje sagledao isto-rijsko značenje bokeljskog ustanka od Polit-Desančića:

Bečki Rajhsrat, nemački doktori mišljahu, da sa Bokeljima kao sa gomilom »barbara« imaju posla, pa da u ime »kulture i civilizacije« imaju pravo uzaptiti krv varvarsku u interesu nemačke, te htedoše uvesti tako zvani »obranbeni zakon« i u Boki. Ali srpski Bokelj metnu ruku na jatagan, pa reče: »Od moje sam krvi ja gospodar, ko hoće moju krv da ima, valja prvo da je prolije«. I krv bi prolivena, ali se »obranbeni zakon« ne mogaoš uvesti. Srpski sokolovi, ta šaka Bokelje, potresoše veliku Austriju, odbiše grdnu vojsku austrijsku, pa naposljetku oni dikti-raše mir knezlački.³²⁾

Na postavljeno pitanje šta je pobudilo Austriju, kao veliku silu, da pregovara sa svojim podanicima — koje je bila javno proglašila za »buntovnike« i »veleizdajnike«, — protiv kojih je slala kaznene ekspedicije — Polit odgovara:

Ali iza Bokelja stajahu Crna Gora, iza Crne Gore stajahu sav srpski narod u Austriji i Turskoj... Jednom reči: iz bokoškog ustanka mogao je buknuti plamen istočnog pitanja...³³⁾

Međutim, Polit postavlja još jedno pitanje: zašto nije došlo do zajedničke oružane akcije svih podjarmljenih balkanskih naroda? Posmatrajući i ispitujući uzroke i posledice neuspjeha svih dotadašnjih odvojenih nacionalno-oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda, Polit je došao do ovog zaključka:

I tako vidimo opet i pri bokoškom ustanku da se stie srpske parti- cijalno, bez više celi troše. Ima tome više od 15 godina, kako se to svuda ponavlja. Videsmo dva, tri omanja ustanka bosanska, videsmo ustanak hercegovački pod Vukalovićem, videsmo ratove crnogorske, videsmo krit- ski ustanak, videsmo čete bugarske — sve bez dogovora zajedničkog, bez celi i ploda. Da je ta propala snaga ujedared zajednički upotrebljena bila — gde bi sad bilo turske gospodovanje!³⁴⁾

Na kraju svojih izlaganja Polit je povukao paralelu između po- sljene i opustošene Vojvodine posle mađarske revolucije i srpskog pokreta 1848-1849, i razorne Boke Kotorske posle bokeljskog ustanka:

Bokelji vraćaju se sad u njihove pustoline, na njihova pusta ga- rišta. I mi Vojvodani znamo kakvo je to osećanje; opominjemo se i mi, kad posle revolucije jedva mogosmo poznati i mesto, gde nam kuće be- hu... I mi Vojvodani, i mi smo siromasi. Ali kad nam dođe poziv, da priteknemo u pomoć našoj braći u Boki, rado dajemo našu uštedenu krajcaru, da nevolju naše braće koliko toliko, bar dobrom voljom, ubla- žimo. Prilozi se za braću u Boki svuda kupe, i ovo, što je nakupljeno, tek treba da je početak onom, što valja da se nakupi. Te priloge neka

³¹⁾ Ibid.

³²⁾ Ibid.

³³⁾ Ibid.

³⁴⁾ Ibid.

ne smatraju braća u Boki kao kakav dar, već kao našu zahvalnost za ono, što Srpstvu obraz osvetlaše...⁶⁵⁾

Politov članak snažno je odjeknuo širom Vojvodine i doprineo da odziv narodnih masa po vojvođanskim gradovima i selima bude veći nego što se očekivalo i pretpostavljalo. Politove reči prodrle su duboko u srce naroda.

Međutim, ovim člankom Polit se teško zamario vladajućim krugovima ne samo u Beču i Pešti, nego i u Beogradu. Naime, u istom članku Polit je kritički analizirao i oštro osudio negativan stav regentstva u kneževini Srbiji prema bokeljskom ustanku, citirajući pisanje beogradskog *Vidovdana*, poluzvaničnog organa beogradske vlade, koji je »sa indignacijom odbio od Srbije: samu misao da bi koji srpski oficir mogao biti u redovima bokeških ustanika«. Na osnovu ovakvog pisanja *Vidovdana* Polit je dobio utisak »da je regentstvo volelo gledati Austrijance u Kotoru, nego Crnogorce« — i da »veliko prijateljstvo Beograda sa Peštom vrlo sumnjive zrake baca na politiku regentstva«. U to vreme spoljna politika regentstva izgledala je posmatračima izvan Srbije kao da je rukovođena prema direktivama iz Pešte. Tek su novija arhivska istraživanja pokazala da je prvi regent general Blaznavac zaista bio orijentisan prema Pešti!⁶⁶⁾ — dok je drugi regent Jovan Ristić vodio, u krajnjoj liniji, ipak jugoslovensku politiku.⁶⁷⁾

Dok je Blaznavac paktirao sa peštanskim grofovima i baronima, dotle je Ristić održavao ilegalne veze sa Strosmajerom i Račkim, utirući puteve jugoslovenskoj politici, zajedno sa trećim regentom, Jovanom Gavrilovićem, Vojvođaninom po rođenju, prijateljem i zaštitnikom Vuka i Daničića, poštovaocem Petranovića i Bogišića, simpatizerom ilirskog pokreta i hrvatskog narodnog preporoda. Prema tome, od trojke regenata dvojica su vodili jugoslovensku politiku. Međutim, Polit to tada nije znao, i zato je u svom članku generalizovao stvari. Nedovoljno upućen u ova krupna neslaganja između trojke regenata u fundamentalnim pitanjima spoljne politike, Polit je u svom članku oštro kritikovao regentstvo kao celinu. Zbog toga

⁶⁵⁾ Ibid.

⁶⁶⁾ Viktor Novak, *Kako je i zašto je nestala prepiska između kneza Mihaila i Strosmajera*, *Politika*, 7. I 1923. Iz ovoga članka se vidi da je Blaznavac bio u toj meri mađarofil da je Benjamin Kalaj, austrougarski konzul u Beogradu, imao u njega neograničeno poverenje, a izgleda i sam grof Andraš, koji je uspeo da se preko Blaznavca dočepa čak i dragocene prepiske između Strosmajera i kneza Mihaila. Međutim, postoji još i pretpostavka da je ta prepiska dospela do Andrašija preko barona Feđora Nikolića, rođaka kneza Mihaila i posle njegove pogibije pretendenta na kneževski presto.

⁶⁷⁾ Vojislav J. Vučković, *Ristić, Strosmajer i Vagnerova sfera. Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, Beograd, 1955, I, 41-45. Na osnovu novopronađenih dokumenata autor je dokazao da je Ristić, bez Blaznavčevog znanja, održavao intimne prijateljske veze sa prvacima Hrvatske narodne stranke, poimence sa Strosmajerom, sasvim u duhu njegove široke južnoslovenske orijentacije.

je bio bezobzirno napadnut ne samo od Blaznavčevog Vidovdana nego i od Ristićevog Jedinstva.³⁸⁾

Vladajuće klase Beča i Pešte bile su nezadovoljne velikim ustupcima, koje je namesnik Rodić učinio ustanicima prilikom zaključivanja Knezlačkog mira, pa su nastojavale da se što pre baci veo zaborava na sve što je dovelo do toga kompromisa sa bokeljskim »buntovnicima« i »veleizdajnicima«. Politova interpretacija toga ugovora izazvala je oštra reagovanja ne samo u bečkoj i peštanskoj režimskoj štampi, nego i u najvišim dvorskim, generalskim i ministarskim krugovima. Prema izvesnim indicijama sudeći, ministar unutrašnjih poslova bečke vlade Karl Giskra zahtevao je od predsećnika peštanske vlade grofa Andrašija, da se Polit zbog toga članka izvede pred sud. Sam Polit, govoreći o sebi u trećem licu, piše:

Radi toga članka podigla je ugarska vlada (kao što se iz nekih podataka daje suditi, usled miga iz Beča) protiv dr Politu kao pisca toga članka presku parnicu.³⁹⁾

Javni pretres bio je zakazan za 28. IX 1870. pred okružnim preskim sudom u Pešti. Polit je bio pozvan preko Novosadskog magistrata na pretres, ali nije došao u sud, zato što je smatrao da taj sud nije nadležan da mu sudi, nego je podneo prigovor sa detaljnim obrazloženjem. Ali, sud je odmah istoga dana odbio Politove prigovore, o čemu je on zvanično izvešten posebnim aktom, sa potpisima predsećnika suda Šarkanji Jožefa i sekretara Kalaja Bele, sa datumom od istoga dana, 28. IX 1870. Protiv ovakve odluke suda Polit je u roku od tri dana podneo žalbu, koju je istovremeno objavio i preko štampe.⁴⁰⁾ U svojoj žalbi Polit je formalističkim navodima peštanskog suda suprotstavio ove svoje stvarne i pravnički obrazložene argumente:

Ja sam u mojim prigovorima pošao sa onoga poznatog fakta, da Boka Kotorska niti je kad god pripadala, niti pripada zemljama ugarske krune, da je dakle prema Ugarskoj inozemstvo — pa sam na tom osnovu razvio pravno načelo, da radi kakvoga preskoga prestupka, kome nije objekt ugarska teritorija, nikad ne može biti ugarski sud nadležan. . . Da li baš sve ono stoji, da sam ja bokeški ustanak hvalio, to bi ovo moglo sačinjavati preski postupak samo u Austriji, nikako pak u Ugarskoj. . .⁴¹⁾

Dok su predstavnici madarske vladajuće klase stalno isticali da su sudovi i zakoni u Ugarskoj daleko slobodocumniji, tolerantniji i demokratskiji nego u Austriji, dotle Polit povlači paralelu između uslova u Austriji i u Ugarskoj sa ovakvim zaključcima:

Austrijski sudovi u tom obziru posve konkretno gledišta zauzimaju. Nedavno dogodilo se da je hrvatski ban, baron Rauh, htio dati podići

³⁸⁾ Jedinstvo, br. 108, 1870.

³⁹⁾ Besede, Dra Mih. Politu Desančića, I, 89-90.

⁴⁰⁾ Preska parnica protiv »Naroda«, odnosno Dra Mih. Politu-Desančića, radi članka »Boka« u br. 35 »Naroda«. Narod, 3. X 1870.

⁴¹⁾ Ibid.

presku parnicu protiv *Zukunft*.⁴²⁾ radi jednoga članka, koji prema Hrvatskoj zadržava, po tvrdjenju bana, smetnje javnoga mira i reda. Ali, državni odvjetnik u Beču odgovorio je da ne može podići takovu parnicu, jer je Ugarska i Hrvatska, što se tiče zakona, inozemstvo...⁴³⁾

Politova žalba, besprekorno pravnički obrazložena, dovela je peštanski sud u težak položaj. S jedne strane, bečki i peštanski vladajući krugovi tražili su da se Polit stavi na optuženičku klupu i osudi, kao što je pola godine ranije (23. VIII 1870) isti sud osudio Svetozara Miletića.⁴⁴⁾ S druge strane, Polit je naveo tako jake pravničke argumente, da je teško bilo jednostavno odbiti njegovu žalbu. Ali, bez obzira na sve iznesene argumente, peštanski sud je odbacio Politovu žalbu. Koristeći se zakonskim pravom, on se žalio kasacionom sudu, vrhovnom sudu u tadašnjoj Ugarskoj. Novosadski *Narod* je o tome izneo ove pojedinosti:

U preskoj parnici dr. Mih. Polit-Desančića dogodio se juridični kuriozum. Ništavnu žalbu, koju je dr. Polit podneo, vratio mu je peštanski sud kao zakasnjenu, jer nije u roku od 3 dana iz Novog Sada u Pešti podnešena... Dr. Polit podneo je protiv te odluke, kojom mu se žalba vraća, novu ništavnu žalbu, priloživši poštanski receptis s kojim iskazuje da je ništavnu žalbu zaista za 3 dana podneo, a ujedno učinio je neposrednu prijavu kod najvišeg kasacionog suda protiv nezakonitog postupka peštanskog suda... No po ovom nezakonitom postupku peštanskog suda izgleda, da se ide hotimice na osuđenje dr. Politu...⁴⁵⁾

Kasacioni sud u Pešti, posle dužeg većanja, očividno pod pritiskom vlade, odbio je Politovu žalbu. Novosadski *Narod* prvi je doneo vest o ovoj odluci Kasacionog suda:

U preskoj parnici dr. Mih. Polit-Desančića radi članka *Boka* u broju 35. *Naroda* — stiglo je rešenje najvišeg kasacionog suda, s kojim odbacuje ništavnu žalbu protiv kompetencije...⁴⁶⁾

Posle ove odluke Kasacionog suda u Pešti Politu je, preko Novosadskog magistrata, upućen zvaničan poziv porotnog suda da dođe na suđenje u Peštu 17. XII 1870. *Narod* donosi o tome ovu vest sa komentarom:

Juče ujutru otišao je dr. Polit-Desančić u Peštu radi konačne razprave, što će se u njegovoj preskoj parnici radi članka o Boki lamo držati. Njega prate na tom putu dobre želje svakoga Srbina radoljubca. Na tu raspravu upravljene su sad duhovne oči celog ovestranog naroda srpskog.⁴⁷⁾

Povodom Politovog suđenja objavio je Jovan Subotić, istaknuti književnik, predsednik Matice srpske i jedan od vodećih javnih radnika iz istorije vojvođanske generacije, značajan uvodni članak, u kome kaže:

⁴²⁾ *Zukunft*, bečki opozicioni list (izdavač J. P. Jordan, urednik A. J. Vilinjek), koji je oštro napadao reakcionarni režim bana Levina Rauha.

⁴³⁾ *Narod*, 3. X 1870.

⁴⁴⁾ K. Milutinović, *Svetozar Miletić*. Zagreb, 1939, 79-80.

⁴⁵⁾ *Narod*, 13. X 1870.

⁴⁶⁾ *Narod*, 19. XI 1870.

⁴⁷⁾ *Narod*, 10. XII 1870.

Danas, baš u isto vreme, kad mi ovo pišemo, sedi na optuženičkoj stolici u Pešti, pred sudijama i porotnicima, naš suradin dr. Mihailo Polit-Desančić radi članka koji je o Boki Kotorskoj napisao... Vredno je dakle da se i naš narod u ovo vreme sa njim pozabavi, kad on tamo u sredini inoplemene publike i sebe i narod srbski zastupa...⁴⁶⁾

U istom članku, braneći Polita, Subotić je očitao oštru lekciju peštanskoj vladi:

Peštanska vlada hvali se po celoj Evropi slobodom i slobodnim institucijama mađarske države... Pa kako može dopustiti, da se u pogledu prese tako neslobodoumna institucija održava, kakova danas postoji?... A preske slobode nema, niti može biti, gde preske tužbe rešava porota, koja niti zna jezika prese, niti poznaje okolinosti, koje meru daju, niti ima pojma o zamašaju i domašaju čina, o kojem joj presudu izreči valja! Drži li peštanska vlada, da ovu neshodnost zepad ne doznaje i ne uviđa?... Drži li peštanska vlada, da istok nema oka za ovdajšnje stvari, srca za rođenu braću, nema pamati za sopstvenu sigurnost?... Najposle: drži li peštanska vlada, da nejednakost naroda pred sudom može uroditi plodom dobrim i za državu spasonosnim? Ako drži, vara se... Mi istemo dakle ovom prilikom u ime srbskog naroda, u ime pravde, u ime prave političke slobode... da otvori što skorije preske sudove za narode Ugarske u krilu tih samih naroda!⁴⁷⁾

U zakazani dan i čas započelo je suđenje u Pešti pred porotnim sudom, koji su sačinjavali ovih 12 porotnika: Flzeresi Geza, Hedeši Kalman, Kugler Janoš, Silvaši Laslo, Vilko Gotlib, dr Turnovski, dr Frideš, grof Jakob Nađ Gergelj, Ziči Antal, Kijaltomi Teodor, Sarka Šandor, Mari Đula. Predsedavao je predsednik porotnog suda Šarkanji Jožef, a zapisnik je vodio sekretar suda Kalaji Bela.

Državni tužilac optužio je Polita: prvo, zbog veleizdaje »radi otkidanja jedne česti zemlje, što spada na krunu sv. Stefana od ostale države ugarske«; drugo, zbog »narušenja javnog mira bujnenjem na nasilnu povredu javnog mira i reda«. U detaljnom obrazloženju svoje optužbe državni tužilac je citirao pojedine rečenice tendenciozno istrgnute iz Politovog teksta i pokušao da iz svojih izlaganja izvuče ovakav zaključak:

Culi ste sadržaj celoga članka, i držim da ste se uverili da je pun neprijateljskog duha protiv mađarsko-austrijske države, da udara na celokupnost države i da Crnogorce pobuđuje da uzmu silom jedan komad Dalmacije, koja svetoj mađarskoj kruni pripada, pa da im k tome još obećava i u delu i u novcu pomoć i sa strane vojvođanskih Srba, da slavi kao uzvišeno i junačko delo onaj ustanak... Iz svega ovoga izlazi, da tužbovni članak napada na državno jedinstvo zemljišta koje na svetu mađarsku krunu spada, da buni delotvorno raskidanje te sveze, da pobunjuje na nasilno narušenje javnoga mira i reda, i da se stara da zapali buktinju građanskoga, u svakom slučaju žalostnoga rata...⁴⁸⁾

Na osnovu toga državni tužilac poziva porotni sud da proglasi Polita krivim i da primeni paragrafe 6. i 9. člana XVIII mađarskog zakona o štampi iz 1848. godine.

⁴⁶⁾ Dr Jovan Subotić, *Dr. Polit-Desančić. Narod*, 19. XII 1870.

⁴⁷⁾ *Ibid.*

⁴⁸⁾ *Besede Dra Mih. Polit-Desančića*, I, 95-96.

Polit kao pravnik (doktor prava Bečkog univerziteta) nije uzeo sebi branioca, nego se sam branio. Njegov govor pred sudom trajao je puna dva sata i pokazao je ne samo njegovo veliko pravničko znanje, nego i solidno poznavanje istorije. Odmah u početku svoga govora Polit je upozorio na činjenicu da u Austriji ima više liberalizma i tolerancije nego u Ugarskoj:

Na svaki način vrlo je značajno... da se baš taj predmet pred ugarsku porotu izneo, dočim u Beču i Pragu nisu za dobro našli podici parnice radi Boke protiv slavenskih listova koji su mnogo žesće pisali, i to za vreme boksčkog ustanka, nego što je sadržaj moga članka, i makar da državni odvjetnici u Beču i Pragu nemaju običaj nežno postupati prema slavenskim listovima...³¹⁾

Braneći se od tvrđenja državnog tužioca da je panslavista, Polit objašnjava sudijuma šta je upravo panslavizam:

U Ugarskoj, kad se za koga rekne da je panslavista, to se takav više braniti ne može, jer se tom rečju hoće da rekne da je neprijatelj otadžbine... Ja bih se usudio razjasniti vam šta je panslavizam... Ako se pod panslavizmom razumeva unifikacija sviju slavenskih plemena pod gospodstvom i apsolutizmom ruske vlade, to je takovo što posve nemoguće... No ako panslavizam znači federaciju slavenskih plemena, to takova federacija pre svega pretpostavlja slobodu i neodvisnost Poljaka... Ja bih želio da je g. javni tužilac bio prisutan pri jednom baržetu u Vuni, gde sam podigao reč u odbranu Poljaka. Podigla se larma od strane ruskih oficira, koji rekoše da ko je prijatelj Poljaka, ne može biti prijatelj Slavenstvu, a ja sam odgovorio, da ja ne mogu predstaviti budućnost i savez Slavena bez saveza Poljaka.³²⁾

Možda najbolji dokaz da Polit nije bio panslavista u onom smislu kako ga je pokušao prikazati državni tužilac, predstavljaju njegovi članci napisani posle povratka iz Rusije. Tako, u članku *Slavenofili u Rusiji* Polit piše: »Duboko je uverenje svih Slovena izvan Rusije da se poljsko pitanje neće nikad tim putem rešiti kojim je pošlo rusko praviteljstvo i na koji način hoće da ga reše slavenofili.«³³⁾

U kojoj je meri državni tužilac bio neobavešten kada je na sudu pokušavao da predstavi Polita kao poklonika ruskog carističkog sistema, možda najverodostojnije pokazuje pisanje samoga Polita o nihilistima: »Nihiliste i slavenofili to su vam dve protivne stranke, koje mrze jedno drugo, premda su i nihiliste i slavenofili dobri patrioti ruski... Nihiliste ne meću toliko važnost na narodnost koliko na slobodu; njima Slavenstvo bez slobode nema smisla; kao slobodnjaci oni žele slobodu i nezavisnost Poljske.«³⁴⁾

U svojoj optužbi protiv Polita državni tužilac je pokušavao na sve moguće načine da ga prikaže ne samo kao protivnika Habsburške Monarhije nego i kao neprijatelja mađarskog naroda. Polit se, umesto svakog drugog odgovora, pozvao na činjenicu da je on — kao narodni

³¹⁾ Ibid. I, 98.

³²⁾ Ibid. I, 102-103.

³³⁾ *Zastava*, 15. XII 1868.

³⁴⁾ Ibid.

poslanik Srema na Hrvatskom Saboru (1861-1867) — bio »najrevnosniji branilac unije sa Ugarskom« i da je kao srpski novinar »u obziru sporazumljenja sa Mađarima nastojao... da se to sporazumljenje dostigne«. Dokaza radi, Polit se poziva na jedan svoj članak, prvobitno objavljen u *Srbskom dnevniku* i odatle u celini preveden na mađarski jezik i štampan u jednom uglednom peštanskom listu.⁶⁴) U tom članku Polit je ovim argumentima propagirao srpsko-mađarski sporazum:

Budimo jednom na čiste sami sobom, pa pitajmo: kakva jestva pruža austrijski, a kakva ugarski ustav? Ja držim da po slobodoumnim načelima ugarski ustav sa odgovornim ministarstvom, a osobito sa ustanovom županija, mnogo nam više jestva pruža, nego birokratski ustav austrijski.⁶⁵)

Iste godine, kada je napisao ovaj članak u *Srbskom dnevniku*, Polit je u bečkom opozicionom listu *Ost und West*, koji je uređivao znameniti hrvatski publicist Imbro Ignjatijević-Tkalac, pledirao da se Ugarska pretvori u Istočnu Švajcarsku, a ugarske županije da se preobrazu u kantone.⁶⁶) Polit je tada još verovao da se narodnosno pitanje daje uskladiti s Integritetom Ugarske.⁶⁷) Iluzija o mogućnosti formiranja autonomne Vojvodine u okviru kraljevine Ugarske bez povrede njenog integriteta i njenih »neprikosnovenih granica« — imao je i Svetozar Miletić.⁶⁸)

Prelezeći na glavnu tačku optužbe državnog tužioca, na tzv. »veleizdaju radi otkidanja jedne česti zemlje, što spada na krunu sv. Stefana, od ostale države ugarske«, Polit je sa proverenim činjenicama dokazao da »Boka Kotorska ne pripada ni sada, niti je ikada pripadala zemljama ugarske krune«. Sa puno fine ironije Polit je utvrdio da državni tužilac ne poznaje istorijske činjenice, tako se stalno poziva na istorijska prava, na istorijske granice i na istorijska dokumenta:

Meni nije poznato, a teško da će mi moći i g. javni tužilac pokazati u čitavom korpusu prava kakav zakonski članak, koji bi Boku Kotorsku računao među zemlje ugarske krune, a i nema toga historika, koji bi tvrdio da su Dubrovnik i Kotor ikada Dalmaciji pripadali...⁶⁹)

Analizirajući pojedine pasuse iz svoga članka, koje je inkriminisao državni tužilac, Polit nastojava da pobije njegova proizvoljna tumačenja i njegove neispravne zaključke. Tako, tužilac je namerno

⁶⁴) *Magyar Sajtó*, Budapest, 24. V 1861.

⁶⁵) *Srbski dnevnik*, 18. V 1861. Citirano u knjizi: *Besede Dra Mih. Politza-Desančića*, I, 103-104.

⁶⁶) *Ungarn und das Nationalitätsprincip*, *Ost und West*, Wien, Nr. 72-73, 1861.

⁶⁷) *Die Integrität Ungarns und die Nationalitäten*, *Ost und West*, Nr. 93-94, 1861.

⁶⁸) K. Milutinović, *Iz istorije političkih ideja*, I, Beograd, 1938, 46-54.

⁶⁹) *Besede Dra Mih. Politza-Desančića*, I, 106.

iskrivio Politovo izlaganje o Srbiji kao srpskom Pijemontu. Pobjijajući data tumačenja, Polit objašnjava problem ovako:

Ovo naimenovanje Srbije kao srpskog Pijemonta upotrebljavali smo mi, srpske publiciste, i za vremena Baha i Šmerlinga, šta više i u vremenu vojnih sudova u Ugarskoj... Je li moguće, g. g. porotnici, da ono što je bilo slobodno reći i napisati pod vojnim sudovima austrijskim, da nije slobodno napisati pod ustavnom vladom kraljevine Ugarske?⁸¹⁾

Državni tužilac je u Politovu članku inkriminisao i pasus, u kome je on predstavio Boku Kotorsku i Crnu Goru kao jednu geografsku celinu. Ostajući pri ranijoj konstataciji o jednoj geografskoj celini, Polit objašnjava da to nije njegov izum, nego da je to opšte poznato:

Uostalom, to što sam ja rekao u geografskoj celini Boke Kotorske i Crne Gore, to može g. javni tužilac naći u svakom militarnom opisu od strane austrijskih štapskih oficira... Otkuda dakle tu da ima preskog prestupa? To ja ni pomoću najveće dijalektike ne mogu pojmiti... Sen-Mar-Zirarden reče da buduća pokolenja moraću smatrati današnje preske parnice isto tako, kao što mi sada smatramo nekadašnje procese protiv veštica i madionika.⁸²⁾

Posle Politove odbrane, prema telegramu peštanskog dopisnika novosadskog *Naroda*, veče je sa 10 glasova protiv 2 donelo presudu da Polit nije kriv.⁸³⁾ *Zastava* je takođe donela telegram o presudi peštanskog suda s ovim kratkim, ali rečitim komentarom: »Po tome je dakle dr M. Polit-Desančić oslobođen, čemu se od sveg srca radujemo.«⁸⁴⁾ Nekoliko dana docnije *Zastava* je donela vest: »Publika je ovu presudu gromovitim »živio Polit!« propratila.«⁸⁵⁾ *Zastava* je takođe objavila u nekoliko nastavaka stenografisani tekst Politove odbrane u celini.⁸⁶⁾ Dopisnik *Naroda* izneo je ove pojedinosti o završetku procesa:

Interesantno je zaista bilo viditi kako su, posle oslobođenja optuženog, porotnici i publika k njemu dotrčali, rukovali se s njime i čestitali mu na govoru. Srpska ovdašnja omladina, koja je na raspravi u velikom broju bila zastupljena, ne samo da je presudu porotnika sa gromovitim »živio« pozdravila, nego ga je pri polasku kući kod kapije porotnog suda

⁸¹⁾ Ibid. I, 110.

⁸²⁾ Ibid. I, 111-112.

⁸³⁾ Peštanski dopisnik *Naroda*, u svom dopisu o Politovom suđenju u Pešti, zabeležio je i ovu interesantnu epizodu: »Naravno, reporter je zato, da svašta čuje i spazi, pa zato i meni nije mogao uteći jedan pikantan razgovor između jednog Mađara i njegovog šogora Švabe, koji su pri svršetku rasprave među sobom imali. »No — reći će Švaba za državnog tužioca — taj je naišao tek na pravog. Šta veliš?« Na to Mađar, hotevši primetiti da je optuženi državnog tužioca utukao kao miša, prihvati: »Baratom, igazak totmans volt« — »Austrijska vlada« produži Švaba dalje. »beše u Boki potučena, a sada je mađarska vlada opet na sudu potučena, oboje su zaslužili«. — »No ja samo to velim baratom« doda opet Mađar »da otkako je Košut otišao iz zemlje, još nisam čuo lakvog govora!« (*Dopis iz Pešte. Narod*, 2. I 1871).

⁸⁴⁾ *Zastava*, 20. XII 1870.

⁸⁵⁾ Ibid. 25. XII 1870.

⁸⁶⁾ Ibid. 30. XII 1870. I. I, 3. I, 6. I i 10. I 1870.

ponovo dočekala, i tu se sa oduševljenim usklikima »Živio Polit« od njega rastala.⁸⁷⁾

Mađarska štampa propratila je Politovu parnicu raznim komentarima, koji su zavisili od političkih pozicija pojedinih listova. Dok je *Pesti Naplo* doneo optužbu državnog tužioca i Politovu odbranu u izvodu bez komentara⁸⁸⁾ — dotle je *Hon* doneo ne samo optužbu i odbranu, nego i važnija mesta iz Politovog članka *Boka* i jedan uvodnik o mađarsko-jugoslovenskim odnosima, u kome se polemika sa praškom *Politikom*, koja je povodom bokeljskog ustanka pisala da mađarska vladajuća nacija nepravedno postupa sa jugoslovenskim narodima i da su i mađarske jedinice učestvovala u operacijama u Boki. Braneći Mađare, uvodničar *Hona* okrivljuje za sve ove postupke »mračne sile« (aludirajući na kamarilu):

Mračne sile nisu prestale da deluju; neka pripazi *Politika* da kakogod nesvesno ne postane pomoćnikom ovih mračnih sila, jer može da zna iz prošlosti da ono, što su ove sile postigle nikad nije služilo dobru nijednog naroda.⁸⁹⁾

Možda najinteresantniji osvrt u mađarskoj štampi izašao je u opozicionom listu *Uj Szabad Lloyd*, koji je podvrgao oštroj kritici ne samo krvoprolića Vagnerovih kaznenih ekspedicija u Boki, nego i čitavu narodnosnu politiku mađarske vladajuće klase:

Tek što je dr Svedozar Miletić zatvoren u vacku tamnicu, vlada se već postarala da preda pojednom sudu drugog »političkog prestupnika« na suđenje. Sto sudska presuda u parnici dr. Mihaila Polita-Desančića nije imala onaj isti žalostni svršetak kao i Miletićeva parnica, zato državna vlast nije kriva, jer se ona svesrdno trudila da poveća broj zatvorenika u vackoj tamnici.⁹⁰⁾

Prelazeći na sam predmet Politove parnice, uvodničar ovog opozicionog lista konstatuje:

Davno zaboravljeni ustanak u južnoj Dalmaciji morao je biti uzet u priras kao zato da bi državni tužilac mogao sebi skovati oružje protiv drugih narodnosti. Povod tome dao je dr. Polit, koji je apelovao da se pomogne kirofim Bokeljima, koji su usled ustanka ostali bez krova i svake pomoći. . . Mađarska vlada nije se zadovoljila time što vodi pogrešnu politiku i što svojim nasilnim merama izaziva nemađarske narodnosti, nego se pokazuje pripravna vršiti službu pandura bečke vlade. . . Dalmatinski je ustanak, po svom sadašnjem pravnikom položaju, stvar koja spada pod nadležnost samo austrijske vlade. . . Stvar se ne tiče ni najmanje ugarske vlade, pa zato se i ne može smatrati kao prestup po mađarskim zakonima. Ako mađarska vlada, posle obnarodovane amnestije, koju je car izdao u korist ustanika, uzima da progoni autore članaka iz onoga vremena, onda ona to čini zato da glave srpskih i rumunskih publicista ozari sjajem političkog mučeništva.⁹¹⁾

Na kraju uvodničar peštanskog lista dolazi do ovog zaključka:

⁸⁷⁾ *Narod*, 2. I 1871.

⁸⁸⁾ *Pesti Naplo*, 30. XII 1870.

⁸⁹⁾ *Hon*, 22. XII 1870.

⁹⁰⁾ *Uj Szabad Lloyd*, 2. I 1871.

⁹¹⁾ *Ibid.*, 2. I 1871.

Ako su progoni štampe sami po sebi dostojni osude, onda se mržnja među narodnostima u Ugarskoj još pojačava na taj način što se prekrupnici ne stavljaju pred svoj sopstveni sud... Porotni sud, koji se sastoji iz Mađara i Nemaca, a hta suditi o štamcarskom prestupu, koji je učinjen na srpskom ili rumunskom jeziku i u udaljenim provincijama nimalo ne odgovara slobodnom ustrojstvu porotnog suda. Već je krajnje vreme da parlament uzme u svoje ruke rešenje narodnosnog pitanja.⁷⁰⁾

Najnekorektnije postupila je peštanska *Reforma*, list grofa Andrašija, ne objavljujući autentičan tekst Politove odbrane, nego slobodno prepričan izvod, sa namernim iskrivljavanjem pojedinih jasno izrečenih misli i stavova.⁷¹⁾ Polit je odmah demantovao da je pred sudom tobože rekao ono, što mu izveštač *Reforme* tendenciozno pripisuje. Politova izjava glasi:

Mađarska *Reforma*... izvrnula je smisao nekih mojih reči. Ja sam kazao samo to da mi, srpske publiciste, pod srpskim zemljama razumavamo: Crnu Goru, Staru Srbiju, Hercegovinu, Bosnu i kneževinu Srbiju, a nisam kazao: da Srbiji u Ugarskoj nema zemlje, a isto tako govorio sam samo protiv panslavizma kao unifikacije, a ne da će Srbi protiviti krv protiv Bosa... U ostalom, ni jedne peštanske novine, ni nemačke, ni mađarske, ne kažeše ono što *Reforma*.⁷²⁾

Međutim, i pored ovog jasnog i nedvosmislenog tumačenja našlo se ljudi koji su — oslanjajući se na falsifikovani tekst koji je objavila *Reforma* — pokušali da predstave stvar tako kao da se Polit na sudu, da bi izbegao zatvor, tobože — odrekao Vojvodine! To je dovelo do jedne duge polemike, koja se završila moralnom pobedom Politovom.⁷³⁾ Inicijator i organizator ove kampanje protiv Politu bio je novosadski advokat Stevan Pavlović, koji je započeo svoju karijeru kao saradnik novosadskog *Srbobrana*, organa vojvođanskih klerikalaca (1861-1867), zatim bio desetak godina član Miletičeve Narodne stranke (jedno vreme čak i urednik *Zastave*), i najzad opet klerikalac i urednik *Našeg doba*, organa nametnutog patrijarha Germana Anđelića.⁷⁴⁾ Odgovarajući Stevanu Pavloviću i njegovim prijateljima, Polit konstatuje:

Porotna rasprava nije bila tajna, već javna. Bilo je lako kijamet ljudi, učestvovali su gotovo svi Srbi Peštanci, učestvovala je čitava omladina, srpska. Pa je li se kogod tako našao da mojoj obrani što zamjeri... Pa otkuda toga sumnjičenja, otkuda i povoda tome sumnjeđenju?⁷⁵⁾

⁷⁰⁾ Ibid. 2. I 1871.

⁷¹⁾ *Reform*, 28. XII 1870. (večernje izdanje).

⁷²⁾ *Narod*, 29. XII 1870.

⁷³⁾ *Zastava*, 6. I. 10. I. 13. I. 15. I 1871. *Narod*, 9. I. 12. I. 14. I 1871.

⁷⁴⁾ Po Vasi Stajiću (*Novosadska biografija*, IV, 4-6): »Već 1861. Pavlović je među odmetalicima koje Zmaj napada u svome *Starimalom*. »Pod starost« pisao je Zmaj... »poklonio je Stevan Pavlović svoj popularitet — Germanu Anđeliću... » glavni su udarci dolazili od Zmaja, koji je svojom kritikom paralizovao svako dejstvo *Našeg doba* (u *Starimalom* zvanog *Vražjeg doba*)... Zmaj ga je kaznio stihovima u kojima Vuk Branković ustaje iz groba, uzima u ruke *Naše doba*: »Pa jel' ga pročita? — Haha! — nije. Nego poč'o čitat': pišun'o; opet u grob leg'o«.

⁷⁵⁾ Polit-Desančić, *Jesmo li se odrekli Srpskog Vojvodstva, ima li srpske zemlje u Ugarskoj?* *Narod*, 14. I 1871.

Polit smatra da je povoda dalo neistinito izveštavanje Andrija Šijeve *Reforme*. Krivica je do Pavlovića u tome što je bez proveravanja poverovao u falsifikovani izveštaj *Reforme*, umesto da je u obzir uzeo izveštaje srpskih listova (*Zastava*, *Naroda*, *Pančevca*) ili onih mađarskih listova, koji su doneli Politov govor prema stenografskim zapisima:

No ni jedne novine u Pešti ne donosise to, što donese *Reforma*, pa bi već ove dovoljno bilo za »prijatelje« da ne traže »dlaku u jajetu...«

Najteže je to što je Pavlović poverovao izveštaju *Reforme* posle izričite Politove izjave da je izveštaj neistinit. Odbijajući od sebe tendenciozna sumnjičenja, Polit ovako objašnjava pravi smisao svoje odbrane pred peštanskim sudom:

Kad se govori o jedinstvu srpskih zemalja — to se pod tim razumeva neodvisno jedinstvo državno. U tom smislu je shvatio i inkriminirao državni tužilac moj članak o *Soet*, pa zato je protiv mene i podigao parnicu veleizdajstva... Mi se ne odričemo Vojvodine, mi ne velimo da nema srbske zemlje u Ugarskoj. Ali, neodvisnog državnog jedinstva srpskih zemalja u Ugarskoj biti ne može, dokle stojimo na terenu zakona...«

Ovaj Politov članak izazvao je nove polemike i nova iskrivljavanja njegovog teksta. *Reforma* je donela ovaj telegram iz Novog Sada:

Lid administratora patrijaršije *Narod*, koji uređuje Subotić, poziva novosadskog poslanika da na državnom saboru predloži donošenje odluke da se Bačka i Banat predađu Srbiji.

Na ovaj telegram reagirao je sam izdavač i urednik *Naroda* Jovan Subotić jednom izjavom, objavljenom krupnim slovima na uvodnom mestu idućeg broja, u kojoj kategorički demantuje tvrdnju Andrašijevog lista:

Ovdje se kaže da je *Narod* list administratora patrijaršije. To je laž, jer je *Narod* list dr. Subotića... Tu se kaže da je *Narod* pozvao novosadskog poslanika, da podnese saboru zaključak i iste da se Bačka i Banat dade Srbiji. Ovo je laž. Dr. Polit u br. 3. *Naroda*, odgovarajući dr. Pavloviću, veli: da bi ovaj »mogao najviše leverovih venaca zadobiti, da nađini na ugarskom saboru zakonski predlog, da se imaju Bačka i Banat za srbske zemlje smatrati«, a ne »da se Bačka i Banat Srbiji preda«. No to je i politička denuncijacija...«

Vest o Politovom sudenju pred peštanskim sudom, njegovoj odbrani i njegovom oslobođenju odjeknulo je i izvan Ugarske, a naročito među srpskom i hrvatskom studentskom omladinom u Beču i Gracu. Jedna grupa bečkih studenata, članova akademske družine *Zora*, uputila je iz Beča zanimljiv dopis redakciji *Naroda*, u kome je izrazila svoju radost što je peštanski sud oslobodio Politu. U dopisu se kaže:

Ne čudimo se tome, jer ko je pročitao obranu dr. Politu-Desančića, svaki je odmah rekao da Mađari prema onakim razlozima ne moguše i ne smedoše izustiti ništa drugo do nevin... To obranu dr. Politu-Desančića, iz koje duboko, svestrano, prekuvano znanje provljuje, čitala je omladina srpska u Beču sa ushićenjem, to je sebi i svome narodu če-

stitala, što imade u svom kolu takih pouzdanih detića, koji sa stvarnom zaslugom dostojno mesto zauzimaju pored današnjeg senijora srpske narodne politike — pored dr. Svetozara Miletića.⁷⁶⁾

Iz Graca se javio predsednik *Biokova*, družine hrvatskih i srpskih studenata iz Dalmacije, i član srpsko akademске družine *Srbađija* Lazar Tomanović, autor niza zapaženih članaka i dopisa o bokerijskom ustanku, objavljenih u *Zustavi*, *Narodu* i *Pančevcu*. U svome dopisu, upućenom Jovanu Pavloviću, uredniku *Pančevca*, Tomanović je prvo izrazio radoš gradackih srpskih i hrvatskih studenata što je peštanski sud oslobodio Polita, a zatim je osudio ispad Stevana Pavlovića i njegovih jednomišljenika protiv Polita:

Ovde je među srpskom omladinom opće nezadovoljstvo izazvalo, na koji su način u Novom Sadu neki «prijatelji» dočekali Polita, kad se povratio iz mađarskih kandiža. Zaista se ne može dokučiti skriven uzrok tog neprijateljskog postupka.⁷⁷⁾

Kampanja bečkih i peštanskih režimskih listova protiv Polita povodom njegovog članka o bokerijskom ustanku još više je doprinela njegovoj popularnosti ne samo u Vojvodini nego širom Slovenskog Juga. O tome svedoče ne samo mnogobrojni pozdravni telegrami povodom njegovog oslobođenja od teških optužbi mađarskog kraljevskog državnog tužioca, nego i činjenica da su mu ubrzo posle toga ponuđene kandidature za narodnog poslanika prvo za Hrvatski sabor, a već posle nekoliko meseci i za Dalmatinski sabor. Peštanski dopisnik *Novosadskog Naroda* podigao je krajičak zavese od pokušaja grofa Andrašija da pomoću administrativnih mera spreči eventualnu Politovu kandidaturu u iriškome srezu (u sremskoj županiji), ranijoj izbornoj jedinici, koja je od 1861. do 1868. birala Polita za svoga poslanika. Dopisnik *Naroda* javlja ove pojedinosti:

Kad sam se već upustio u otkrivanje javnih tajana, ne mogu a da vam po pouzdanom izvoru ne saopštim jednu vrlo pikantnu novost odavde. Ovih dana stigao je na grofa Andrašija jedan telegram iz Srema, u kome se ovome javlja, da je dr. Polit u Irigu kandidovan za poslanika na Hrvatski sabor, i da valja sva moguća sredstva upotrebiti da se izbor dr. Politu osujeti. Ja upravo ne znam, da li će se dr. Polit primiti kandidacije ili ne, ali bi imao sumo da primetim grofu Andrašiju, da drugi put bolje čuva svoje telegramе, ako želi da mu vukovarski crnac izradi svoj posao.⁷⁸⁾

Karakteristično je da Andrašijeva *Reforma* uopšte nije demantovala ovu informaciju, koja teško kompromituje grofa Andrašija. Međutim, Polit se ovoga puta nije primio ponuđene kandidature.

Još veće priznanje odala je Politu Boka Kotorska. Na velikom narodnom zboru u Kotoru 29. VIII 1871. birači «od Paštrovića do Herceg-Novog» imali su da izaberu svoga kandidata za narodnog poslanika u Dalmatinski sabor. Dopisnik *Cetinjskog Crnogorca* je izve-

⁷⁶⁾ *Narod* (4. II 1871).

⁷⁷⁾ *Pančevac* 9. (1871).

⁷⁸⁾ *Narod* (2. I 1871).

stio da sveštenik Mitar Zec »od strane Grbljana predloži dr. M. Polit-Desančića, njihovog počasnog obćinara, kao velikog patriotu srpskoga koji je perom bokeški ustanak na visinu pravog njegovog značaja podigao i u tuđem svijetu mužestveno branio«. Dopisnik *Crnogorca* odaje zbog ovoga predloga puno priznanje Grbljanima:

Što se tiče Grbljana, moramo im pohvaliti lijepu misao kao što se svoj skupštini dopadnula. Oni su iz općine poslali zahvalnicu g. Politu odmah poslije njegove sjajne obrane; oni su ga izabrali za počasnog obćinara i oni su najposlije htjeli da njemu povjere prava svoja na Dalmatinskom saboru.^{*)}

Obavešten o ovim visio tim priznanjima Polit im se zahvalio posebnom porukom, objavljenom prvo preko novosadskog *Naroda*, a zatim preko cetinjskog *Crnogorca*. U poruci Braći Grbljanima u Boki Polit kaže između ostaloga:

Iz br. 33. *Crnogorca* doznadeh da me vi, braćo, htedoste izabrati za poslanika na Dalmatinski sabor. Vi me još od pređe odlikovaste, što me izabrate za počasnog obćinara, a sa namenjenim poslanstvom na sabor, vi mi pokazaste toliko počasti da vam se dosta zahvaliti ne mogu! Ta počast išla je tako daleko, da me staviste usporedu sa vašim obšte-ljubljenim vladikom Petranovićem. Istina da mi moje okolnosti dopuštale ne bi da primim ikakav mandat saborski, a kao državljanin ugarski i ne bi mogao biti izabran u drugoj polovini carevine. Al' i sumo poverenje od strane onih srbskih sokolova koji su tako sjajno osvetljali obraz Srbstvu u bokeškom ustanku — nadima mi prsi s ponosom, lako radi mog članka o Boki mal' ne dopanuh tamnice mađarske, to mi vaše veliko poverenje i odlikovanje sa namenjenim poslanstvom obilno nagrađuje tu prekušenu nepriliku... Zato sraztram vaše meni ukazano odlikovanje kao najveću počast...^{**)}

Umesto Politu za narodnog poslanika izabran je bokokotorski episkop Gerasim Petranović. U toku svoga dugoga života Polit je doživio mnoga visoka priznanja, ali mu je ovo odlikovanje, koje su mu ukazali hrabri Grbljani, bez sumnje bilo jedno od najmilijih.

3. DVE PESME O BOKELJSKOM USTANKU

Bokeljski ustanak našao je svoj odjek i u književnosti, naročito u poeziji dvojice velikih srpskih pesnika iz Vojvodine: Đure Jakšića i Laze Kostića. Duboko impresioniran herojskom borbom hrabrih Bokelja protiv nadmoćne sile austrijske vojske, Jakšić je napisao svoju značajnu pesmu *Stráža*, kojom je podigao trajan spomenik jednoj hrabroj Bokeljki:

Na straži je stara baka,
čuti, žmirka, ko da drema,
al' budnije straže nema,
a vernije nigde nije,
nego što je majka Jadna,

*) *Crnogorac* (4. X 1871).

***) *Narod* (21. XI 1871); *Crnogorac* (2. X 1871).

kad dušmanske divlje čete,
iz varvarstva i osvete,
na reč jednu tiranina,
stanovnike mirnih gora
na oružje izazovu...

Neprijateljske oružane snage se obazrivo približavaju ustanici-
cima. Stara baka na straži ih je opazila i »gromkim glasom uzvikuje«:

Na oružje! Haj, na noge!
Na dušmane, na zločvora!

Dok je evropska javnost sa dubokim pijetjetom odavala poštu
herojskoj borbi i pogibiji bokeljskih ustanika, dotle je Đura Jakšić
u svojoj upečatljivoj pesničkoj viziji redao stihove, koji se i danas —
posle stotinu godina — čitaju s uzbuđenjem:

Ali ko su oni tamo,
što na visu od planine,
kao mermer zastadoše?
To je porod stare bake,
to su njenih pet sinova,
sokolova...
Pa šta glede?
Zašto blede?
Ah, videše jednu ženu
pri pucanju, pri plamenu,
po kamenu
gde je podli Nemci vuku,
i poznaše po jauku
vernu stražu, majku svoju...

Iste godine ispevao je Laza Kostić jednu od najlepših rodolju-
bivih pesama čitave srpske poezije, svoga s pravom cenjenog *Jadran-
skog Prometeja*. U ovoj velikoj pesmi isklesao je Kostić kao u mra-
moru besmrtnih stihove:

Na hladne grudi stene prikovan
Prometej srpski prigrlivši kam
na raspetiju mre vekovitu.
Kakav je greh te večno s njega mre?
Nek reče Sila, neka kaže Vlast:
Kakav je greh? — Što htede sve da sme!
Slobodu htede, htede sunčev žar:
a svu slobodu za se treba car!
Slobodu zar? Zar sunčev htede žar?
Da, da! i onog dana Vidova
dotaći se već htede sunca div,
al' proguta ga, sila preka, ta,
aždaha zla u muktoj zasedi...

Bokeljski ustanak došao je do izražaja i u likovnoj umetnosti. Spomenik bokeljskom ustaniku podignut je u Crkvicama, u Boki, u avgustu 1969. To je rad poznatog vajara Luke Tomanovića, sinovca onoga istoga Lazara Tomanovića, koji je sto godina ranije obavestavao srpsku i jugoslovensku javnost o junačkim delima hrabrih Bokelja i Bokeljki na stupcima Miletićeve Zastave, Subotičevog Naroda i Pavlovićevog Pančevca.

Résumé

ECHOS DE L'INSURRECTION DE BOKA A VOJVODINA

Dr Kosta MILUŠIĆ

L'insurrection de Boka Kotorska (1860-1870) a eu une puissante répercussion dans toutes les terres slaves du sud et particulièrement à Vojvodina. Ce soulèvement a été un événement de caractère mondial et historique pour lequel il y a eu des débats et aux séances plénières du parlement autrichien à Vienne et au parlement hongrois à Budapest. A Vienne, étaient surtout remarquables les interpellations de Stefan Milrov Ljubiša, député national de Boka Kotorska, et à Budapest aussi, les interpellations de Svetozar Miletić, député national de la ville de Novi Sad. Dans l'exposé de ses interpellations, Miletić a signalé que le «vandalisme militaire» des expéditions punitives du général Wagner est une honte pour l'armée autrichienne. Le même jour, (13. XI 1869) encore deux interpellations ont été présentées au parlement hongrois: celle du comte Ferenc Zichy, conservateur et représentant de la haute aristocratie hongroise des grands propriétaires terriens, et celle de Sava Vuković, d'origine serbe, mais devenu hongrois, d'ailleurs commissaire hongrois au Banat durant la révolution de 1848-1849. Zichy et Vuković ont sûrement désiré alléger et amoindrir l'impression qu'a laissée l'interpellation de Miletić et démontrer, non seulement devant le parlement hongrois, mais aussi devant le public européen, qu'il y a encore des députés hongrois qui, publiquement, condamnent le «vandalisme militaire» des expéditions punitives autrichiennes. (Parmi les interpellations remarquables au parlement hongrois, Svetozar Miletić a fait encore un geste qui, même en dehors de Boka Kotorska, a eu une répercussion semblable à un grand événement: il a fait don de son épée d'argent — qu'il avait obtenue en présent comme premier maire constitutionnel de Novi Sad — au combattant plein de mérite de l'insurrection de Boka Kotorska, au jeune héros Samardžić, qui, par son héroïsme et sa plume, s'est distingué dans l'insurrection...». Cependant, la région de l'empereur en Dalmatie a confisqué cette épée et l'a envoyée à Vienne).

La presse serbe à Vojvodina a informé le public que la plus grande partie de Boka est détruite par les flammes et que des milliers de familles, restées sans toit, errent à l'aventure cherchant un refuge.

A ce sujet, Mihailo Polit-Desančić, dans le journal *Narod (PEUPLE) de Novi-Sad*, a écrit, le 24. III 1870, un article de fond très remarquable: BOKA, dans lequel il a fait appel à ses contemporains pour accourir au secours du peuple de Boka Kotorska. En 1860, Polit a été, durant un temps très court, le secrétaire du prince Danilo et il a eu l'occasion de constater, sur les lieux mêmes, ce que représentait Boka pour le Monténégro. C'est pour cette raison qu'il a exposé, dans son article persuasif, les aspirations séculaires du Monténégro et a dé-

montré que Boka Kotorska et le Monténégro présentent une seule unité ethnique, géographique et économique. Karl Giskra, ministre des affaires intérieures du gouvernement de Vienne, a exigé du comte Andrassy, président du conseil de Budapest que Polit paraisse devant le tribunal, à cause de l'article publié. Le débat judiciaire n'a pas été fixé à Novi-Sad, où Polit vivait, mais devant le tribunal de Budapest. Comme les membres du tribunal ne connaissaient pas la langue du texte publié, l'article a dû être traduit. Mais, Polit s'est si habilement défendu que le tribunal l'a libéré de l'accusation, par la majorité des voix. La campagne des journaux du régime de Vienne et de Budapest a encore davantage continué à la popularité de Polit, non seulement à Vojvodina, mais aussi dans toutes les autres terres slaves. Comme témoignage de sa popularité, Polit a reçu de nombreux télégrammes de félicitations pour sa libération et, bientôt après, la région du Srem lui a offert la candidature de député national à l'Assemblée nationale en Croatie, et Boka Kotorska comme député à l'Assemblée nationale en Dalmatie.

Du puissant retentissement de l'insurrection de Boka Kotorska parlent de nombreuses chansons des poètes serbes de Vojvodina, parmi lesquels sont deux des plus connus: Djura Jakšić qui a écrit son poème *Straža* (SENTINELLE) dans lequel il a réussi à conserver un souvenir perpétuel au vaillant combattant de Boka Kotorska, et Laza Kostić qui a chanté, la même année, dans un de ses plus beaux poèmes patriotiques de toute la poésie serbe, son *Prométhée de l'Adriatique*.

Neki podaci o kontroli mjera mletačkih vlasti u Herceg-Novom sredinom XVII vijeka

Prehrana stanovništva i vojske bila je jedna od naglašenih i trajnih preokupacija venecijanske vlasti u Boki. Stoga je, pored drugih mjera i zahvata, mletačka vlast ustanovila i specijalnu službu đusticijera sa zadatkom: da određuju cijene prehrambenim artiklima (a od neprehrambenih samo nekima i najvažnijima za masovnu upotrebu), da kontrolišu sve prodavce i preprodavce da li se pridržavaju propisanih cijena, da prekršitelje kažnjavaju ili pak da učestvuju u njihovom kažnjavanju (u slučajevima kada kažnjavanje vrši sam providur).¹⁾ Na taj način su venecijanske vlasti zahvatale i rješavale jedan dio ovog kompleksnog problema: pitanje utvrđivanja cijena, praćenje kretanja cijena i blagovremeno korigiranje istih na više ili na niže, kontrolu pridržavanja određenih cijena od strane trgovaca i održavanje na potrebnom nivou discipline cijena, po potrebi i represivnim mjerama. Međutim, dok je s te strane, kako se daće zaključiti iz raspoloživih arhivskih dokumenata, uglavnom sve bilo u redu, postojala je trajna opasnost da se dobar dio ovih mjera izigra na jedan drugi način i drugim putem — zakidanjem kupaca na mjeri od strane nesavjesnih trgovaca. Stoga nas ovdje posebno interesuje pitanje: da li su, kada, kako i na koji način venecijanske vlasti vršile kontrolu mjerâ u trgovini (povremeno ili sistematski), da li je bilo slučajeva otkrivanja lažnih mjerâ, kako je u tim slučajevima postupano, da li su krivci kažnjavani i kako — itd. Proučavanjem raspoloživih arhivskih materijala iz mletačke epohe istorije Herceg-Novoga nismo, na žalost, mogli dobiti odgovore na sva ova pitanja, jer nije sačuvano dovoljno dokumenata koji bi nam omogućili da ova pitanja pratimo kroz iole duži period i u svim pravcima koji bi nam mogli pružiti odgovore na sva naprijed postavljena pitanja. Među-

¹⁾ Opširnije o ovome vidjeti u mom radu: »Venecijanska ustanova đusticijera u Herceg-Novom i nosioci ove funkcije u XVIII vijeku«. Godišnjak XX Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor 1972, str. 103-130.

tim, i ono nekoliko sačuvanih dokumenata omogućile nam da barem završimo u ovaj problem i sagledamo ga makar i ograničeno, upravo onoliko koliko nam ti oskudni podaci dozvoljavaju. Sačuvani dokumenti, naime, odnose se samo na period od 1759. do 1769. godine (obuhvaćajući, dakle, samo vremenski razmak od deset godina), pa i to nepotpuno i samo za nekoliko slučajeva. Ipak i to nam može poslužiti za slijedećih nekoliko konstatacija:

1) Venecijanske vlasti vodile su računa i o suzbijanju zakidanja na mjeri putem neispravnih mjera u trgovini.

2) Pregled mjera bio je obavezan (ma da nam nije moguće sasvim sigurno zaključiti da li je vršen sistematski i u kojim vremenskim razmacima ili samo povremeno).

3) Kontrolni mjera podložne su bile sve mjere u trgovini: za dužinu, težinu i tekućinu.

4) Pregled i kontrola ispravnosti mjera vršeni su u providurovoj kancelariji (što na svoj način opet pokazuje koliko je pažnje ovom problemu poklanjano sa najvišeg mjesta).³⁾

5) Ovi oskudni arhivski podaci koji su se sačuvali, spominju — tretirajući neke pojedinačne slučajeve izvršenih kontrola — slijedeće mjere:

- a) drveni metar;
- b) bakrenu vagu,
- c) polukonatu za ulje;
- d) četvrtkonatu za ulje;
- e) posudu za mjerenje riže.⁴⁾

6) Međutim, iz ovih primjera nikako se ne bi smjelo zaključiti da su navedene mjere bile i jedine vrste mjera koje su kontrolisane. Naprotiv, sigurno znamo da su kontrolni bile podložne i sve ostale mjere u upotrebi u trgovini za dužinu, težinu i tekućinu.⁴⁾

Arhivski podaci sa kojima raspolazemo odnose se na izvršene kontrole nekih mjera nekim trgovcima sa hercegnovskog područja u mjesecu junu 1759. godine i krajem jula i početkom avgusta 1769. godine, a u mjesecu avgustu 1767. i krajem avgusta 1769. godine izvršen je sveukupni pregled mjera svih trgovaca sa hercegnovskog područja.

Evo i tih konkretnih podataka, koje smatramo interesantnim i prilično informativnim, radi čega ih (ukratko) navodimo.

³⁾ HA (Hercegnovski arhiv): fasc. LXXXVI/PUMA (političko-upravni mlčvački arhiv): list 2.

⁴⁾ Nije nam moguće razabrati o kakvoj se posudi tačno radilo, ali smatramo da je to bila posuda koja bi napunjena do vrha običnom rižom označavala jednu određenu težinu, odnosno količinu riže.

⁵⁾ HA: fasc. LXXXVI/PUMA, list 2.

Godine 1759. i to u toku mjeseca juna podnijelo je nekoliko trgovaca svoje mjere vlastima na kontrolu. Tako je 27. juna trgovac Anton Gvera podnio na pregled jednu vagu od bakra⁹⁾ jedan drveni metar, jednu polukonatu za ulje i jednu posudu za mjerenje riže;¹⁰⁾ dana 30. juna prodavac Zuana Barbeta podnio je na pregled dvije vage od bakra, jedan drveni metar, dvije mjere za rižu,¹¹⁾ jednu polukonatu i jednu četvrtkonatu za ulje.¹²⁾ Toga istoga dana i iste vrste mjera podnijeli su vlastima na pregled trgovci: Antonio Polpeta, Urban Perković, Dordže Tripković, Pero Glogovac, Nikola Raguzo, Đuro Ozrnić, Klemente Ugolini, Mitar Milanović i mnogi drugi.¹³⁾

Godine 1767. (i to tačno 21. avgusta) svi su trgovci morali podnijeti vlastima na pregled sve mjere koje upotrebljavaju u trgovini.¹⁴⁾ Ova okolnost može biti vrlo važna pri ocjeni pitanja o sistematskoj kontroli mjera (i to: svih mjera i svim trgovcima) na ovom području.

Godine 1768, koncem mjeseca jula i početkom avgusta, vlastima su podnijeli na pregled svoje mjere slijedeća lica: trgovac Jovo Milanović, trg. Mitar Pavković, trg. Savo Mirković, trgovac i zlatar Gligo Popović,¹⁵⁾ trgovac Domeniko Ugolini, trg. Luka Pavković, trg. Simo Pavković, trg. Đuro Tripković, trg. Nikola Radulović, trg. Stefan Durović, trg. Jakov Konstantinović, krčmar Antun Polpeta, trgovac Jovo Stankov, trg. Mičo Marić, trg. Joko Tušup, trg. Antun Gvera, trg. Gregorio Lakušić, trg. Nikola Birić, trg. Savo Laketić, trgovac i krčmar Todor Zipančić, trg. Simo Mirojević, trg. Boško Kvekić, trg. Simo Gopčević, trgovac i opančar Gavrilo Kosić, krčmar Petar Glogovac, opančar Tomo Kvekić, opančar Gavrilo Baltić, trgovac Gavrilo Andrić, krčmar Mitar Rašović, trgovac Simo Zupković, krčmar Nikola Pršutović, krčmar Savo Ladić, trgovac Mitar Šimov, krčmar Lazar Pisedon, krčmar Stjepan Slavić, trgovac Gligor Gopčević, krčmar Nasto Milanović, krčmar Marko Matković i krčmar Stefan Galović. Pregled mjera svih ovih spomenutih lica izvršen je u vremenskom razmaku od 29. jula do 4. avgusta spomenute 1768. godine.¹⁶⁾

⁹⁾ Nije nam moguće utvrditi o kakvoj se vrsti vage radilo.

¹⁰⁾ HA: fasc. CCI/PUMA, list 11.

¹¹⁾ Ne možemo razabrati o kakvim se mjerama za rižu radilo, tj. da li o posudama za odmjeravanje riže, kao kod prethodnog trgovca (što je najvjerojatnije) ili o kakvim drugim mjerama.

¹²⁾ HA: fasc. ista, list 12.

¹³⁾ HA: fasc. ista, list 11-13.

¹⁴⁾ HA: fasc. CCXXXIII/PUMA, list 2-3.

¹⁵⁾ Pošto je Gligo Popović bio ujedno i trgovac i zlatar, pored običnih mjera koje se upotrebljavaju u trgovini, podnio je vlastima na pregled i svoje zlatarske mjere (detalji o tim mjerama nam, na žalost, nisu poznati).

¹⁶⁾ HA: knjiga 86/PUMA, list 2-7.

Gornji podaci interesantni su i zbog toga što ukazuju na broj trgovaca, krčmara i nosilaca nekih zanata na ovom području. Velika je grehota, međutim, što se iz dokumenata ne može razabrati da li su to bili svi trgovci, krčmari i zanatlije koji su dotične godine radili na ovom području ili pak samo jedan dio njih. Što se tiče zanatlija, to posigurno nije bio slučaj,¹⁹⁾ no što se tiče trgovaca i krčmara mogao je i biti. Kad bi sigurno znali da su ovim podacima obuhvaćeni svi tadašnji trgovci i krčmari ovoga kraja, lako bi bilo zaključiti da se radilo o opšteobaveznom godišnjem pregledu mjera (što je ne samo moguće nego čak i vrlo vjerovatno).

Godine 1769. (i to baš na dan 23. avgusta) izvršen je pregled mjera svih trgovaca sa ovog područja, što iz dokumenata eksplicitno proizlazi.²⁰⁾

Na koncu nam ostaje — analizirajući neke okolnosti koje proističu iz raspoloživih podataka (iako ih je, na žalost, malo sačuvanih) — da barem postavimo jedno vrlo važno pitanje, ako i nismo u mogućnosti da na njega sa potpunom sigurnošću odgovorimo. Naime, da li bi nam i koliko ovi datumi izvršenih pregleda mjerâ (iz podataka sa kojima raspolazemo) mogli baciti nešto više svijetla na pitanje: da li je i u kojim vremenskim razmacima u ovom vremenskom razdoblju u hercegnovskom kraju vršena kompletna i sistematska kontrola svih mjera i svim trgovcima?

Sačuvani podaci govore u tom pogledu slijedeće:

a) U avgustu 1767. godine svi trgovci su morali podnijeti na pregled sve svoje mjere koje upotrebljavaju u trgovini. To govori da je spomenutog termina izvršena kompletna kontrola svih mjera i svim trgovcima ovog područja.

b) U avgustu 1769. godine takođe je izvršen pregled mjerâ svih trgovaca ovog područja (u ovom pogledu je dokument jasan).

c) Krajem jula i početkom avgusta 1768. godine izvršena je kontrola mjera jako velikom broju trgovaca, poimenično navedenih u sačuvanim dokumentima. Prema njihovom broju i veličini područja na kojem su trgovali skoro da bi se moglo vjerovati (iako to dokument ne spominje!) da su ovim popisom bili obuhvaćeni svi postojeći trgovci ovog područja.

Ako bi prednja pretpostavka bila tačna, tada bi nam bilo moguće skoro sasvim sigurno zaključiti: da je kontrola mjera vršena kompletno i sistematski svake godine u mjesecu avgustu (u prilog čemu bi govorili sačuvani podaci o takvim kontrolama izvršenim u tri uzastopne godine: 1767, 1768. i 1769).

¹⁹⁾ Ako su zlatari i opančari morali izložiti pregledu njihove mjere, veliki broj zanatlija drugih vrsta zanata to, po logici stvari, nisu trebali činiti (na primjer: drvodjelci, kovači i sl.).

²⁰⁾ HA: fasc. CCXXXV/PUMA, list 172-173.

Résumé

QUELQUES DÉTAILS DU CONTRÔLE DES MESURES PAR LES AUTORITÉS VÉNITIENNES À HERCEG-NOVI AU MILIEU DU XVIIIème SIÈCLE

Dr Đorđe MILOVIĆ

L'institution vénitienne de la justice avait la tâche de fixer les prix des denrées alimentaires, de maintenir ces prix et punissait les commerçants/violateurs. Cependant, pour protéger les acheteurs de la frustration sur les mesures de la part des commerçants peu scrupuleux, les autorités vénitiennes effectuaient l'inspection officielle des mesures de longueur, de poids et de capacité, à tous les commerçants de cette région. L'auteur, à la base des documents vénitiens des archives, donne des exemples de tels contrôles et conclut: que les autorités vénitiennes tenaient compte à refouler la frustration sur les mesures par l'abolition des mesures irrégulières dans le commerce; qu'elles effectuaient souvent l'inspection des mesures (selon toute apparence, systématiquement, une fois par an); que ces inspections étaient obligatoires pour tous les commerçants et pour toutes les espèces de mesures de longueur, de poids et de capacité; que ces inspections étaient faites dans le bureau même du providure (par là on peut conclure combien d'attention était portée à un tel contrôle de la part des plus grandes autorités de cette région).

Spor nastavnika građanske škole u Kotoru Draga Milovića sa direktorom iste škole Šćepanom Millćem

O istaknutom prosvjetnom radniku i aktivnom pripadniku narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine Dragu Miloviću¹⁾ postoje nekoliko dokumenata u posebnoj fascikli Arhiva SRCG, na Cetinju. Dokumenta su slučajno dospjela u Arhiv zajedno sa nekim drugim koja su u svoje vrijeme pripadala Prosvjetnom odjeljenju Banske

¹⁾ Drago Milović je rođen 1894. u Krtolima (Boka Kotorska). Učiteljsku školu je završio u Zadru. Kao učitelj je službovao u Kavču, Radovićima, Kutima, Dubrovniku, a neko vrijeme i u Herceg-Novom. Poslije izvjesnog vremena učiteljevanja, studirao je Višu pedagošku školu u Zagrebu i nju završio. U svojstvu nastavnika službovao je u raznim građanskim i trgovačkim školama — Bakru, Kotoru, Tivtu, Mostaru, Risnu i u Vojno zanatskoj školi u Tivtu.

U prvom svjetskom ratu, kao rezervni oficir austrijske vojske, upućen je na front protiv Italije, koja je prišla Saveznicima protiv Centralnih sila. Kao oduševljeni pristalica ujedinjenja naših naroda, sa svojom četom predaje se Italijanima u namjeri da se bori protiv austrougarske vojske. Italijani ga međutim interniraju u Monte Rati. Zauzimanjem dr Anta Gvozdencića, funkcionera vlade kralja Nikoše u Francuskoj, omogućeno mu je prebacivanje u Francusku, gdje je dobio čin potporučnika crnogorske vojske. U toku boravka u Francuskoj, savladao je potpuno francuski jezik, koji mu je bio glavni predmet. Pored francuskog jezika, govorio je dobro njemački i italijanski, služeći se istovremeno engleskim i mađarskim.

Nakon aprilskog ploma 1941. god. demonstrativno napušta državnu službu i kao pristalica oslobodilačke borbe naših naroda stupa u tijesni kontakt sa predvođenicima borbe u Boki Kotorskoj. S jeseni 1941 izabran je za ilegalnog predsjednika NOO u Krtolima. Zbog neskrivene aktivnosti, od italijanskih vlasti je uhapšen i na ostrvu Mamula ostao u zatvoru do kapitulacije Italije. Koncem novembra 1943. uhvaćen je od Njemaca koji ga 13. decembra iste godine strijeljaju.

Podatke o Dragu Miloviću uputio mi je njegov sin dr Đorđe Milović, prof. Univerziteta u Rijeci. Stoga mu se zahvaljujem.

uprave na Cetinju od kojih je ogroman broj uništen neposredno poslije oslobođenja Cetinja 1944. i kasnije, 1945.²⁾

Materijal koji donosim, odnosi se na Milovića nastavnika Građanske škole u Kotoru i v. d. upravitelja iste škole Šćepana Milića koji je, sudeći po sadržini dokumenta, težio da bude autoritativan prema osoblju, a naročito prema i suviše osjetljivom i temperamentnom Miloviću, bez sumnje jedinom stručnjaku u kolektivu, kako nas informišu kraći podaci o njemu.

O ovom sukobu i čaršija je, kako izgleda, bila zainteresovana i na svoj način ga komentarisala tim prije što je i sreski načelnik, po nalogu Banske uprave, saslušavao neke svjedoke od kojih je jedan bio i mjesni sveštenik Nikola Brinić, mađa do njegovih iskaza nijesam u materijalu došao.

Dok je Milović u svojim brojnim predstavkama bio ažuran držeći se izvjesnih argumenata, dotle je i Milić u navodima brižljivo prikupljao naoko i sitne podatke uvjeren da će samo pomoću njih moći braniti svoj stav, a time i zakonske propise.

Sudeći po datumima na dokumentima, izgleda da je spor između Milovića i Milića trajao od početka školske 1929-1930. god. Kako nijesam mogao doći do svih dokumenata, saopštiću, uz male komentare, niže njihov prema kojima se može izvući zaključak da je Milović bio otvoren i kategoričan u svojim navodima.

Prvi raspoloživi dokument datiran je 28. oktobra 1929. u kome Milović iznosi upravi Građanske škole izvjesne podatke protiv Milića sluteći da će ta predstavka biti upućena Prosvjetnom odjeljenju Banske uprave. U njemu se, pored ostalog kaže:

Nije istina da sam dosad imao samo tri prekobrojna časa, već pet honorarnih časova, što iznosi 27 časova bez razrednog starješinstva... i da mi ta uprava nije saopštila da bez mog pristanka da je moje časove drugima navodeći »da je direktor prošle godine imao barem 100 honorarnih časova mjesečno. Ako se uzme u obzir, kaže se dalje u predstavi, da sam lošeg zdravlja, i da se moram naprezati sa četiri predmeta za koje nemam sprema, miklim da mi niko ne može naturiti berat koji ne mogu nositi jer je stvar Ministarstva prosvjete da školu opskrbi sa potrebnim brojem nastavnika.

Da bi u navodima bio ubjedljiviji, Milović, u posljednjem pasusu predstavke napominje: »Nikad u životu nijesam ni pokušao omalovažavati nikoga, a razumije se ni svog upravitelja«.

²⁾ O tragičnoj sudbini nekih trideset kamiona drapocijene građe Zetske županije i Banske uprave koja je ostala nedirnuta tokom okupacije, a koncem 1944. i početkom 1945. god. nečijom voljom uništena, pisali su bivši direktori Arhiva dr Đoko Fejović i Nikola Vujičić, a poslije njih Risto Dragičević i Vasilija Lukić.

V. prilog Vasilija Lukića »O Lazu Popoviću, piscu i prosvjetnom radniku« — Glasnik Cetinjskih muzeja br. 3/1976. god., str. 265. U napomeni br. 2, koristilo sam Dragičevićev članak u »Spomenici Cetinjske gimnazije«, Cetinje 1926, str. 75-76.

V. d. upravitelja škole Milić prosljedio je istog dana (br. 8) Milovićevu predstavku Prosvjetnom odjeljenju uz napomenu da je »Milović kažnjen opomenom za neispravno vršenje nastavničke dužnosti«, motivišući »da su njegove iluzije na zaradu preopterećenosti posla uvredljive prirode«.

Zamjenik načelnika Prosvjetnog odjeljenja prof. Rajvajn pod povjerlj. brojem 108 istog dana, tj. 28. X u aktu pita Milića: »Da li g. Milović održava dodijeljene mu časove? Ako ih održava upozorite ga da ubuduće ne čini slične ispače na štetu službe jer će biti uzet na odgovornost i iz prkosa ličnih stvari prema upravitelju«.

Pošto je Miloviću saopšten navedeni odgovor iz Cetinja, Milić, u odgovoru prosvjetnom odjeljenju napominje da se »dosad nije moglo utvrditi da li je ostao pri svom zahtjevu« i »da je stupila na dužnost nova nastavnica Kristović«.

Milović, revoltiran na ovakvu ocjenu o njemu, obraća se direktno Prosvjetnom odjeljenju. U žalbi prilaže taksenu marku od 5 dinara i kaže:

21. X žalio sam se za zloupotrebu u službi i da ne dobih odgovor. Iz mojih podnesaka moglo je Prosvjetno odjeljenje da stvori jasnu sliku nepravde koja mi je učinjena, postavljenjem g. Milića za honorarnog nastavnika ove škole. Iako sam očekivao da će Prosvjetno odjeljenje izdejsstvovati da mi se ova nepravda ukloni, ali, nažalost, uvidam da se g. Miliću omogućava da radi što god godi njegovom četu i interesu³⁾.

U žalbi dalje napominje da se nada »da će Ministarstvo prosvjete grešku ispraviti jer je svakome poznato da stari nastavnik u njegovom resoru ima prednost nad jednim službenikom iz resora trgovine« moleći da mu Prosvjetno odjeljenje »saopšti datum ekspedovanja podnesaka Ministarstvu prosvjete...«.

Milić, poslije nekoliko dana (13. XI pov. br. 10) izvještava Prosvjetno odjeljenje da »Milović onemogućava tok u administraciji« i da je »zbog njegovih istupa Uprava preduzela korake koje Zakon o nastavnicima nalaže, iako su se ta zakonska sredstva za sada pokazala nedovoljna. Ova uprava je nemogućna da ga prisili jer je počeo u zvaničnoj dužnosti vrijedati« naglašavajući, da »nije pristao da prestane u upravu škole radi potpisa platnog spiska iako je juče bio na ulici i šetao kišnog dana«.

Imajući ovakvu netrpeljivost pred očima, na osnovu brojnih predmeta, Prosvjetno odjeljenje naređuje Načelstvu bokokotorskog sreza »da izvoli islijediti g. g. Milovića i Milića«.

Načelstvo, pod brojem 2157 od 17. XI 1929. izvještava Prosvjetno odjeljenje da je obojici upućen poziv. Poziv je uručen pröti Brniću i služiteljima Gimnazije i Gradanske škole Antunu Jankoviću i

³⁾ Podvlačeno crvenom olovkom u Prosvjetnom odjeljenju Banske uprave.

Niku Petroviću koji su, kako stoji u jednoj Milovićevoj predstavi, »čuli kako ga je g. Milić denucirao«.

Na mišljenje Prosvjetnog odjeljenja i ostalih, Milović se, izgleda, nije obazirao tim prije što je bio gotov da ne samo administrativnim putem traži satisfakciju, nego i drugim sredstvima.

Njegova žalba taksirana sa 25 din. upućena direktno Prosvjetnom odjeljenju 17. novembra jasno ilustruje njegov krajnji, beskompromisni stav. Karakter žalbe, trvenja i ispada, saznalo je i Odjeljenje za srednju nastavu Ministarstva prosvjete, koje, pod brojem 36706 ranije, tj. 25. septembra, sugeriše Prosvjetnom odjeljenju Zetske banovine da »izvoli prema okrivljenim primijeniti kaznu iz čl. 160 Zakona o činovnicima«.

Miloviću je ovakvo rješenje bilo poznato pa je zato u narednoj žalbi tumače propisa upozorio na pravilnost njihove primjene, pa kaže:

Milić, u zadnje doba zloupotrebljiva svoj službeni položaj, nasrćući svakodnevno na mene i inscenirajući sukobe. On zavarava školsku vlast, što na početku 1928/1929. god. podnosi neistinite izvješće o upisanim đacima: mjesto 29, pohađaju školu samo 20. Dobiva u gimnaziji 13 časova a od građanske škole 24 časa nedjeljno, i pored toga dva upraviteljska dodatka. Dok sam se nalazio u društvu prote Nikole Prinića i Jovana Milovića, veleposiednika, naređuje da ispunim statistiku za školsku 1928/29. a to je posao upravitelja.

Navodi kipte od negodovanja i neke vrste obračuna sa Milićem indirektnim putem, dodajući da je Milić »2. oktobra pošao na profesorski kongres, a da o tome nije izvjestio nikoga, pa čak ni mene redovnog nastavnika Građanske škole«, izvještavajući da mu je Milić rekao: »Tražiću prelaz u ministarstvo trgovine jer je ova škola bez budućnosti«. No, i pored takve Milićeve tvrdnje — navodi on dalje — »ova bi škola bila rentabilna, s obzirom da njen upravitelj ima 1340 dinara mjesečnog dohotka, jer honoriše i ručni rad sa po 14 dinara po času iako je predviđeno 10«. U narednom tekstu žalbe, Milović iznosi »da je o svemu ovome, kao i o drugim detaljima, informisao i Ministarstvo prosvjete. Zato me Milić kažnjava opomenom po čl. 160 i 161 Zakona o činovnicima, iako sam tužbe podnio protiv njega redovnim putem, kada sam ga zamjenjivao«.

Uvjeren da su starije prosvjetne vlasti pristrasne Milović to ne krije, već naprotiv potencira u opsežnim navodima. »Čast mi je da izrazim«, naglašava u istoj žalbi svoja negodovanja »da je Prosvjetno odjeljenje moglo pod sugestivnim, netačnim izvještajima g. Milića stvoriti od mene tako pogrešan sud. Zbog toga najsvetanije izjavljujem da još nikada nijesam radio na štetu službe, već sam služio u svome staležu na čast kao vrlo savjestan prosvjetni radnik. Zato sam i tražio da se povede istraga od Prosvjetnog odjeljenja jer je posrijedi gaženje pravde i pozitivnih zakona od strane g. Milića. Zato i mislim da se onemogućiti dosadašnja praksa favoriziranja koja zaista ide na štetu moje službe i ugleda i da se poništi kazna kao neosno-

vana», nalazeći »da je nemoguće sa njim saradivati jer otežava mogućnost mirnog i nesmetanog rada».

Uz Milovićevu tužbu, prikačen je odgovor upravitelja Milića od 20. XI (br. 347) u kome se kaže:

G. Milović umjesto da se na kaznu »opomena» za neurednost u vršenju nastavničke dužnosti, kojom je kažnjen, on odgovara sa tužbom bez navoda zašto je kažnjen.¹⁾

Pobijajući Milovićeve navode, Milić hladnokrvno kaže: »da je bio honorarni nastavnik u Gimnaziji po odobrenju Ministarstva» i da je »kao predmetni učitelj postavljen za v. d. upravitelja Trgovačke škole, što znači da nije nikakvim aktom prekoračen zakon» uvjeravajući Prosvjetno odjeljenje da su mu »nekoliko nastavnika bili potčinjeni i to sa fakultetskom spremom, kao: J. Strukol (nekad profesor pok. Ljuba Jovanovića),²⁾ koji nikad nijesu protestovali, dok Milović traži da je upravitelj, a već ima tri godine efektivne službe manje od mene. Njegovoj samovolji i postupcima u vrijeđanju i napadanju Prosvjetnog odjeljenja Banske uprave, prevazilazi mjeru strpljenja i otežavaju rad ove škole«.³⁾

Pozadinu ovog spora, bez sumnje, najrobljefnije pruža izvještaj Načelstva bokokotorskog sreza nakon ispitivanja svjedoka i obazrivog praćenja svih događaja na svom području, pa i u ovoj školi, koja je postala predmet pažnje radoznalog građanstva kao, uostalom, u svim palanačkim gradićima gdje su svojevoljne priče i nagađanja uvijek prisutne. Izvještaj je dostavljen Banskoj upravi 3. X 1929. god. pod br. 2157. U ovom izvještaju se navodi:

Na ovoj školi jedini je stalni i kvalifikovani nastavnik Milović Drago. Živjeli su, bar prividno, u prijateljskim odnosima do prošle godine kada je Milić pošao na prof. zbor jer on, kao upravitelj građanske škole, ne bi spadao među nastavnike srednjih škola, već među one od osnovne nastave gdje spadaju građanske škole. Po iskazu služitelja Antuna Jankovića i Petrović Nika ulje na propisan način odredio sebi zamjenika. Svjedoci su, prema njihovom iskazu čuli da će Milić izraditi sebi prelaz u Ministarstvo trgovine. Kada se

¹⁾ Istog dana Milić (pod brojem 337) šalje Prosvjetnom odjeljenju ljekarsko uvjerenje o Milovićevoj bolesti uz primjedbu da mu »odsustvo ne može dati niti na kakav predlog dok se ne ispitaju neke činjenice». Pod povj. br. 9, Milić u ovom izvještaju prilaze pismenu formulaciju po kojoj je Milović kažnjen opomenom »za neurednost u vršenju nastavničke dužnosti spram pretpostavljena starješine kao i zbog nedozvoljenog načina administriranja».

²⁾ Ljuba Jovanović, jedan od popularnih prvaka Radikalne partije rođen je u Kotoru 1865. Veliku školu završio je u Beogradu. Bio je učesnik ustanaka Bokelja 1882. god. i u ratu protiv Bugara. Neko vrijeme je, kao istaknuti istoričar, bio profesor Beogradskog univerziteta pa zatim i ministar prosvjete u Srbiji. — Stanojevićeva enciklopedija, Beograd 1928, str. 171.

³⁾ Načelnik prosvjetnog odjeljenja prof. Jakšić pod br. 635, od 23. XI 1929. godine dodaje na poledini predmeta: »Zastarelo, u akta», dočim u drugom rješenju pod br. 636 istog datuma navodi: »Obadvojica premješteni». Na raniju naredbu Ministarstva prosvjete pod br. 36708 koju sam citirao, Jakšić 25. XI — IV — № 771 rezimira da je »U smislu čl. 163. Zakona o činovnicima, Ministarsko naređenje zastarelo».

Milić vratio, izjavili su dalje, doznao je za Milovićevu optužbu i zbog toga ga je kaznio opomenom navodeći da mu pravi smetnje u pravilnom administriranju; da ga je uvrijedio...

U izvještaju se dalje kaže da »preslušavanjem Milovića i gošpodice Kristović nije se moglo utvrditi da je Milović uvrijedio Prosvjetno odjeljenje Banske uprave, kako to Milić tvrdi. Upada u oči«, napominje se dalje, »da je Milić davao naređenja i objašnjavao se sa Milovićem ne u kancelariji uprave škole, već i u hodniku gdje su đaci bili na odmoru«. Da je Milić »imao 100 honorarnih časova moglo se zaključiti iz iskaza svjedoka«. Prema tome »pokazalo se da je netačna informacija da je Milović ostavio pismeni odgovor na akta Uprave škole đacima, da ga predadu Upravi«. Što se tiče odsustvovanja Milovića u izvještaju stoji da on »nije dolazio od 12-16. novembra na osnovu ljekarskog uvjerenja, a 17. novembra dolazio je na dužnost i davao uloge da odigra kada je bio zdrav da ne bi i društvo „Bokelj“ pretrpjelo štetu.«¹⁾

Referat Sreskog načelstva, kako se vidi, negira nekoliko ranijih Milićevih navoda s obzirom da su svjedoci, unekoliko, bili naklonjeni Miloviću koji je otada mogao lakše da se bori protiv Milića. Prosvjetno odjeljenje je, međutim, kako smo vidjeli, donijelo rješenje da se jedan i drugi premjeste iz Kotora. Da li je premještaj uslijedio krajem 1929. god. oskudica dokumenata ne daje nam pravo da u tome ništa pozitivno zaključimo, osim ako uzmemo u obzir biografske podatke koje mi je ustupio Milovićev sin, dr. Đorđe Milović, koji poslije Kotora nabraja da je Milović službovao u Građanskoj školi u Tivtu najprije u svojstvu njenog nastavnika, pa zatim i dugogodišnjeg upravitelja.²⁾

* * *

Milović je, neosporno, tokom posljednje decenije prije drugog svjetskog rata bio zaokupljen međunarodnim događajima. Ako nije

¹⁾ Da je Milović bio angažovan i aktivan u dilemanskom društvu »Bokelj« koje je s vremena na vrijeme davala aktuelne pozorišne komade, vidi se iz njegove predstave Prosvjetnom odjeljenju 19. XI, u kojoj kaže da je »igruo u društvu „Bokelj“ u „Sumi“ Perica Petrovića«. U istoj predstavi protestuje protiv rješenja presude uprave škole koja ga kažnjava sa gubitkom od 10% za neurednost. »Ovdje je u pitanju ne samo novčani gubitak« kaže on »koji je za mene, oca porodice, ipak osjetljiv već je u pitanju moj ugled koji g Milić pokušava spriječiti da oprlja« dokazujući da je Milić »stvorio aferu uvreda i kleveta da bi parirao svoje grehove« navodeći dalje da su za njega sumnjivi nalazi sreskih lekara Galvanijs i Lazarevića prema kojima »mi je potrebna hitna pomoć«, Novčana kazna od 10% vidi se iz uvjerenja Poreske uprave od 2. XII 1929. god. (br. 11985) u kome stoji da je Miloviću isplaćeno na ime prinudljivosti za mjesec decembar 3752,80 din, sa gubitkom od 10%.

²⁾ U kraćoj, ali informativnoj publikaciji »Banovina zetska«, Cetinje 1931, na str. 8, se vidi da su na području Načelstva bokokotorskog bile dvije građanske škole — jedna u Risnu a druga u Tivtu. U Kotoru je izgleda ukinuta početkom školske 1929/1930. godine. Milović je, po svoj prilici, bio premješten u Risnu ili Tivat te godine.

pokazivao neku izrazitu aktivnost u tom periodu, on je manifestovao negodovanje protiv nosilaca nazadnih koncepcija opovrgavajući često njihova načela, poput mnogih svojih kolega prema kojima su režimi bili često surovi, sudeći po njihovim premještajima, kao što je baš i sa njim bio slučaj.

Kada je nakon kapitulacije stare države humani heroizam zahvatio mnoge poslenike borbe i revolucije, jedan od stegonoša vatrene baklje bio je i Milović, koji je kao takav bio pogubljen od neprijatelja, i to na domaku samog Kotora gdje su se odigravale borbe protiv nasilnika, kako ranije, tako i onda kada je i on pao od njihovih hitaca.

Résumé

DIFFEREND ENTRE LES ENSEIGNANTS DE L'ÉCOLE CIVILE À KOTOR DRAGO MILOVIĆ ET LE DIRECTEUR DE LA MEME ÉCOLE ŠĆEPAN MILIĆ

Vasilje LUKIĆ

Drago Milović, instituteur et enseignant, né à Krtole, exerçait ses fonctions d'enseignant à l'école civile de Kotor, pour l'année 1929/30. Durant la même année, un différend a jailli entre Milović et le directeur de l'école Šćepan Milić. Même à cette époque, Drago Milović était connu par ses idées progressives et Milić était l'homme du régime. Le différend s'est produit au sujet de choses insignifiantes pour s'aggraver à la fin, de telle façon, que l'un et l'autre ont été transférés, quoique la vérité ait été du côté de Drago Milović.

Drago Milović a démontré sa détermination révolutionnaire antérieure en prenant part à la Révolution populaire. Durant l'occupation, comme ardent adepte du Mouvement de la révolution nationale, il a été interné à l'île de Mamula et après la capitulation de l'Italie, il a été fusillé par l'occupant allemand, en septembre 1943.

Velimir RADOVIĆ

Hercegnovski kraj u Istoriografiji radničkog pokreta i NOB-e

I hercegnovski kraj kao, uostalom, i svaki naš drugi kraj stvarao je, takoreći, istoriju u toku NOR-a i Narodne revolucije 1941-1945. godine. Njegov Mjesni komitet KPJ organizirao je i rukovodio ustankom 1941. i 1942. godine. Narod ovoga kraja učestvovao je masovno u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, borio se za novo društvo, za socijalizam. U toj pobjedonosnoj borbi bilo je, prirodno, i oseka, jer je taj sukob bio i rat i revolucija istovremeno, strahoviti oružani sudar do zuba vojnički naoružanog i brojno jačeg neprijatelja i golorukog naroda. I to je tako svuda bilo, u svim krajevima naše zemlje.

U toj neravnoj borbi, sigurno jednoj od najjedinственijih u novijoj istoriji, i to ne samo naših naroda i na našem tlu, pobijedila je revolucija, narod. I to zato, jer su se na čelu ustanka našli komunisti, članovi KPJ, ti, radničkoj klasi i Partiji neizmjereno odani i disciplinirani kadrovi, duboko odgovorni i svijesni zadataka koji su se u tom sudbonosnom času pred njih postavili.

Ta teška borba naroda Jugoslavije, na čelu koje je stajala KPJ i drug Tito, već ima svoju istoriografiju koja je naučno istražuje, opisuje, osvjetljava i tumači. Njen zadatak nije lak. Ona mora da istinito prikaže i marksistički objasni tu našu oslobodilačku i revolucionarnu borbu, kako sadašnjim generacijama tako i onima koje će doći.

Nedavno je Vladimir Bakarić u jednom govoru istakao da je ustanak naroda Jugoslavije direktni nastavak predratnog revolucionarnog rada i borbe komunista i ta se činjenica ne smije zapostaviti, naročito u našoj istoriografiji. Povod ovoj raspravi i jeste baš istoriografija i to ona koja tretira našu blisku lokalnu prošlost. Ovakvi istoriografski radovi sa lokalnim temama javljaju se često i za njima postoji naučna potreba, a i interes čitalaca.

Kulturno-prosvjetna zajednica Niša, ocijenivši to potrebnim, postavila je tu skoro na dnevni red svoju lokalnu istoriografiju i to

onu koja raspravlja o periodu NOB-e. Interesatno je da je na tom sastanku utvrđeno da je pisanje o njihovoj NOB-i bilo subjektivističko, da su na to pisanje uticale pojedine ličnosti, da je bilo lakirovanje, da niko nije analizirao fenomen četništva itsl. Dakle, hrabro i otvoreno, u interesu istorijske istine. Našoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji nijesu potrebna nikakva uljepšavanja, ona im, naprotiv, mogu samo štetiti.

I radnički pokret između dva svjetska rata i NOB-a u ovom našem hercegovačkom kraju imaju već svoju historiografiju. O njima je pisano u vidu članaka, ogleada, monografija i čak doktorskih disertacija.

Ono što je izvan historiografije, a korisno je pomenuti da bi stekli jednu cjelovitiju sliku o opštoj prezentaciji ovih perioda naše istorije, bilo je aktuelno i stalno prisutno i govori o brizi koja se posvećuje NOB-i i radničkom pokretu. Pored onoga što je učinila narodna vlast, tu velikih zasluga imaju: boračka organizacija, opštinski komitet i njegova istorijska komisija, kulturne ustanove i pojedinci.

Neki motivi iz borbe našeg kraja poslužili su kao inspiracija za umjetničku obradu, bilo u književnosti, bilo u vajarstvu i slično.

NOB-i i radničkom pokretu posvećivane su mnoge izložbe, komemoracije i druge prigodne svečanosti, govori, predavanja i dr. Posebna pažnja je poklonjena obilježavanju ulica, škola i drugih javnih objekata imenima prvoboraca, spomenicima i spomen-obilježjima, podignutim skoro u svim mjestima našeg kraja.

Direktno povezano sa historiografijom je i pitanje njenih izvora: arhivske dokumentacije i memoarske građe. U poslijeratnom periodu prikupljena je i registrovana skoro sva arhivska građa koja svjedoči o borbi ovog kraja u drugom svjetskom ratu. Takođe je prikupljeno i nešto memoarske građe koja govori sama za sebe ili dopunjuje izvornu arhivsku dokumentaciju.

Dvije kulturne ustanove u Herceg-Novom imaju organizovana specijalna odeljenja za NOB-u i radnički pokret.

Dakle, postoji historiografija koja se bavi našim krajem i niz drugih službi i faktora koji rade na pomenutom dijelu istorije. Čak postoje i domaći kadrovi koji su se bavili i bave ovom historiografijom. A i danas ima sredina gdje je znatno manje postignuto u ovoj oblasti, gdje nema ni ustanova koju se time bave, gdje je vrlo malo ili nimalo prikupljeno arhivske građe, sjećanja, eksponata i dr.

Ovo smo naveli zbog toga što i danas ovdje kod nekih postoji mišljenje da je malo postignuto na ovom polju. Motivi tih nezadovoljstava su različiti: kod jednog većeg dijela iskrena želja da se što više postigne i otrgne od zaborava naša bliska slavna prošlost, kod drugog neobaviještenost jer nijesu sve pročitali, kod trećih nepozna-

vanje osnovnih postavki istoriografske nauke, zatim subjektivizam kod četvrtih jer oni nijesu nigdje pomenuti itd.

Do danas su o NOB-i u ovom kraju pisali: Savo Orović — *Orjenski bataljon*, Špiro Doklešić — *Orjenski bataljon*. Oba ova rada izašla su kao duži članci u časopisu »Istorijski zapisi«. Špiro Doklešić je objavio i biografiju — *Nikola Đurković i narodnooslobodilačka borba u Boki*, u obliku male brošure. Marija Crnić i Velimir Radović napisali su i objavili knjigu — *Orjenski partizanski bataljon*. Dr Dušan Živković objavio je knjigu *Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi*. Mato Petrović je napisao duži članak — *Prva faza borbe za narodno oslobođenje u Boki Kotorskoj*, u listu »13 Jul«. Neki drugi članci i sjećanja objavljujivana su po listovima, zbornicima i časopisima i u svima njima se na neki način evociraju uspomena iz borbe u ovom kraju.

Iz istorije predratnog radničkog pokreta objavljeno je do sada dosta. Tako su o tome pisali: dr Dragoje Živković, dr Jovan Bojović, dr Slavko Mijušković, dr Dimo Vujović, dr Čedomir Pejović (doktorska disertacija), Velimir Radović i dr. Svi ovi radovi su pisani sa naučnim aparatom. Svakako da je na ovakvo često naučno raspravljanje o ovom periodu uticalo i postojanje sredene arhivske građe, sačuvane u Istorijskom arhivu Kotora, Arhivu Herceg-Novoga, arhivskom odjeljenju Istorijskog instituta u Titogradu i drugim institucijama. Tretirano je dosta tema. Dovoljno je reći da je pomenuta disertacija zahvatila cjelokupan istorijat radničkog pokreta između dva rata, iako je takva tema neuobičajena za jednu doktorsku disertaciju.

Svi ovi istoriografski radovi, kako oni o predratnom revolucionarnom radničkom pokretu tako i oni o NOB-i, rasvijetlili su mnoge momente iz ove naše bliske lokalne prošlosti, istakli dosta činjenica koje govore o snažnom radničkom pokretu ovdje, u doba stare Jugoslavije i upornoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji u toku rata 1941—1945. godine. U svim ovim radovima istaknuta je odlučujuća organizatorska i rukovodeća uloga KPJ i njenog CK na čelu sa Titom.

Najviše je pisano o Orjenskom partizanskom bataljonu što je sasvim razumljivo, s obzirom na njegova borbena dejstva i moralno političku ulogu tokom 1941 i 1942. godine, u sred okupatorove anektirane teritorije, tvrđave, kakva se Boka Kotorska od ranije smatrala kao vojno-pamorska baza.

Pisano je i o ličnosti Nikole Đurkovića, čija je komunistička aktivnost, ovdje, od 1936. do januara 1943. godine, izvanredan primjer šta može značiti jedna ličnost, jedan autoritet, kada u sebi odrazi objektivne istorijsko-društvene tokove, težnje i interese radničke klase i seljaštva. Čovjek, čiji su intelektualni, moralni i politi-

eki kvaliteti mnogo doprinijeli da ustanak u ovom kraju bude masovan.

Jedna knjiga, ustvari doktorska disertacija, obradila je istoriju NOB-e u Boki Kotorskoj i Paštrovićima od 1941. do 1945. godine.

Niz drugih članaka, sjećanja i hronika opisuju NOR u našem kraju. Tako se u Arhivu Herceg-Novoga čuvaju hronike Kruševica, Ubala, Mokrina, Svrčuga, Luštice i dr. Postoje i pisana sjećanja, naročito o predratnom radničkom pokretu, a nalaze se u arhivskom odjeljenju Istorijskog instituta u Titogradu, Istorijskom arhivu u Kotoru i Arhivu Herceg-Novoga, muzejima, arhivima opštinskih i bivših sreskih komiteta i drugdje. U najnovije vrijeme napisali su zapažena sjećanja iz revolucionarnog rada u hercegnovskom i kotorskom kraju Tonči Lukateli i Antun Matković.

Sačuvan je i original dnevnika partizana, borca Orjenskog bataljona Manojla Manojlovića, na osnovu koga je jedan novinar izdao knjigu *Vrijeme ratno Manojla Manojlovića*, koja je nagrađena ali koja je izazvala i neka nezadovoljstva i polemiku preko lista »Pobjeda«.

Ovdje nijesu navedeni i mnogi drugi napisi, koji bilo posredno bilo neposredno govore o događajima iz istorije našeg kraja. Tako naprimjer, magistar Gojko Miljanić u knjizi *Nikšićki NOP odred*, prirodno, piše i o Orjenskom bataljonu, ali na nekim mjestima netačno i aljkavo, što opet izaziva dokumentovanu kritiku takvog pisanja u zborniku »Boka«.

Malo je pisano i objavljeno o Bokeškoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi, formiranoj 5. oktobra 1944. godine u Konjskom (Hercegovina), koja je završila svoj ratni put na Kosovu, u predjelima Peći i Dakovice. Ona se i poslije zvaničnog završetka rata borila protiv balističkih bandi sve dok konačno ova oblast nije očišćena od njih. Ova jedinica nije još dobila svoj adekvatan tretman u istoriografiji. Bokeška brigada je rezultat, kruna sveg prethodnog narodnooslobodilačkog pokreta u Boki Kotorskoj, borbi i ratnih iskustava Orjenskog bataljona, Kotorsko-primorske čete, odnosno Primorskog bataljona u sastavu Lovčenskog odreda. Zatim aktivnosti ilegalnih partijskih radnika tokom 1942, 1943. i 1944. godine, borbi i patnji bokeljskih zatvorenika i interniraca, Orjenskog odreda iz logora u Udinama i grupe bokeških bataljona. U brigadi su se stekli boreci iz svih mjesta Boke Kotorske i Paštrovića. Ona je imala takav kadrovski sastav koji je, pored vojničke i političke, izvršio i značajnu kulturno-prosvjetnu ulogu i bio veliki propagator bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. Brigada je imala i svoj list, kulturnu ekipu i muziku.

Komandant ove brigade bio je Božo Jovanović, a politički komesar Mato Petrović.

U vezi sa pisanjem o ovoj jedinici interesatno je pitanje arhivske građe o njoj. Ona je formirana u onom vremenu kada se već mogla sačuvati dokumentacija. Koliko smo mi obaviješteni te građe nema u arhivima Boke Kotorske, a ni drugdje. Dakle nema je u onim ustanovama koje su jedino kompetentne i odgovorne za čuvanje arhivske građe. Pričalo se ranije da se ta dokumenta nalaze u privatnim rukama. Koliko je to tačno i da li je uopšte tačno ne znamo, ali je nenadoknativa šteta ako je nestala, jer po onoj izreci koju su sročili stari Latini »ono što nije zapisano ne postoji«.

Orjenski odred čije je osnove položila partijska organizacija bokijskih i hercegovačkih interniraca u logoru u Udinama, u Italiji, zapostavljen je, takođe, u istoriografiji. Prvo kao internirski bataljon, a kasnije kao Orjenski odred, samostalno ili u sastavu slovenačkih i dalmatinskih jedinica, ova primjerno organizirana jedinica probijala se tokom 1943. i početkom 1944. godine od Udina preko Slovenije, Dalmacije, Bosne, Like, Gorskog kotara, otoka i Hercegovine, dok nije stigla na teritoriju Crne Gore, u zonu Grahova. Od ovih boraca i rukovodilaca i Bokelja iz drugih jedinica biće formiran prvo jedan bataljon, pa zatim grupa bokeških bataljona, u sastavu Primorske operativne grupe, odnosno kasnije Bokeška brigada.

Ovaj internirski bataljon, kasnije Orjenski odred, vodio je niz teških borbi sa neprijateljem na kopnu i otocima i imao žrtava. Jednom prilikom, zahvaljujući budnosti komunista, uspio je raskrinkati grupu od desetak Čerkeza koji su se bili prijavili u njegove redove da se bore protiv Njemaca, a koji su u stvari bili tu poslani kao njemački diverzanti. Odred se bio našao drugi put u smrtnoj opasnosti u vezi sa provalom u kotarskom komitetu Dubrovnika, kada su otkrivene neke zavrhovane gestapovke, koje su Njemcima otkrile plan puta odreda ka Crnoj Gori. I ova opasnost je oklonjena, zahvaljujući opreznosti i budnosti komunista u Odredu.

Komandant ove borbene internirske jedinice bio je Vlado Pe-dišić, a politički komesar Milenko Radović. Interesantno je da je u Drvaru vojne i partijske rukovodioce ove jedinice primio načelnik vrhovnog štaba Arso Jovanović, odnosno člana Politbiroa CK KPJ Ivan Milutinović. Ivan Milutinović je ispoljio veliku pažnju i brigu za ovu jedinicu. On je žarko želio i nastojao da ovi stari Orjenci budu prebačeni na teritoriju Orjena pa je, zahvaljujući njegovim naređenjima i savjetima, pored ostalog, kasnije i formiran Orjenski odred na Mljetu.

Nema ni istoriografskih radova o životu naših zatvorenika i interniraca u logorima i zatvorima: Mamull, Kotoru, Albaniji, Šibeniku, Zadru, Volteri, Liparima, Udinama, logorima u Njemačkoj i dr. Zatim o suđenju u Kotoru, u februaru 1943. godine.

Takođe je malo napisano o ilegalnom partijskom radu poslije rasformiranja Orjenskog bataljona. Za ovaj period i nema potrebne arhivske građe što je i shvatljivo, s obzirom na teške uslove života ilegalaca, na doba kada je ovdje jedno vrijeme bijesnila kontrarevolucija i njen teror.

Razumije se da se o svim pitanjima nijesu mogle ni trebale pisati posebne studije ili monografije, jer bi to bilo vještačko i nenaučno usitnjavanje glavne teme o NOB-i koja je kao pokret, revolucija, jedinstvena i nerazdvojiva. Ali o svemu ovome nema ni članaka, makar i kratkih, u onom broju koliko je to pisano o drugim pitanjima. Nema ni prikupljenih sjećanja. Ova tematika je samo dodirivana uopšteno, napominjana u sklopu drugih radova. U listovima su se javila neka sjećanja, naprimjer o Mamuli, što je za pohvalu i primjer.

Biografski radovi, dati kao šire studije, koji iznose presjek društvenih zbivanja u doba u kojima ličnost živi i djeluje, ili oni obični, gdje se samo daju šturi biografski podaci, takođe nedostaju. Do sada su objavljena dva rada o narodnom heroju Nikoli Đurkoviću. Tom nesvakidašnjom ličnošću izvanrednih ljudskih, intelektualnih i moralnih kvaliteta bavili su se do sada Špiro Doklešić i Velimir Radović. Posljednji je obradio jedan krupan događaj u Nikolinom životu — izbor za predsjednika opštine u Risnu 1936. godine i zbivanja oko toga do 1941. godine — na osnovu arhivske građe, dok je drugi dio napisan u slobodnijoj interpretaciji Nikoline ličnosti. U prvom dijelu su ispravljene neke ranije činjenične greške, kao ona koliko je vremena Nikola bio predsjednik opštine i dr.

Arhivska građa u vezi sa ovom ličnošću je obimna i stvara potrebne naučne uslove za pisanje opširne studije o Nikoli Đurkoviću i njegovom dobu. Ona je već u radu, i ukoliko se ispune i neki drugi uslovi koji ne zavise od autora, dobili bi konačno ovu studiju.

Ovu ličnost potrebno je naučno, istoriografski dati i iz nekih drugih razloga. Čitav splet okolnosti koji je doveo do njegove pogibije, u januaru 1943. godine ostao je do danas tajna. Njegove velike zasluge i sposobnosti u okupljanju naroda oko politike KPJ, visoko obrazovanje uz ličnu skromnost, dobrotu i neposrednost, demokratskičnost, i oratorski dar stvorili su narodnu legendu o Nikoli. Odavde do pretjerivanja je veoma blizu, a to može samo da šteti istinskom sjaju ličnosti ovog narodnog tribuna i dosljednog komunista.

Neadekvatnog ocjenjivanja u smislu uveličavanja ili snižavanja vrijednosti ovih ili onih događaja ili ličnosti iz naše lokalne istorije skoro da i mora biti u slobodnoj verbalnoj interpretaciji, jer ljudi ne mogu i ne moraju potpuno istovjetno ocjenjivati. Ali ako se pogrešna ocjena održava nekritički, ona može posredno uticati na iskrivljavanje istorijske istine. I zato se javlja potreba za

dokumentovanim pisanjem, sa oslonom primarno na arhivski dokument, kritički interpretiran, pa tek onda na drugostepene izvore-sjećanja i dr. Tamo gdje nema dokumenata povećava se vrijednost sekundarnih izvora. Međutim, treba stalno imati na umu da su to nesigurni osloni u kojima autor, po nekim zakonima ljudske prirode više piše o sebi i za sebe. To je naročito izraženo ukoliko se, naprimjer, sjećanje piše kasnije, udaljenije od događaja i ukoliko se nekritički i nestručno organizira rad na prikupljanju memoarske građe. Za ovaj posao postoje uputstva u arhivskim časopisima kao i članci koji na stručan način raspravljaju o ovakvim istorijskim izvorima.

Subjektivizam iskrivljuje istorijsku istinu i on je jedan od glavnih argumenata izv. teorije distance u historiografiji, koja zastupa mišljenje da istoriju ne može pisati generacija koja ju je stvarala. To je, ipak, ekstreman stav i nije sasvim tačan. Ova generacija mora i može osvjetljavati zbivanja u kojima je učestvovala. Ona, čak, u tome ima i prednosti nad drugim a i moralno i politički je dužna ostaviti pisana svjedočenja generacijama koje će doći i koje će, i na osnovu njih, dati svoju analizu i sintezu prošlog. Danas je već sigurno: da je epopeja naše NOB-e i Narodne revolucije 1941-1945. godine kojima je rukovodila KPJ i Tito najslavnija stranica naše jugoslovenske istorije.

U Arhivu Herceg-Novoga čuva se oko stotinu biografija palih drugarica i drugova iz hercegnovskog i risanskog kraja. One sadrže osnovne podatke iz njihovih života, a sakupljene su poslije rata od strane boračke organizacije i istorijskih komisija pri partijskim komitetima.

Ličnosti Ilije Kišića, Janka Beka, Stijepa Šarenca, Daša Pavičića, Sava Ilića, Luke Matkovića, Milana Vukovića i nekih drugih zaslužuju da se posebno biografski obrade.

Ovaj kraj je dao plejadu boraca, članova KPJ i SKOJ i vnpartijaca koji su svojim učešćem u borbi za oslobođenje i socijalizam zadužili vječno ovu sredinu i zajednicu uopšte i položili za to živote. Njima su odsta priznanja imenovanjem pojedinih objekata njihovim imenima, pisanjem o njima, i na druge načine. U tome velikih zasluga imaju boračka organizacija i autori napisanog.

Ali još ima, iako vrlo mali broj, onih o kojima se malo zna. Niko za to namjerno nije kriv. Ovo potvrđuju slučajevi Petra Jovovića, fabričkog radnika, proletera, člana KPJ, koga su ustaše uhvatile na izvršenju ilegalnog partijskog zadatka, na ulici u Zemunu 1942. godine, zvjerski mučili i ubili. Njegov rad i njegova fotografija dati su u knjizi *Zemun u NOB-i*. Ili Vojina Bulata, seoskog nadničara, hrabrog borca V brigade, koji je poginuo 1942. godine.

Istoriografija je, kako smo naveli, obradila mnoga pitanja iz našeg lokalnog pokreta kako onog predratnog tako i ratnog i time

pokušala rasvijetliti i ovjekovječiti našu borbu. U tome je njen značaj i za nauku i za ovaj kraj. Sve svečanosti, prigode i govori dođu i prođu, ali historiografski rad ostaje trajno svjedočanstvo, u ovom slučaju o generaciji koja je pripremala i izvela socijalističku revoluciju. Ona, naravno, nije mogla više nego što je učinila, iz mnogo razloga. Pored ostalog i ovaj posao je stvar lične darovitosti, stepena stručnosti i dobrovoljnosti, volje i ljubavi. Ovi radovi se ne mogu naručivati i dirigirati u bukvalnom smislu tih riječi. Ali, nažalost, i kod nas se bilo stvorilo nekakvo tržište historiografije, gdje su se naručivali ovi i oni radovi, monografije mjesta, ili drugo, a u tim »agencijama« za pisanje nalazili su se čak i neki poznati profesori istorije sa nekih fakulteta. Čak se to reklamiralo i preko oglasa u dnevnoj štampi. Očito je bila u pitanju jagma za paušale i honorare, tj. komercijalizacija i istorijografije. Ostaci takvih grupa i »agencija« i danas postoje. Razumije se da ovdje ne spadaju oni koji su iskreno i bez materijalne koristi pomagali i pomažu rodnom kraju da postigne određene uspjehe u historiografskoj oblasti i drugom.

U svemu ovome važnije je nešto drugo. Treba nastojati stvoriti naučne i druge uslove za historiografiju. A to u prvom redu opet treba da rade stručnjaci, uz punu društvenu podršku. Neobično je važno imati arhivski sređenu dokumentaciju ili znati gdje se ona nalazi, zatim memoarsku građu, literarne i druge izvore. Sve se to mora steći u arhivima gdje se to dalje stručno tretira i postaje pristupačno naučnoj i drugoj javnosti, naravno pridržavajući se zakonskih propisa o arhivima i arhivskoj građi koji, između ostalog, tačno regulišu kada se ta građa može koristiti s obzirom na vremenski protek, u naučne i druge svrhe.

Smatramo potrebnim da se posebno kratko osvrnemo na doktorske disertacije. Do danas su se pojavile dvije. Jedna o predratnom revolucionarnom radničkom pokretu i druga o NOR-u u Boki Kotorskoj. Obadvije su odbranjene i na osnovu njih dva su lica dobila zvanje doktora istorijskih nauka. Jedna od tih distercija, i to ona o NOB-i, štampana je kao knjiga od 452 stranice u izdanju Vojnog dela iz Beograda, 1964. godine, u tiražu od 3500 primjeraka.

Dakle, dva strogo naučna rada bavila su se istorijatom radničkog pokreta od 1918. do 1945. godine u Boki Kotorskoj, pa prema tome i u hercegnovskom kraju kao njenom dijelu. Ove velike studije trebale bi sadržavati obilje podataka, analiza i zaključaka. Kao takve one predstavljaju veliki napredak u rasvijetljavanju naše zavičajne prošlosti, stvaraju solidne osnove za buduća istraživanja, jednom riječju znače određenu naučnu vrijedost.

U ovoj raspravi jedan broj radova smo tretirali kao historiografska uslovno, da bi pokazali opšti obim pisanja o našoj bliskoj prošlosti. Jasno je da taj broj tamo ne spada jer su rađena bez ikakvog

naučnog aparata. Prije svega, rađena su bez arhivskih dokumenata na osnovu ličnih ili tuđih sjećanja i tsl.

A sada nešto određenije o slabostima i propustima onog što je do sada napisano o našoj zavičajnoj bliskoj prošlosti.

Neke teme određivane su, takoreći za potrebe određenog trenutka, prigodno, na brzinu, da bi se pojavile štampane na sam dan proslave nekog značajnog datuma. Očito je da se ovo moralo odraziti na naučnost i objektivnost, uopšte na akribiju, koja je tako neophodan uslov svakog naučnog rada.

Jednostranost u sagledavanju istorijskih događaja, pa otuda i izvjesna nekritičnost, subjektivizam, neka pretjerivanja u ocjenama, nedostatak arhivskog dokumenta ili njegovo nekritičko korišćenje, ponegdje lakirovka, oslon na sjećanje, lične simpatije i antipatije, prećutkivanje grešaka, nedostatak ma kakvih ozbiljnijih sociološko-psiholoških analiza, naročito našega seljaka-partizana i sl. — sve je to opteretilo naše dosadašnje pisanje. Neke radove su pisali nestručnjaci pa je i to uticalo na njihovu opštu vrijednost.

Niz interesantnih istorijskih pojava ostao je netaknut, pored onih koje smo ranije naveli. Niko ni ovdje nije ozbiljnije analizirao fenomen MVAC (dobrovoljačke antikomunističke milicije) koja je bila u službi italijanskih fašista i četnika. Neosporna je činjenica da su ova dva okupatorova saradnika okuovala u svojim redovima priličan broj ljudi poslije reformiranja Orjenskog partizanskog bataljona 28. maja 1942. godine. U MVAC i četnike bio je uključen i jedan broj pripadnika ovog bataljona, pored nekih došljaka i raznog ljudskog šljama, kako sa sela tako i iz priobalnog pojasa. U njihovim redovima bilo je prestrašenih, silom natjeranih, zavedenih ali i jedan broj ogorčenih antikomunista koji su se bili spremni vezati za svakoga, samo da bi, navodno, iskorijenili komunizam.

MVAC ili kako su drukčije nazivani «nacionalisti», bili su u službi italijanskog okupatora i vršili nedjela kao što je strijeljanje partizana u Lipcima i pohod u Dalmaciju, u borbu protiv partizana. Njihovo rukovodstvo se zaista bilo prodalo okupatoru za porciju oriza i panjoku, kako je to bokenjski svijet primjećivao. Narodu, pored njihovih nedjela, bile su odvratne i njihove mrke uniforme i, naročito, kape beretaskog oblika na kojima se pričvršćivala duguljasta ovalna aluminijska pločica sa natpisom «BTG. VOLONTARI DELL'ORTEN».

Potrebno je naglasiti da je u redovima MVAC bilo ljudi koji su tu utjerani silom datih okolnosti, ali koji su ostali vjerni NOP-u i aktivno ga pomagali na razne načine.

Četnički pokret bio je zahvatio neka sela, a njegov prvi čovjek ovdje, komandant, bio je ranije komandant jednog Orjenskog bata-

ljona. Oni imaju svoje punktove u Zelenici i Herceg-Novom koji ih materijalno pomažu i obavještavaju. Čak i poslije kapitulacije Italije četnici kontrolišu teritoriju nekih sela, a u samim danima kapitulacije uspijevaju uhvatiti nekoliko istaknutih partizana i poslati ih u smrt, na Zubce. Oni hapse i drže u zatvoru na »Kasarni« niz pripadnika NOP-a, silom privode njima sumnjive na njihove zbrojeve, gdje ih maltretiraju i sl. Njihove trojke vrše teške zločine u Sušćepanu, Ratiševini, Mojdežu, pa čak i u sred Herceg-Novoga.

Dakle, kontrarevolucija je i ovdje bila pustila korjene. O tome treba otvoreno, ali objektivno pisati, razotkrivajući uzroke koji su doveli do ovakvog stanja, poslije Slanog 1942. godine. Ne smije se ni pisanjem, niti na druge načine, stvarati, maltene, idilična ratna slika kao da je ovdje stalno živjela crvena republika, da je svak bio za NOP i da kontre nije ni bilo, ili ukoliko je i bila da nije predstavljala ništa. Tako se stvara lažna istorijska svijest o zavičaju. Nije samo neprijateljska propaganda bila zahvatila buržoaske i sitnoburžoaske slojeve, već ponegdje i običnog čovjeka, seljaka. Većina istaknutih ilegalaca poginula je na ovom terenu u to teško doba kontrarevolucije. Treba se samo sjetiti seljaka, člana KPJ, Mića Vavića koji je gladan i ranjen lutao Orjenom kao progonjena zvijer da bi naposljetku, izmučen, izvršio samoubistvo bombom ili »krvavog kola« na sred Herceg-Novoga oko odijela poginulih ilegalaca Nikole Đurkovića, Stjepa Šarenca, Sava Mića i Daša Pavičića. Jednom našem izmučenom ilegalcu nijesu dali ni trešnju da pojede, da li iz straha ili mržnje, za njega je bilo svejedno, jer je padao od gladi.

Ima i drugih primjera iz nešto ranijeg doba. Prilikom inaugurisanja fašističke vlasti, ubrzo poslije kapitulacije stare države, u gradu je bio organizovan nekakav špalir građana, doček i povorka. Tu je bilo i pozdravnih govora »civilizovanim potomcima slavni Rimljana«, zatim razna fotografisanja na svečanim tribinama, uz »camice nere« i tome slično. Sigurno da je ovdje bilo i prisile, da su mnogi ljudi morali ići u takve povorke, ali je istina da je postojao i jedan mali dio koji je u svojoj biti bio konformistički, pasivan, šetebandijerski i račundžijski.

Svakako da se u ovakvoj situaciji KPJ morala boriti za ljude, za diferencijaciju poštenih i ponekih zavedenih od onog malobrojnog dijela, koji je bio čak izgubio i osnovno osjećanje pripadnosti jugoslovenskoj zajednici.

Ovdje je interesantno pomenuti i mišljenje nekih istoriografa u pogledu režima okupacije. Naime oni zastupaju mišljenje da treba praviti razliku između njemačkog i italijanskog okupacionog režima. Režim njemačkog okupatora bio je daleko oštriji, strahovito svirep, hladan uz masovne represalije nad nezaštićenim stanovništvom. Italijanski je bio blaži, manje represivan, ali sa više lukavosti

i obmana da se postigne krajnji cilj. Osim ovoga Italijanski narod, pored poznatih osobina njegovog nacionalnog mentaliteta i od ranije poznate nevojničke prirode, nije bio toliko zahvaćen fašističkom ideologijom, koliko njemački. Sve ovo treba kritički razmatrati prilikom izučavanja historijskih pojava i kod nas ovdje u doba italijanske, odnosno njemačke okupacije. Italijani su u anketiranim krajevima dijelili tzv. »approvigionamento« tj. hranu lokalnom stanovništvu i time pokušavali uveliko manipulirati ljudima i porodicama. Osim ovog, oni su i nizom drugih perfidnih mjera nastojali privući stanovništvo sebi, pa je utoliko njihova politika bila opasnija, a zadaci i rad KPJ složeniji. Uzimajući u obzir sve komponente fašističke politike u ovoj anektiranoj oblasti plus čitav tvrđavsko-logorski sistem Boke Kotorske, možemo zaključiti da je ratna epopeja Orjenskog bataljona zaista izvanredan dokaz požrtvovanja naroda u borbi za slobodu i ogromne organizatorske sposobnosti KPJ i ovdje, kao i njeine predvodilačke uloge.

Kada se tretira problem kontrarevolucije treba polaziti, između ostalog, i od grešaka koje je činilo, i partijsko rukovodstvo u ustanku. Treba imati na umu pisma koja su pisali CK KPJ i Tito i u kojima se oštro kritikuju partijska rukovodstva Crne Gore i Hercegovine zbog lijevih skretanja koja su se javila 1941. i 1942. godine. A naš MK i Orjenski bataljon samo su djelovi partijske, odnosno vojne organizacije Crne Gore. Partijski smo povezani za OK KPJ-Nikšića, a vojnički za Nikšićki NOP odred. Pisma su obavezna i aktuelna i za naš MK i za štab bataljona. Ovdje je utvrđeno da skretanja nije bilo. Činjenica je da je OK oštro kritikovao naše partijsko rukovodstvo zbog strijeljanja jednog četnog komesara, starog komuniste. OK u nekoliko pisama traži izjašnjenje povodom ovog slučaja. Lično Radoje Dakić potpisuje ova oštra upozorenja MK. Na sve ovo odgovara Krsto Crnogorčević koji će se kasnije predati okupatoru i postati kapitulant i špijun. U dnevniku partizana Manojla Manojlovića navodi se slučaj B.B. koga su uputili na višu instancu s primjedbom da se strijelja, ali je on, kako se u dnevniku kaže, srećom naišao na Luku Matkovića koji je istog ispitao i utvrdio da ovaj nije napravio nikakav delikt koji bi zaslužio najtežu kaznu, da je isti obični beznačajni brbljivac, pa ga je Luka oštro izgrdio i pustio!

I u arhivskoj dokumentaciji u vezi sa lijevim skretanjima ima protivurječnosti, pa je i to razlog da je treba kritički koristiti. U jednom izvještaju se tvrdi da skretanja nema, a u drugom da će se greške ispraviti! Jasno je da prilikom analize i zaključivanja o ovoj pojavi treba uzimati u obzir ratnu i revolucionarnu situaciju, neprekidnu aktivnost ne samo okupatora nego i klasnog neprijatelja i niz drugih teškoća koje prate svaku revoluciju i rat. Ali ovdje tre-

Tako se pretjeruje u vezi sa ulogom koju je imao i vršio Krsto Crnogorčević u danima ustanka u ovom kraju. Nije on sve mogao i sve rješavao kako se to ponekad priča. Tu je bio MK i bataljonski biro i sva pitanja su se rješavala u partijskim organizacijama, na osnovu demokratskog centralizma. On je neko vrijeme bio sekretar MK i onako oštar i beskompromisan, a uz te radnik-komunista, koji je kao takav radio u Beogradu, ulivao je povjerenje, naročito višim partijskim instancama da će se dosljedno sprovesti partijska linija. A tako je i bilo dok je bio na oslobođenoj teritoriji i niko nije ni u snu sanjao da će on postati izdajnik. Koliko se ide daleko u ocjeni ove ličnosti, pokazuju sumnje nekih danas da je on ranije bio zavrbovan od neprijatelja. To su već obične gluposti. On je bio u suštini kukavica čiji se karakter slomio kada se suočio sa jednom izvanredno teškom situacijom poslije onog što se desilo u Slanom. Strah za goli život i glad otjerali su ga u ruke okupatora. To nije bio prvi slučaj u istoriji partije, takvih je bilo i u drugim sredinama i od toga se ne pravi nikakvo čudo i iznimka. Ovdje je interesantno da je njegove karakterne osobine proniknuo jedan vanpartijac i to zapisao u svom dnevniku, a da su se njegovi najbliži partijski drugovi strahovito iznenadili kada su čuli za njegovo kapitulanstvo.

Ili priče o jednom drugom vojnom rukovodiocu koji je prešao u suprotni tabor. I oko te ličnosti se stvara fama što bi bio ovamo da nije bio tamo i tsi. Zatim priče o tome ko je bolje znao marksizam, ko je Marksov *Kapital* znao napamet a bio običan borac i dr. Često se operiše sa poluistinama koje su opasnije od laži, jer liče na istinu, jer se garniraju sa stvarnom istinom, pa stvaraju sumnju i nepovjerenje.

Ove primjere smo naveli iako oni sami po sebi nijesu vrijedni pažnje, zbog toga što i ovakve priče kojih će uvijek biti, potpomažu formiranje iskrivljene istorijske slike, koja je štetna.

I zbog ovog treba podsticati i pomagati pravi i koliko se može objektivniji, naučni tretman prošlosti.

Na kraju, možemo sa zadovoljstvom ipak utvrditi da je naš, hercegovački kraj, ušao već u istoriografiju radničkog pokreta i NOB-e, čak daleko više nego mnogi drugi krajevi. Time su stvoreni potrebni naučni uslovi i osnove, zahvaljujući kojima se u budućnosti mogu očekivati još svestraniji i bolji istoriografski radovi na daleko višem stručnom i materijalnom nivou.

Библиографија радова др Лазара Томановића

О значају, плодности и разноврсности стваралаштва доктора права Лазара Томановића (рођеног у Лепетанима 30. марта 1845, умрлог у Херцег-Новом 2. Новембра 1932, а не 1933, како неки погрешно пишу) најбоље ће посвједочити библиографски преглед његовог стваралаштва. При томе се морам оградити да није потпун, јер ми нијесу били доступни задарски листови Народни лист и Српски глас, нити венецијански *Il Tetro*, у којима је он писао. Уз ове, биће свакако још ту и тамо промаклих његових радова, али ће ово бити и први потпунији библиографски преглед његовог стваралаштва. Држао сам се хронологије по годинама стваралаштва, а пожегдје сам морао да напоменем врсту и најкраћи садржај рада, чиме се само указује на његову важност.

1868.

1. — О КРСНОМ ИМЕНУ, објављено у задарском Српско-далматинском магазину и као посебно дјело, Задар, стр. 18, тискарна Народни лист.
2. — У Задру, 12 априла, чланак, лист Застава, Н. Сад, бр. 31, стр. 3. — Описује рад Збора црногорског на Цетињу, који је одржан у марту 1868. — Описао је и сахрану Ђорђа Петровића Његоша.
3. — ИЗ ДАЛМАЦИЈЕ НА ВИДОВ-ДАН, Застава, бр. 52, стр. 4.
4. — Задар, 12 јулија, Застава, бр. 55, стр. 4. — Пише о омиљеносит овога листа у Далмацији.
5. — ЗАЛИВ КОТОРСКИ, путопис, лист Матица, Н. Сад, од бр. 23, 20. августа, до бр. 34, 10. децембра 1868, уредник Антоније-Тони Халић.

1869.

6. — У ПОСЉЕДЊЕМ ЧАСУ, Застава, бр. 86, стр. 3. — Предлаже да се IV Скупштина Уједињене омладине одржи на Цетињу. Одржана је у Кикинди.
7. — СА ОМЛАДИНСКЕ СКУПШТИНЕ, чланци у Застави, бр. 102, 104, 105, 106. — Пише о раду омладинске скупштине у Кикинди, на којој је био.

8. — НАЈЗАДЊЕ ГОНЕНИЈЕ НАРОДНОГ СВЕШТЕНСТВА У БОКИ ПОД ВЛАДИКОМ КНЕЖЕВИЋЕМ, *Застава*, бр. 102, стр. 2, псеудоним „Један Бокаљ“, а по стилу је Томановићев.
9. — БОКА КОТОРСКА ЈЕ У ОПАСНОСТИ, *Застава*, 19. октобра, бр. 124, стр. 2.
10. — ЦРНА ГОРА И АУСТРИЈА, *Застава*, бр. 130, стр. 4. — Напада аустројску политику према Црној Гори, коју је оптуживала за устанак у Боки.
11. — ВЈЕШАЛА И МИР, *Застава*, 5 новембар, бр. 131, стр. 1. — Напада аустројски феудализам и вјешање бокељских родољуба.
12. — МЕСЕПСОВО ПРЕДУЗЕЋЕ, *Застава*, 7. новембар, бр. 132, подлистак, стр. 2-3. — Износи своју визију о значају Суецког канала за наше поморске крајеве.
13. — У ЈЕДАНАЈЕСТОМ ЧАСУ, *Застава*, 21. новембар, бр. 138, стр. 1. — Указује на неопходност обуставе борби у Боки и давање опште амнестије устаницима.
14. — РУСИЈА И СИМПТОМИ ИСТОЧНОГ РАТА, *Застава*, бр. 140, стр. 1. — Предвиђа могућност ратног руско-турског сукоба због стања на црногорско-турској граници и због интрига аустројске дипломатије.

1870.

15. — ВЛАДИКА КНЕЖЕВИЋ, *Застава*, 1. фебруар, бр. 13, стр. 1. — Околио се на далматинског владика Стевана Кнежевића, као и у чланку о страдању свештенства у Боки.
16. — БЕЧКА ПЕРФИДИЈА, *Застава*, бр. 21, стр. 1-2. — Разобличава аустројску дипломатију и њене методе.
17. — СЛАВА ЗАДРУ, *Застава*, 11. март, бр. 29, стр. 1. — Похвала побједама на општинским изборима Народне странке у Дубровнику 1869. и у Задру тих дана.
18. — ТРЕНУТНИ ЗАДАТАК ДАЛМАЦИЈЕ, *Застава*, 10. април, бр. 42, стр. 2, три ступца. — Опширно разматрање о националном питању са етнотенетског становишта. Биће ово први рад у нас о том питању.
19. — УСТАНАК У ВОЦИ КОТОРСКОЈ 1869, *Застава*, 26. јул, бр. 86, стр. 2-3. — Општа критика садржаја брошуре, коју је са чешког превео Стојан Новаковић и објавио у Београду. Он ту негира било какве прогласе и много шта још.

1871.

20. — ОВСАДА ФИОРЕНЦЕ, роман Франћеска Доминика Гвџашија, Пешта 1871, стр. 480. — Превод, објашњења, посвета др Михаилу Полит-Десанчићу, брзопис Виктора Хорманског. — Прије свега, 1870. издате су двије свеске, дио романа.

1873.

21. — БОКЕЉИ У РАТУ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ГРЧКО, *Задар*, стр. 43, печатња Ивана Водицке, препечатано из Српско-далматинског магазина, посвећено Ф. Гвџашију.
22. — ФРАНЊЕСКО ДАЛ ОНГАРО, *Црногорац*, *Цетиње*, бр. 4, стр. 1-3. — Критички осврт.

23. — ФРАНЂЕСКО ДОМИНИКО ГВЕРАЦИ, лист *Глас Црногорца*, Цетиње, бр. 23 и 24, уредник Симо Половић — Критичка оцјена.

1878.

24. — ГОДИШЊИЦА НИКОЛЕ ЧУПИЋА, часопис *Српска зора*, Беч, бр. 6, стр. 121-22, уредник Тодор Стефановић Вилоски — Критичка оцјена публикације.
25. — SANTI DEL POPOLO SLAVO, *Српска зора*, бр. 6, стр. 181-82. — Критичка оцјена превода Јакова Ђудине.
26. — СТЕФАН ЉУВИША, *Застава*, Н. Сад, 20. децембра, бр. 183.

1880.

27. — ГУНДУЛИЋЕВ „ОСМАН“ са гледишта српско-хрватске размирице, часопис *Искра*. — Сепаратно издање у Задру 1886, печатња Ивана Водишке.

1883.

28. — СРПСТВО И ПРАВОСЛАВЉЕ ПОСЛИЈЕ БРАНКОВЕ СЛАВЕ, часопис *Отаџбина*, Београд, књ. 14, стр. 481, власник и уредник др Владан Ђорђевић.
29. — О БРАНКОВОЈ СЛАВИ, пјесма, *Јавор*, Н. Сад, бр. 30, уредник Илија Огњеновић.
30. — О ГРОВОВИМА, пјесма Уга Фоскола, превод, *Јавор*, бр. 49.

1884.

31. — ПОСМРТНА, пјесма Карера, *Црногорка*, Цетиње, бр. 3, стр. 26-27, превео Т(омановић), уредник Јован Павловић.
32. — МЕТАМОРФОЗИ, пјесма Карера, *Црногорка* бр. 4, стр. 31.
33. — ПО ПОВРАТКУ С БРАНКОВЕ СВЕЧАНОСТИ, путопис, *Црногорка*, бр. 14, стр. 31.
34. — УСПОМЕНА, пјесма Леопардија одломак, *Црногорка*, бр. 17, стр. 137.
35. — НА РАСТАНКУ, пјесма Ленау, *Црногорка*, бр. 37, стр. 210-11.
36. — ЖИВЕ ЛИ СРБИ ИЛИ КАКВА СМЈЕША ИЗМЕЂУ НЕРЕТВЕ И ВОЈАНЕ, *Црногорка*, бр. 17, стр. 137-39; бр. 18, стр. 145-47. — Историјско-полемички чланак.
37. — ВЕЧЕ, пјесма, *Црногорка*, бр. 18, стр. 145, псеудоним „Приморац“, писана 1882.
38. — САМАЦ, пјесма, *Црногорка*, бр. 19, стр. 153, псеудоним „Приморац“, писана 1882.
39. — МАЛО О ПРАВОПИСУ, *Црногорка*, бр. 37, стр. 212-13; бр. 39, стр. 231. — Полемика са Ј. Павловићем о неким филолошким питањима.
40. — САВИНСКО СРЕБРО, *Црногорка*, бр. 37, стр. 216, кратки чланак.
41. — Милорад П. Шалчанин, ЖУВОРИ И ВИХОРИ, *Црногорка*, бр. 37, стр. 214-16; бр. 38, стр. 222-24. — Књижевна оцјена збирке пјесама.
42. — ПРЕД ОНТУЖВОМ ВЕЛЕИЗДАЈЕ (бр. 24); РАДИ СПОРАЗУМЉЕЊА (бр. 30); ЗАВРШНА (бр. 34). *Словинац*, Дубровник, уредник Драгутин Претнар. — Полемика са Ф. Р. око превода пјесме „О гробовима“ Уга Фоскала.

43. — ВРЛИКА, Такома Тудине и НИКОЛА МИЛЕТИЋ, од А. Н. М., Црногорка, 14. април, бр. 14, стр. 114. — Приказ дјела.
44. — ПОСТХУМУС „ВУКОВА“ НЕУСПЈЕХА, Црногорка, 9. мај, бр. 17, стр. 138-39. — Критика политичке оријентације задарског листа „Вук“ — Потпис Т(омановић).
45. — НА СПРОВОДУ КЊАГИЊИЦЕ МАРИЈЕ, пјесма, Црногорка, 23. мај, бр. 19, стр. 149. — Поводом сахране кћерке књаза Николе, умрле од запаљења плућа.
46. — СТЕВАН КАСТРАПЕЛИ, Црногорка, 20. јун, бр. 23. — Некролог дубровачком професору и стручном писцу са извјесним подацима.
47. — ЗА БРАНКА, часопис Зета, Цетиње, бр. 3 и 4, уредник Филип Ј. Ковачевић. — Књижевна похвална оцјена пјесништва Бранка Радичевићева, доста студиозна.
48. — ОСАМ ДАНА ПО ЦРНОЈ ГОРИ, путопис, Јавор, Нови Сад, 1885, бр. 47-52; 1886, бр. 1-24, укупно око 130 страна. — О садржајности и вриједности путописа види чланак Путописци др Лазар Томаковић, Стварање, Титоград, 1966, бр. 7-8, стр. 824-34, уредник Чедо Вуковић. — О ствари Томаковићева путописа видјети: Н. Р. Милашић, Поејида црногорских путописаца, Стварање, 1972, бр. 7-8, стр. 706-12.

49. — СРПСКИ ЦАР СТЕВАН ДУШАН И БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО У XIV ВИЈЕКУ, од Емила де Ворхграва, члана белгијске академије, с француског Д. Јеврић, Митровица 1886, Глас Црногорца, 30. март, бр. 13, стр. 3-4. — Похвална оцјена писцу и преводиоцу. — Потпис Т(омановић).
50. — НА ПРОБУ ЈОВАНА СВЕТОЋА, пјесма, часопис Стражилово, Нови Сад, бр. 8, стр. 245, уредник проф. Јован Грчић.
51. — ФРА АНДРИЈА КАЧИЋ према српству и хрватству, Стражилово, бр. 18-21, а сепаратно издање заједно са радом ГУНДУЛИЋЕВ „ОСМАН“, Задар 1886, печатња И. Водицке.
52. — ДЕВЕТИ ДАН, Стражилово, бр. 31-36. — По наслову је доуна путописа „Осам дана“, а стварно је опширна аналитичка књижевна и естетска оцјена драме Балканска царица, дјела Николе I Петровића-Његоша.
53. — ИРОНИЈА У „УВЕОЦИМА“, Стражилово, бр. 46. — Књижевно-естетска анализа.

54. — ПОВОДОМ НАЈНОВИЈЕГ ПРИЛОГА К ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ, Глас Црногорца, 12. април, бр. 15, стр. 1-2. — Мишљења о задњим годинама владања Ђорђа и Стевана-Скендербега Црकोјевића. Позива се на Саудов Дивљак, дјело Ф. Миклошића о Цркојевићима и писање П. А. Ровинског у Гласу Црногорца, бр. 11, 12.
55. — ЛУКИЈАН МУШИЦКИ, Стражилово, бр. 28-33. — Најпотпунија књижевна критика до тада о Мушицком.
56. — О РИМИ ИЛИТИ СЛИКУ, Стражилово, бр. 35, стр. 550-53. — Естетска анализа.

57. — У ОЧИ ГУНДУЛИЋЕВЕ ТРИСТОГОДИШЊИЦЕ, *Стражилово*, бр. 51 и 52.
58. — ЦВИЈЕТ ОД КРИПОСТИХ ДУХОВНИ И ТИЛЕСНИЈЕ, од Пава Посиловића, *Млечи*, 1647, *Јавор*, Н. Сад, бр. 33. — Чланак о том пронађеном дјелу.
59. — КАЖИМИР ЛУКЕТИЋ, *Глас Црногорца*, 3. јануар, бр. 1, стр. 3 — Биографија.
60. — ЈЕДНО ПО ВЕЧЕРИ, *Јавор*, бр. 6, стр. 83-84. — Цртица и народна пјесма.
61. — КОД ВИДОВЕ ЦРКВЕ, *Јавор*, бр. 26 и 27. — Путописна репортажа о излету.
62. — НА ПРЕВЛАКУ, *Јавор*, бр. 33 и 34. — Репортажа са доста историјских података.
63. — ВОЈИСЛАВ Ј. ИЛИЋ, *Стражилово*, бр. 16, стр. 245-49. — Књижевна критика.
64. — НА ВИДОВ ВРХ, *Стражилово*, бр. 28. — Путописна репортажа.

1889. (*Нова Зета*, *Цетиње*)

65. — НАШЕ КЊИЖЕВНО ЈЕДИНСТВО, св. 1, стр. 1-4.
66. — ЈОШ О КЊИЖЕВНОМ ЈЕДИНСТВУ, 3, 89-91.
67. — СВЕТИ САВА, Никанора Грујића, 1, 26-31. — Књижевна критика. — У *Гласу Црногорца*, 22. јануар, бр. 4, стр. 3-4, извјесни Ш. опширно је препричао ово као предавање у Цетињској читаоници 15. јануара 1889.
68. — НАРОДНА ЕПИКА НАШИХ МУХАМЕДАНАЦА, 2, 80-85; 3, 104-110. — Критика збирке Косте Хермана са нагласком о народној посебности муслимана БиХ.
69. — СРБИ У МАЋЕДОНИЈИ, М. М. Веселиновић, 3, 118-19. — Књижевна критика.
70. — ИЛИЈА БЕАРА (1844-87), бр. 4. — Вијест о надгробном споменику са нешто биографских података. У вези са овим видјети: Др П. Миљанић, *Самодубијство проф. Беаре*, *Глас Црногорца*, 1888, бр. 3 и 4, подлистак. Овим се побија накнадно нетачно писање С. Матавуља о Беари у *Биљешкама једног писца*.
71. — ИЗЛЕТ НА ВРАЊИНСКУ СЛАВУ, 3, 175-83. — Путописна репортажа са доста података о прослави код манастира Врањине.
72. — СА ОСТРОШКЕ СВЕТКОВИНЕ, 6, 226-35. — Путописна репортажа са доста података о светковини код манастира у Острогу.
73. — ДАН НА ЛОВЂЕНУ, 7, 260-63. — Путописна репортажа.
74. — С ПУТА, 3, 321-23, псеудоним „Иван Косанчић“, вјероватно због етнографских података о Томановићима у Цуцима, од којих писац води поријекло. — О цуцком поријеклу бокелских Томановића пише још у путописима *Залме Которски* и у *Осам дана*...
75. — О КОСОВСКОЈ ПЕТСТОГОДИШЊИЦИ, 5, 171-72.
76. — ОСВЕТНИЦИ МАРТИЋЕВИ, 5, 206-15. — Опширна критика спјева.
77. — ХАЈДАНА, Николе Петровића Његоша, 7, 267-73. — Књижевна критика.

78. — ПУТ НА СИНАЈ, Саве Косановића, 5, 201-03. — Књижевна оцјена са податком да је преведен на руски језик.
79. — НЕДЈЕЉКО, спјев Огњеслава Утјешеновића-Строжанског, друго издање, 1889, 8, 301-05. — Књижевна критика.
80. — ЈАКОВ ИГЊАТОВИЋ, 7, 279-80.
81. — ИЗ ПЕРАСТА, 8, 308-11. — Чланак о пераштанским старинама.
82. — ИВАН КУКУЉЕВИЋ, бр. 8.
83. — ЛЕПЕ ТУВИНКЕ, антологија превода Владимира М. Јовановића (Шабац 1889), 8, 314-16. — Књижевно-естетска критика.
84. — НАРОДНЕ ПЈЕСМЕ, скупио Балдо Главић, 8, 317-19. — Књижевна критика.
85. — ПЈЕСМЕ, Војислава Ј. Илића (Београд 1889) 9, 352-54. — Књижевна критика.
86. — СЕДАМНАЕСТИ ОКТОВАР, пјесма Михаила Мајкова, превео Ј. Томановић, бр. 10.
87. — МИТА ПОПОВИЋ КАО ЛИРСКИ ПЈЕСНИК, 10, 385-91. — Књижевна критика.
88. — ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ПЈЕВАЧКОГ ДРУШТВО „ЈЕДИНСТВО“, 10, 396-98. — Приказ књиге Стева В. Врчевића и неки подаци из ње о раду друштва.
89. — ЛАЗАР, трагедија, написао Милош Цветић, 11, 425-30. — Књижевна критика са доста примједби.
90. — МИТАР ПЕТРОВ ПЛАМЕНАЦ, 12, 462-65. — Биографија црногорског дипломате, правника.
91. — НА КЊАЖЕВНУ КОД АНДРИЈЕВИЦЕ, 12, 466. — Вијест о изградњи цркве, њеном градитељу Милошу Лепетићу и златару иконостаса Петру Чолановићу.
92. — ЦРНОГОРСКО-ТУРСКО РАТОВАЊЕ У 18. СТОЉЕЋУ, календар Грлица, Цетиње 1889, уредник др Лазар Томановић.

1890. (Нова Зета, Цетиње)

93. — БОРЦИ, роман Јанка Веселиновића, св. 1, стр. 29-34. — Књижевна критика.
94. — ЈОВАН ИВАНИШЕВИЋ, 1, 39-40. — Биографски чланак о младом погинулом музичару.
95. — О ДУКЉИ, 2, 71-75. — Документован чланак.
96. — СТАРА СРБИЈА И МАЋЕДОНИЈА, 2, 43-47. — Оцјена књиге И. С. Јастребова.
97. — ОСМАН, Ивана Гундулића, (Земун, 1890), 3, 170-80. — Књижевна критика.
98. — П. А. Ровински, ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ, 4, 151-52. — Књижевна критика.
99. — ИЗАБРАНЕ ПЈЕСМЕ Јована Сундечића (Загреб, 1889), 4, 152-54. — Књижевна критика.
100. — Андрија Качић-Миошић, РАЗГОВОР УГОДНИ, 4, 154-55. — Критичка оцјена издања у Панчеву 1890.

101. — ПОП ДАВИД ПОПОВИЋ, 4, 157-58. — Биографија младог, рано умрлог, писца.
102. — ВЛАДИМИР КРАСИЋ (1861-1890), 4, 158. — Вијест о смрти овог књижевника.
103. — СТЕВАН КАЂАНСКИ, 5, 161-62. — Вијест о смрти овог pjesника и о његовом дјелу.
104. — ОСВОЈЕЊЕ БАРА, одјев Сима Поповића, 5, 193-96. — Књижевна критика.
105. — ИСТИНА О МАКЕДОНИЈИ, Спиридона Гопчевића, 5, 196-97. — Књижевна одјена.
106. — ОГЊЕСЛАВ УГЛЕШЕНОВИЋ, 5, 201-02.
107. — ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ, 6, 221-25. — Критички приказ алманаха Захумске митрополије.
108. — СА ЈЕДНЕ КУЛТУРНЕ СВЕЧАНОСТИ, 6, 214-21. — Путописна репортажа о прослави у Подгорици и програму црногорске војне музике.
109. — ГРЧКЕ МИСЛИ О ЕТНОГРАФИЈИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА, 7, 253-59.
110. — ПИСМА С ПУТА, побратиму А. Мародићу, 7, 250-53. — Путописна репортажа.
111. — О ТРИДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА НИКОЛЕ, 8, 273-74.
112. — ИВАН МАЖУРАНИЋ, 8, 311-12. — Вијест о смрти овог pjesника и политичара.
113. — ПИСМА С ПУТА, 8, 291-97. — Путописна репортажа.
114. — ПОГЛЕД НА ДРАМСКУ ЛИТЕРАТУРУ О КОСОВУ, др Милана Јовановића, 8, 304-10.
115. — ПОСЛИЈЕ СВЕЧАНОСТИ У МАКАРСКОЈ, 9, 333-42. — Поводом откривања споменика А. Качићу.
116. — О ДУКЉАНСКИЈЕМ ИСКОПИНАМА, 9, 345-48. — Историјски чланак.
117. — STUDI SLAVI DI LETTERATURA, Марка Цара, св. 9. — Књижевна критика.
118. — ЛУКА ПОТИЋ, 10, 388-94. — Критичка расправа о његовој поезији.
119. — ПЛАМЕНОВИ, Радована Кошутића — ИЗ САМАЧКОГ ЖИВОТА, В. М. Јовановића, св. 11 и 12. — Књижевна критика у којој је нарочито напав pjesничтво Кошутића.
120. — ВИЈЕЧ Др ТОМАНОВИЋА, 12, 459-60.

1891.

121. — ЛАЗАР ЛАЗАРЕВИЋ, *Нова Зета*, 1, 29-29.
122. — ПИСМА С ПУТА, *Нова Зета*, св. 2 и 3. — Двије репортаже, једна с путописом „С. Косановић“, што је нетачно, јер пише о Косановићу сам Томановић.
123. — ПЕДЕСЕТА, *Нова Зета*, 3, 61-62. — Описује свечану вечеру на Цетињу у част 50. рођендана др Л. Костића и указује на његово стваралаштво.

124. — КАД ЈЕ САГРАЂЕН ДУВРОВНИК, *Нова Зета*, 3, 99-100.
125. — ФРАНО МИКЛОШИЋ, *Нова Зета*, 3, 103.
126. — ПРИПОВЕТКЕ, Илије М. Вукићевића, *Нова Зета*, 3, 59-61. — Књижевна критика.
127. — ИЗЛЕТ НА ОЗОВИЦУ, *Глас Црногорца*, 8. јун, 24, стр. 2-3. — Описује радове на градњи водовода за Цетиње.
128. — БАЛКАНСКА ЦАРИЦА, *Глас Црногорца*, 49, 3. — Приказ штампане опере Сан Ђорџа.
129. — ДИКА ЦРНОГОРСКА, С. Милутиновића Сарајлије, *Глас Црногорца*, бр. 52.

1892.

130. — ЈОВАН БАК, М. Ђ. Милићевића, *Глас Црногорца*, 23. мај, бр. 21, стр. 3. — Позитивна оцјена.
131. — ЗАНАТСКА ИЗЛОЖБА У ВРАЊУ, *Глас Црногорца*, 29. август, 35, 2. — Опширан опис изложбе и лична мишљења. У бр. 30. Гл. Ц. објављена је вијест о Томановићевом одласку на изложбу.
132. — СВЕТОСЕРЂЕВСКА ЛАВРА, *Глас Црногорца*, бр. 40, 41, 47, 49. — С талијанског из дјела Модитија „Русија“, превео Т(омановић).

1893.

133. — ПРИЛОГ ИСПРАВЉАЊУ ТЕКСТА „ОСМАНА“, Гундулића, *Стражмлово*, бр. 9, 10, 11, 12.
134. — ЈЕ ЛИ ВЛАДИКА РАДЕ СПЈЕВАО ЕП СМРТ СМАИЛ-АГЕ ЧЕНГИЋА, Бранково коло, 1895, бр. 9, 269-74. — Побуја тврдњу о ауторству Петра И и брани Мажурашића.
135. — Симо Матавуљ: ВОКА И ВОКЕЉИ, *Глас Црногорца*, 44. — Приказ збирке.
136. — СРВИ И ТУРЦИ XIV И XV ВИЈЕКА, Стојана Новаковића, *Глас Црногорца*, 45, 2-3. — Опширан приказ овог дјела.

1894.

137. — ЗАДУЖВИНА, М. П. Шатчанина, *Глас Црногорца*, 1. јануар, бр. 1, стр. 3. — Позитивна оцјена.
138. — СИМА МИЛУТИНОВИЋ САРАЈЛИЈА, др Стевана Павловића, *Глас Црногорца*, 2, 3-4. — Указује на неке грешке и даје исправке у приказу ове биографије.
139. — ДРЖАВНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ВиХ од др Х. Шнелсера, превео др М. Веспић, *Глас Црногорца*, бр. 1, 2, 3. — Хвали превод и предговор, па и дјело.
140. — ДУМ АНТУН КАЗАЛИ, *Глас Црногорца*, бр. 4, 3. — Биографија с нагласком на поетско стваралаштво и сјећања на лични сусрет 1887.
141. — ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ, *Глас Црногорца*, 5. фебруар, бр. 6, стр. 2-3. — Биографија pjesника.
142. — БИДО, Симићеве дружине, *Глас Црногорца*, 9, 3. — Повољна оцјена о дјелу, позоришној претстави на Цетињу.
143. — ПОЗОРИШТЕ, *Глас Црногорца*, 19. март, 12, 3. — Повољна оцјена о претствама Симићеве дружине дјела: Цвијетићева *Немање*, Суботићева *Воја на Косову* и Љубинковице *Дјеновачке кнеже*.

144. — О ПОЛОЖАЈУ ПОРОДИЦЕ И НАСЉЕДСТВА У ПРАВНОЈ СИСТЕМИ В. ВОГИШИЋА, *Глас Црногорца*, 5. март, 10, 2-3. — О истом дјелу објавио је своју оцјену у дечијској *Просвјети*, 1894, св. 8, стр. 308-11 др П. Миљанић, љекар и правник на Цетињу.
145. — ЦАРЕВ ЛАЗ, Радоја Роговића, *Глас Црногорца*, 2. април, 14, 2. — Хвали извођење Симићеве дружине. — О истом дјелу и извођењу његовом дао је своју оцјену у *Гласу Црногорца*, 7. мај, 19, 3, црногорски љекар др Новица Ковачевић-Граховски (скр. Н. Гр.).
146. — ЛОВОРИКА И ПРОСЈАЧКИ ШТАП, Халатјева, *Глас Црногорца*, 9. април, 15, 3. — Хвали извођаче претставе.
147. — САНТИ РОПОЛАРИ СЕРВИ, *Глас Црногорца*, 7. мај, 19, 1-2. — Повољна оцјена превода Јована Николића, издатог у Задру 1894.
148. — О ПРАВОПИСУ И ИНТЕРПУНКЦИЈИ, др Љубомира Недића, *Глас Црногорца*, 19, 2-3. — Критика са замјеркама због фаворизовања њемачке интерпункције, итд.
149. — ЦЈЕЛОКУПНА ДЈЕЛА Љ. П. Ненадовића, *Глас Црногорца*, бр. 21. — Повољна оцјена.
150. — ПЈЕСНИК И БИЛА, Николе Ј, *Глас Црногорца*, бр. 21. — Повољна оцјена претставе Симићеве дружине.
151. — ЉЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ, *Глас Црногорца*, 28. мај, 22, 2. — Повољан приказ садржаја књ. 177 и 178.
152. — БАЛКАНСКА ЦАРИЦА, *Глас Црногорца*, 22, 2. — Повољна оцјена извођења Симићеве дружине.
153. — МИХОЉСКИ ЗБОР У ВОКИ КОТОРСКОЈ, Младена Црногорчевића, *Глас Црногорца*, 16. јул, бр. 29. — Повољан приказ дјела.
154. — ИСТОРИЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, Н. Дучића, *Глас Црногорца*, август, бр. 32, 33.
155. — НИКША ГРАДИЋ, *Глас Црногорца*, бр. 36, стр. 2-3. — Библиографија.
156. — СРБ У ДАВНИНИ, Симе Л. Лазића, *Глас Црногорца*, 40, 2. — Приказ дјела.
157. — ИЗ СВОЈИХ УСПОМЕНА, М. Ђ. Милићевића, *Глас Црногорца*, 24. децембар, бр. 53, стр. 2.

1895.

158. — КЊАЗ АРВАНИТ, Николе Ј Петровића Његоша, Цетиње 1895. — Предговор др Л. Томановића.
159. — ЦЈЕЛОКУПНА ДЈЕЛА Љубомира П. Ненадовића, *Глас Црногорца*, 14. јануар, бр. 3, стр. 1-2.
160. — ЉУБОМИР НЕНАДОВИЋ, *Глас Црногорца*, 28. јануар, 5, 1-2. — Почасне Т(омановић) као код већине његових мањих радова.
161. — ПЈЕСМЕ, Стевана П. Вешића, *Глас Црногорца*, 11. фебруар, 7, 3-4. — Приказ.
162. — СРПСКИ ПРЕГЛЕД, др Љ. Недића, *Глас Црногорца*, 18. фебруар, 8, 3. — Повољна оцјена и изјашњење за јужно наречје због његових предности.
163. — ОГЛЕДАЛО СРПСКО, Цетиње 1895, *Глас Црногорца*, 16. јун, 24, 2. — Приказ.

164. — О ЦЕТИЊСКОЈ ШТАМПАРИЈИ, Прославна споменница 400 година Ободске штампарије, Цетиње 1895, стр. 271-79. — Побуја тврдују Ил. Руварца да на Ободу није радила штампарија.

1896.

165. — ПЕТАР ДРУГИ ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ КАО ВЛАДАЛАЦ, издање Државне штампарије, Цетиње, стр. 9-223. — Дјелимично је дјело објављено у часопису *Нова Зета* још 1890 и 1891. — Писцу је додјелило књижевну награду и признање критике.
166. — ДОГАЂАЈ НА ВАШИНОЈ ВОДИ, *Бранково коло*, стр. 1203-08.
167. — У СПОМЕН НИКОЛЕ ТОМАЗЕА, *Глас Црногорца*, бр. 21, стр. 2.

1897.

168. — ГОВОР на забави Цетињске читаонице, *Глас Црногорца*, бр. 3. (уредних др. Ј. Томановић од броја 22, маја 1891, до броја 3, 1903. год.)
169. — МАРКОВ ГРИЈЕХ, Светозара Ђорђевића; ВЛАДИКА ГЕРАСИМ ПЕТРОВИЋ, Тома К. Поповић, *Глас Црногорца*, 8. фебруар, бр. 6, стр. 3. — Приказ ових дјела.
170. — МИЛОРАД МЕДАКОВИЋ (1824-97), *Глас Црногорца*, бр. 13. — Библиографија.
171. — ПЈЕСМА О УДАЈИ ЈЕЛЕНЕ кћери црногорског кнеза, спјевао Јурј Кочић, *Глас Црногорца*, 31. мај, 22, 3. — Приказ дјела издатог у Сплиту 1897.
172. — ИСТОРИЈА СРПСКОГ ШКОЛСТВА, Мита Нешковића, *Глас Црногорца*, 2. август, 31, 2.
173. — НЕНАДНИ ВЕЛИКИ ГУБИТАХ, *Глас Црногорца*, 13. септембар, 31, 4. — Чланак поводом смрти цетињског љекара и научника др Петра Миљанића.

1898.

174. — У СИЊА МОРЈА, Д. Голицина-Мурављина, *Глас Црногорца*, 14. фебруар, 7, 1-2.
175. — ЛЕКЦИЈЕ ИЗ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, Живојина Симића, *Глас Црногорца*, 11. март, бр. 11. — Приказ са више примједби због чињеничних грешака.
176. — NUOVI SANTI (Нова кола), di Nicola I, *Глас Црногорца*, 9. мај, 19, 3.
177. — ВИЉЕМ ЕВАРТ ГЛЕДСТОН, *Глас Црногорца*, 16. мај, бр. 20, стр. 2-3, а у бр. 19. вијест о смрти. — Биографија са посебним освртом на његову Апостолу Црној Гори и податком да га је због тога напала аустројска штампа.
178. — ИЗ ПОЗОРИШТА, *Глас Црногорца*, бр. 20, стр. 4. — Приказ приредбе у Зетском дому: изванредно гледање Јелене Мартиновић и награда; позитивна оцјена извођења цетињских аматера Стеријиних *Хајдука*, све поводом годишњице Граховске битке.
179. — ПАЛАЦКИ, *Глас Црногорца*, 23, 1-2, а у бр. 25; Са Палацкове прославе, по стракој штампи.
180. — ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ВЈЕЛИНСКОГ, *Глас Црногорца*, 24, 1.
181. — ПОВИЈЕСТ КЊИЖЕВНОСТИ ХРВАТСКЕ И СРПСКЕ, др Вура Шурмина, *Глас Црногорца*, 33, 2. — Приказ са извјесним примједбама.

182. — ФРАНЦУСКИ ДУХ, *Глас Црногорца*, 44, 2-3, подлистак.
183. — Ј. П. ПОЛОНСКИ, *Глас Црногорца*, 44, 4.
184. — У СПОМЕН ШАФАРИКУ, *Глас Црногорца*, бр. 49, 50, 52.
185. — СРПСКИ ГЛАС У БЕЧКОМ ПАРЛАМЕНТУ, *Глас Црногорца*, бр. 51, стр. 2. — Коментар говора посланика др Душана Бељака.
186. — О РАЗОРУЖАЊУ, *Глас Црногорца*, бр. 51, подлистак. — Коментар о европској ситуацији поводом припрема за конференцију о разоружању са далековидним и тачним предвиђањима о будућности међународних односа, потврђеним 1812-18.

1899.

187. — РУВАРАЦ И МОНТЕНЕГРИНА, Сремски Карловци, стр. 120. — Полемичко-историјска студија, која је огорчила великосрпске шовинисте. — У њој је он поставио тезу о својерсном републиканизму црногорском у вријеме владице (изборност на доживотно шефа државе) насупрот тези о теократизму, коју су у својим радовима развили Јован Рогановић и Лазар Т. Перовић, а онда и други.
188. — СЛОВЕНСКА МАТИЦА, *Глас Црногорца*, 23. јануар, бр. 4.
189. — L'IMPERATRICE DEI VALCANI, *Глас Црногорца*, стр. 4. — Приказ превода Јована Николића, који хвали као успео.
190. — ПОСЉЕДЊА ПИСМА ЈАКОВА ОРТИСА, Уга Фоскола, *Глас Црногорца*, 13. март, бр. 11, стр. 3. — Приказ превода с италијанског Стевана В. Врчевића, који хвали.
191. — КРАЈИШКИЊЕ, Богдана Милановића Крајишника, *Глас Црногорца*, бр. 52, стр. 2. — Приказ са доста похвале збирци издатој у Загребу 1899. — У бр. 23, 1902. је некролог овом pjesнику, од извјесног Пер... који је умро у Улцињу.

1900.

192. — ИВАН ЦРНОЈЕВИЋ ГОСПОДАР ЗЕТСКИ, Цетиње, стр. 114. — Историјско-полемичка монографија у којој добија закључке Ј. Н. Томића, полазећи од исправног начела међународног јавног права да договори двоје не обавезују трећег, у овом случају Млетачке Републике и Османске царевине о Зети.
193. — ЈЕДАН СРПСКИ КРАЉ у Дантеовој *Божанственој* комедији, Зора, Мостар, бр. 8-9, стр. 306-10, уредник Атанасије Шола.
194. — НЕСУЂЕНО „МАЛО ПРЕДГОВОРА“, *Глас Црногорца*, 29. јануар, бр. 4, стр. 2-3. — Poleмика са И. Руварцем и неколико италијанских докумената.
195. — УПУТСТВО ВОЈНОМ СТАРЈЕШИНСТВУ, Митра В. Мартиновића, *Глас Црногорца*, 12. фебруар, 6, 2. — Приказ дјела.
196. — НАШИ МОДЕРНИ ИСТОРИЧАРИ, пуковника А. Протића, *Глас Црногорца*, бр. 4, 6, 7, све на стр. 2-3. — Приказ дјела са полемиком упереном против И. Руварца и Ј. Томића.
197. — ЈАКОВ КЛУДИНА, *Глас Црногорца*, 4. март, 9, 3. — Кратка биографија са освртом на његове преводе из црногорске књижевности.
198. — ГАЈЕЊЕ ДИЊА ИНАЧЕ ПИПУНА, *Глас Црногорца*, 11. март, 10, 3. — Потпис Т(омаковић), као код већине његових мањих радова.

199. — СТАРИ СРПСКИ НОВЦИ, Глас Црногорца, 6. мај, 18, 2-3. Приказ научне расправе задарског проф. Витора Брунела.
200. — СА ПРОСЛАВЕ ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ ГУТЕМБЕРГОВЕ У МАЈН-ЦУ, Глас Црногорца, 1. јул, 26, 2-3. — Опис прославе и изводи из говора црногорског претставника др Л. Томановића.
201. — О ОБОДСКО-ЦЕТИЊСКОЈ ШТАМПАРИЈИ, Глас Црногорца, бр. 26, стр. 2-3, подлистак. И у листу Дубровник, 22. јул, бр. 29, стр. 3-4, уредник Антун Фабрис. — Говор у Мајнцу са доста научних података.
202. — РОВИНСКИ РУВАРЦУ, Глас Црногорца, бр. 27, 28, 30. — Препричава и коментарише писање Ровинског, који напада грђење Руварца.
203. — ЦРНОЈЕВИЋИ И ЦРНА ГОРА 1479-1528, Глас Црногорца, бр. 31-39. — Критика расправе истог наслова Јована Томића, кога жестоко напада због закључака.
204. — ЈОВАН СУНДЕЧИЋ, Глас Црногорца, 8. јул, 27, 1-2.
205. — Др ИЛИЈА ОГЊЕНОВИЋ-АБУКАЗЕМ, Глас Црногорца, 26. август, 34, 3-4.
206. — СНОХВАТИЦЕ, Змаја; ДЕВЕСИЉЕ, Аливерића, Глас Црногорца, 2. септембар, 35, 2-3. — Приказ ове двије пјесничке збирке.
207. — ВАВИЛОЊАНИ, роман Димитрија Галицијана-Мурањева, Глас Црногорца, 21. октобар, 42, 3. — Приказ.
208. — СТОГОДИШЊИЦА М. П. ПОГОДИНА, Глас Црногорца, бр. 47. — Препричано из руске штампе о прослави у Академији наука у Петрограду.

1901.

209. — ИЗ ЖИВОТА КЊАЗА НИКОЛЕ, Србобран, календар, Загреб, стр. 74-93.
210. — ЦРКВА СВ. ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ у Никшићу, Србобран, стр. 112-22.
211. — О БУДИМСКОМ ИЗДАЊУ ГУНДУЛИЋЕВА ОСМАНА, Бранково коло, Ср. Карловци, бр. 14.
212. — ЦРНА ГОРА У XIX ВИЈЕКУ НА ПОЛИТИЧКОМ ПОЉУ, Глас Црногорца, 4. јануар, бр. 1, стр. 1-2.
213. — КЊИЖЕВНОСТ У ЦРНОЈ ГОРИ ТОКОМ XIX ВИЈЕКА, Глас Црногорца, бр. 1, стр. 3.
214. — Др СВЕТОЗАР МИЛЕТИЋ, Глас Црногорца, бр. 4, стр. 3; бр. 5, стр. 2-3, подлистак.
215. — ЧЕТРДЕСЕТОГОДИШЊИЦА АНТОНИЈА ХАЦИЋА, Глас Црногорца, 9. фебруар, 6, 2. — Има више писама Томановића из којих се види заслуге А. Хаџића за добијање Текелијине стипендије, коју је уживао 1869-74, и једини изван „власти круне св. Стевана“. Хаџић је објавио и његов путопис Залив которски.
216. — НОВЕ КЊИГЕ: DIE BALKANKAISERIN von Nikolaus I, Глас Црногорца, 3. март, 9, 2. — Виљешка о преводу. — Честе су овакве виљешке или прикази у рубрици Нове књиге у овом листу, али нијесам све приписао Томановићу, мада се то може учинити без страха да се погрјешни. Узео сам само оне које је ауторизовао са Т. и неко-

лико без такве ауторизације, али важних због садржаја или дјела. Кад би се то све ставило у Томановићеву библиографију, подвучила би се.

217. — БАЛКАНСКА ЦАРИЦА на њемачкој позорници, *Глас Црногорца*, 29. март, 13, 2-3.
218. — Натко Нодило: ВИЗАНТИЈА И ГЕРМАНСКИ ЗАПАД: Ј. Н. Томић: ПОСЉЕДЊЕ ДВИЈЕ ГОДИНЕ ВАЈА ПИВЉАНИНА, *Глас Црногорца*, 5. мај, 18, 2-3. — Приказ.
219. — ПРИМЈЕРИ ИЗ ИТАЛИЈАНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, *Глас Црногорца*, бр. 18, 19, 21, 23, 51. — Превод есеја са италијанског.
220. — О ЊЕМАЧКИМ ПРЕВОДИМА БАЛКАНСКЕ ЦАРИЦЕ, *Глас Црногорца*, 19. мај, 31, 2.
221. — Алекса Шантић: ПЈЕСМЕ (Мостар 1901), *Глас Црногорца*, 23. јун, 26, 4. — Приказ.
222. — ИВАН АКСАКОВ, *Глас Црногорца*, 7. јул, 28, 2-3, подлистак. — Живот и рад истакнутог славнофила.
223. — ИЗ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ, *Глас Црногорца*, 14. јул, 29, 2-3. — Критика радова Ј. Томића о владици Висариону и Бадњој вечери са доста примједби.
224. — ЈОВАН РАЈИЋ, *Глас Црногорца*, 28. јул, бр. 31, подлистак. — Садржајан чланак поводом стогодишњице смрти.
225. — PRIMAS SERBIAE, *Глас Црногорца*, бр. 37, стр. 1; бр. 41, стр. 2-3. — Осврт на писање о томе више листова и писаца.
226. — ТУРСКО-ЦРНОГОРСКИ РАТ год. 1756, *Глас Црногорца*, 27. октобар, 44, 2-3. — Приказ рада италијанског проф. Малаголе, рађеног по документима из млетачке архиве.
227. — ПОСЛИЈЕ ПЕДЕСЕТ ГОДИНА, *Глас Црногорца*, 13. октобар, 42, 1, уводник преко читаве стране о Петру II поводом годишњице смрти.
228. — ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ВЛАДИКЕ ПЈЕСНИКА, *Глас Црногорца*, 3. новембар, 45, 2-3. — Препричавање садржаја београдског Кола.
229. — КАЛЕНДАР „ДУБРОВНИК“ за 1902, *Глас Црногорца*, 8. децембар, 50, 2. — Приказ.
230. — СВЕШТЕНСТВО И НАРОД, *Глас Црногорца*, 22. децембар, 52, 3. — Приказ књиге о Никодиму Милашу, у којој пише и то да је раније приказао његово дјело *Православна Далмација*.

1902.

231. — ЂОРЂЕ СРДИЋ, *Бранково коло*, Ср. Карловци, бр. 3, стр. 84-88.
232. — ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ И НАЧЕЛО НАРОДНОСТИ, *Бранково коло*, бр. 4, 123-31; бр. 6, стр. 179-85. — Расправа о националном питању, документована са писмима Петра II у којима је он заузимао ставове према устанку у Босни под Хусеин-капетаном и према Албанцима.
233. — О ИВАНУ ЦРНОЈЕВИЋУ, *Бранково коло*, 1902, бр. 38-51; 1903, бр. 4. — Полемичко-историјска расправа о радовима Јована Томића.
234. — ДОГАЂАЈИ У ВОКИ КОТОРСКОЈ 1791-1814, *Књижевник лист*, Цетиње 1901, св. 1, 3, 4; 1902, св. 3-5, 7-8. — Историјска студија, која је употпуњена изашла у посебној књизи у Дубровнику 1922. — Неки

савремени историчари са потцијељивњем пишу о овом часопису, а гријеше већ због самог садржаја овог рада. Тим више што има и других вриједних радова у њему.

235. — ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ВЛАДИКЕ ПЈЕСНИКА, *Глас Црногорца*, 3. јануар, бр. 1, стр. 2-3. — Приказ броја мостарске *Зоре*.
236. — ЗНАМЕНИТИ СРБИ XIX ВИЈЕКА, *Глас Црногорца*, 12. јануар, бр. 2. — Приказ дјела издатог у Загребу 1901.
237. — Др НИКОЛА КРСТИЋ, *Глас Црногорца*, 2. фебруар бр. 3, стр. 3. — Библиографија.
238. — ПОСМРТНА ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ВЛАДИКЕ РАДА, *Глас Црногорца*, 16. фебруар, 7, 2. — Приказ *Бранкова* кола посвећеног овој годишњици.
239. — О 50-ГОДИШЊИЦИ Н. В. ГОГОЉА; ПРОСЛАВА СТОГОДИШЊИЦЕ ВИКТОРА ИГА, *Глас Црногорца*, 8. март, 10, 2. — Информативни чланци уредништва, тј. Ј. Томановића.
240. — БАРОН ЈОВАН ЖИВКОВИЋ, *Глас Црногорца*, 30. март, 13, 3-4. — Биографија са нагласком на његов политички рад.
241. — НЕГУЕК KOSZORNJA, *Глас Црногорца*, 8. април, 14, 3. — Биљешка о преводу Горског вијенца на мађарски др Веселина Ђисловића.
242. — ИГЊАТ ДИМИЋ, *Глас Црногорца*, бр. 14, стр. 2. — Биографија и библиографија.
243. — НОВЕ КЊИГЕ: ВЕСЈЕДЕ, митрополита Митрофана Бана; ПРАВОСЛАВНО ЦРКВЕНО ПРАВО, др Никодима Милаша, *Глас Црногорца*, 27. април, 17, 2-3. — Биљешка.
244. — НОВЕ КЊИГЕ: КОСОВО, Николе Ђорића; НАПАД И ОДБРАНА, мајора М. Боргића; NEL MONTENEGRO, др Алда Балдакиа, *Глас Црногорца*, 8. јун, 23, 2-3. — Приказ.
245. — ПАД БОСНЕ, *Глас Црногорца*, 22. јун, 25, 1-2. Полемичко-историјски чланак у којем напада писање Јована Радонића.
246. — СОЛИДАРНОСТ ИДЕАЛА, *Глас Црногорца*, бр. 25, стр. 2-3, подлистак. — О преносу костију Антонија Фратија, погинулог Гарибалдинца.
247. — У ПРИЛОГ ИСТИНЕ, *Глас Црногорца*, бр. 26, 28, 32, све у подлисту. — Полемика са Ј. Радонићем.
248. — КЊИЖЕВНИ РАДОВИ МИТРОПОЛИТА ФИРМИЛИЈАНА, *Глас Црногорца*, 28. јун, бр. 28, стр. 3.
249. — ЕМИЛ ЗОЛА, *Глас Црногорца*, 28. септембар, 39, 1-2. — Биографија и значај његовог стваралаштва, према руској штампи.
250. — ТОМАЗЕО И ЊЕГОШ, *Глас Црногорца*, 5. октобар, 40, 2-3. — Томазеово писмо Петру II и осврт на стогодишњицу његовог рођења.
251. — АЛЕКСАНДАР АПОЛОНОВИЋ МАЈКОВ, *Глас Црногорца*, бр. 44 и 45, стр. 2-3. — Значај његове *Историје српског језика*, доводом његове смрти.
252. — ПЕРО ЂОРЂЕВИЋ, *Глас Црногорца*, 30. новембар, 43, 3. — Биографија.
253. — ПРИМЈЕР ЗА УГЛЕД, *Глас Црногорца*, 48, 3. — Одаје признање Љубу Стојановићу због исправљања његове научне заблуде.

1903

254. — БОРБА О НАСЉЕДСТВО БАШИНО од Ст. Станојевића, Глас Црногорца, 29. март, бр. 14, стр. 2, уредник проф. Живко Драговић. — Приказ.
255. — РАЗНЕ ПЈЕСМЕ, Ника Мусића (Шуебло, Колорадо, САД), Глас Црногорца, бр. 14, стр. 2. — Приказ пјесничке збирке.
256. — НА МИРИСНОМЕ ЗЛАТИВОРУ, Срета А. Поповић, Глас Црногорца, 14, 3. — Приказ.

1904.

257. — НА ЗАЧИРУ, Бранково коло, бр. 10, стр. 309-15. — Путписна репортажа и разговор са сардаром Кусовцем.

1906.

258. — НАСЉЕДНО ПРАВО ПО ДАНИЛОВОМ ЗАКОНИКУ, Архив за правне науке, Београд 1906, бр. 1, стр. 1-18. — Правничка расправа, коју је написао млади правник Марко Цемовић нешто касније али без успеха (Архив, 1907, књ. 2, св. 1, стр. 7-20).

1909.

259. — ГОВОР министра-предсједника др Лазара Томановића у Народној скупштини о питању Босне и Херцеговине, Глас Црногорца, бр. 3, стр. 3-4. — Објављен је и у посебној брошури, те у Цеткљском вјеснику.

1913.

260. — ГОВОР О СТОГОДИШЊИЦИ, Глас Црногорца, 9. новембар, бр. 52. — Одржао га је на прослави на Цетињу у част сто година рођења Петра II.

1918.

261. — ЗЕМНИ ОСТАЦИ ВЛАДИКЕ РАДА У РОБОВАЊУ, Херцеговини, I. X 1918. — Садржајно врло важан чланак, који је упутио Летопису МС, чије га уредништво није објавило вјероватно због хајке против Томановића ондашњих политичких кортежа, јер није хтио да осуди и осује краља Николу као неки други. Данас је препис у мом посједу, а оригинал у Рукописном одјељењу Матице српске.

1921.

262. — ИЗ МОГА МИНИСТРОВАЊА, Застава, Нови Сад, бр. 107-120, уредник Трива Милитар, власник Јапа Томић. — Исте године изашло је и посебно издање у Новом Саду, стр. III.

1924.

263. — КЊАЗ ДАНИЛО И АУСТРИЈА, годишњак Братство, Београд, књ. 18, стр. 169-73.
264. — КАКО ПРОДИРЕ ЗАПАДНА КУЛТУРА ПРОТИВ „БАЛКАНИЗМА“, Братство, књ. 18, стр. 174-79, уредник др Јован Хаџи-Васиљевић. — Овдје је саопштио податке о пљачкама млетачких војника у 18. вијеку, а дао им призив савремености.

1925.

285. — КО ЈЕ ЛАГУМАО ИВАН-ВЕГОВ МОНАСТИР НА ЦЕТИЊУ (1892), *Ловенски одјек*, Цетиње, бр. 2-3, стр. 114-19, уредник Душан Д. Вуксан.
286. — ПАТРИЈАРХ АРСЕНИЈЕ III ИЗМЕЂУ МАЂА И НАКОВЊА, *Ловенски одјек*, 4-3, 246-53.
287. — ЈЕДНА ЛИЈЕПА ПОЈАВА, *Ловенски одјек*, 8, 350-55. — Књижевна критика.

1926.

288. — МИЛЕТИЋЕВ УТИЦАЈ НА ПРИМОРЈУ, *Летопис Матице српске*, књ. 308, 3, уредник Марко Малетин.
289. — ИЗОПАЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ, лист *Црна Гора*, Цетиње, 5. март, уредник Комлек Спахић.
290. — ИВАН ВЕГОВИНА, лист *Црна Гора*, 25. септембар, бр. 37. — Историјско-политички чланак.
291. — ИЗ ПИСАМА УМРЛИХ И ЗАСЛУЖНИХ СРБА, часопис *Нови живот*, Београд, вл. Љуба Јовановић, уредник Павле Стевановић, књ. XXVI, св. 6-12, књ. XXVII, св. 1-12. — Саопштио је већи број писама од разних личности и уз њих излио нека лична сјећања. — Поред ових, има још 45 писама и телеграма између 1883 и 1926. још нигдје необјављених, а садрже доста података из његовог живота и рада.

1927.

292. — ДВИЈЕ ЛИЈЕПЕ КЊИГЕ, лист *Народна ријеч*, Цетиње, 18. април. — Књижевна оцјена.
293. — PRIMAS SERBIAE, *Записи*, Цетиње, децембар 1927, св. 6, стр. 347-50. — Историјски чланак.

1928.

294. — ПОВОДОМ МЕМОАРА БАРОНА ГИЗЛА, *Записи*, књ. II, св. 6, стр. 346-360. — Приказ са доста примједби због нетачног писања.

1929.

295. — ПРЕСТОЛОНАСЉЕДНИК И МАЂАРИ, *Записи*, књ. V, св. 3, стр. 164-65.
296. — ВИЗАНТОЛОШКИ КОНГРЕС У БЕОГРАДУ, *Млада Зета*, Подгорица, март, бр. 1, стр. 25-27, уредник Василије Н. Лековић.
297. — О СВЈЕТСКОМ РАТУ, *Нова Европа*, Загреб, књ. XIX, бр. 8, стр. 212-16, уредник Милан Ђурчин.
298. — КРАЉ НИКОЛА И АУСТРИЈА, *Нова Европа*, књ. XIX, св. 12, 363-72.
299. — АУСТРИЈА И ЦРНА ГОРА, *Нова Европа*, књ. XX, св. 6, 133-39.
280. — ЦРНА ГОРА И ТУРСКА, *Нова Европа*, књ. XX, св. 8, 240-43.
281. — ЦРНА ГОРА И ИТАЛИЈА, *Нова Европа*, књ. XX, св. 12, 361-63.

1930.

282. — О ЛАСТОВУ, *Епопеја*, бр. 6, стр. 2, одг. уредник Светозар Ковачевић.

283. — ЦРНОЈЕВИЋИ, *Епоха*, бр. 11, стр. 3, Цетиње.
284. — ЦРНА ГОРА И РУСИЈА, *Нова Европа*, књ. 22, бр. 3, 170-72.
285. — ЗАЧЕТАК ЈУГОСЛАВИЈЕ, *Слободна мисао*, Никшић, бр. 36.
286. — ИЗ МОЈИХ УСПОМЕНА, *Записк.*, књ. VII, св. 1, стр. 33-36.
287. — ВЛАДИКА ПЕТАР I У БОЦИ, *Записк.*, књ. VII, св. 4, 225-27.
288. — ЈЕДНА ВАЖНА НАРОДНА ПЈЕСМА О КОСОВУ, *Записк.*, фебруар 1930, стр. 125. — Слушао је 1913. од командира Калића у Колашину, у пратњи краља Николе.

1931.

289. — ПАТРИЈАРХ АРСЕНИЈЕ III И МЛЕТАЧКА ВЛАСТ, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, уредник Душан Поповић, књ. IV, св. 1, стр. 103-08.
290. — ТЕОДОСИЈЕВИ ПОГЛЕДИ НА ДРУШТВЕНО И ДРЖАВНО УРЕЂЕЊЕ СРБИЈЕ, *Записк.*, књ. IX, св. 3, 178-89. — Оцјена историјске расправе др Н. Радоичића.
291. — ВЛАДИКА РАДЕ ПРИ КРАЈУ ЖИВОТА, *Зетски гласник*, Цетиње, бр. 42-43.

1932.

292. — ЈЕДНО ПИТАЊЕ АРХЕОЛОГИЈЕ, *Записк.*, књ. X, св. 2, стр. 122-23.
293. — ЈОШ О ОБОДСКОЈ ШТАМПАРИЈИ, *Записк.*, књ. XI, св. 1, стр. 46-47.
294. — ЗА КОНСОЛИДАЦИЈУ У ЈУГОСЛАВИЈИ, *Слободна мисао*, Никшић 1932, бр. 6 од 7. фебруара.
295. — БУГАРСКА И СЛОВЕНСТВО, *исто*, бр. 10 од 15. марта.
296. — ПОВОДОМ ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ БАЛКАНСКОГ САВЕЗА, *исто*, бр. 13 од 3. априла.
297. — ЉУБАТОВИЋЕВА ЗАДУЖВИНА, *исто*, бр. 16 од 1. маја.
298. — ПАВЛЕ РОВИНСКИ, *исто*, бр. 17 од 18. маја.
299. — ИЗ УСПОМЕНА МОГА МИНИСТРОВАЊА, *исто*, бр. 20, 22, 23, јуни.
300. — ЈЕДНО ТЕШКО ПИТАЊЕ (груписање малих општина), *исто*, бр. 26 од 10. јула.
301. — О НАШИМ МУСЛИМАНИМА, *исто*, бр. 29 од 31. јула.
302. — ЈУГОСЛОВЕНСТВО, *исто*, бр. 40 од 16. октобра.

Ово обимно стваралаштво др Лазара Томановића током шездесет четири године (1868-1932) стваралачког рада, а у врло неповољним условима живота и рада, у младости као ђак и студент, а у старости као жртва политичких противника (морао је да се бори за признање пензије 1919-24, коју је иначе био добио још од краља Николе). Имао је повољне услове за стваралаштво само

između 1889. i 1902, a tada je dao i najviše po vrijednosti i količini. Vrijeme između 1903. i 1915. bilo je ispunjeno odgovornim i teškim dužnostima predsjednika Velikog suda i ministra-tridesjednika Crne Gore (april 1907 — jun 1912), pa se time jedino ispravno može da objasni застој у његовом стваралаштву. Vrijeme između 1916. i 1918. bilo je okupatorsko, a родољубу — великом и непоколебљивом какав је био — није приличило да пише и објелодањује. Уз ове неприлике треба указати још на хајку коју је против њега покренуо владика Николај Велимировић у једном свом говору после првог свјетског рата, а онда разни кортежи додавали своје. Тек су му организатори прославе стогодишњице рођења Светозара Милетића пружили извјесну прилику (Т. Милитар и Ј. Томић 1921), па Љуба Јовановић и Павле Стевановић који су објавили његове мемоарске радове и преписку разним знаменитим личностима, поборницима националног ослобођења и уједињења. Тако је изашло на јавност ко је био, шта је значио и шта је лично дао овај великан, који је морао да доживи разна шиханирања и понижења. У једном необјављеном писму огорчен је и на Николу Пашића, а то сигурно није изрекао без јаким разлога.

Но, буржоаска владавина била је и прошла, а сада је на нашим данашњим снагама да правилно оцијенимо неоцијене и подцијене вредности, међу којима је др Лазар Томановић једна од несумњивих. Први корак у томе је свакако објелодањавање библиографије његовог стваралаштва.

Zavičajni muzej u Herceg-Novome

(NOVA POSTAVA)

Dvadeset devetog novembra navršiče se 20 godina kada su se prostorije Zavičajnog muzeja u Herceg-Novome otvorile za posjetioce. Muzejska zgrada se nalazi u gradskom naselju Topla i sa svojim položajem i arhitekturom dominira u ovom dijelu grada. Dosadašnje reorganizacije u postavi bile su skućene usled ograničenog prostora kao i poštovanja ugovora sa plodouživaocima zgrade po kojima se ne smiju vršiti nikakve adaptacije. Sadašnja reorganizacija u postavi uslijedila je nakon povoljnog rješenja imovinsko pravnih odnosa sa plodouživaocima i Zadužbinskom upravom. Zbog oskudice u finansijskim sredstvima, Radna zajednica Muzeja nije mogla izvršiti rekonstrukciju potpuno dotrajaše arhitekture enterijera i namještaja, zato se njen rad ograničio samo na najnužnijoj adaptaciji tri manje prostorije, izradi 7 novih vitrina za etnografiju i reorganizaciji u rasporedu odjeljenja i zbirki.

Prilikom izrade plana o reorganizaciji postave nametnuli su se vrlo veliki problemi koji su proizilazili iz konstrukcije same zgrade, rasporeda prostorija i u njima arhitektonskih detalja, zatim komunikacije i osvjetljenja. Glavna koncepcija plana postave bila je prilagođavanje zbirki i pojedinih eksponata postojećem sklopu enterijera, kako cjeline, tako i pojedinih prostorija, zatim do maksimuma iskoristiti sve slobodne površine do granice tolerancije u funkcionalnosti odjeljenja, zbirke, kolekcije ili pojedinog eksponata.

Zgrada Muzeja je sagrađena prije 150 god. u jadranskom primorskom stilu sa naknadno dekorisanim pseudo-baroknim detaljima. Zgrada se sastoji od prizemlja (konobe), sprata (tavana) i mansarde (šufita). U prizemlju su tri prostorije. Iz srednje glavne prostorije vode drvene stepenice na sprat, gdje se takođe nalaze iste prostorije i po veličini i po rasporedu. I ovdje iz srednje glavne prostorije vodi drveno stepenište do mansarde. Osim ove glavne zgrade, sa njene

začeljne strane, izvršene su naknadno dvije prigradnje, jedna u visini glavne zgrade, a druga u visini sprata, tako da se ovom prigradnjom dobilo još tri prostorije u prizemlju, tri prostorije na spratu i jedna prostorija na mansardi. Svaka od ovih prostorija spojena je vratima za odgovarajuće prostorije glavne zgrade. (Slika 1).

Odjeljenja, zbirke, kolekcije i pojedini eksponati postavljeni su u onim prostorijama koje će obezbijediti kontinuitet cjeline i komunikaciju.

U prvoj prostoriji prizemlja postavljena je *istorijska zbirka*, u kojoj su kroz trofeje oružja, dokumenta, gravire i fotografije na 6 panoa i 5 pultova prikazane istorijske etape Herceg-Novoga i njegovog gravitacionog područja od osnivanja 1382. god do 1918. god. Središnji dio prostorije zauzima reljef Boke Kotorske u razmjeri 1:150.000 na kojemu su obilježeni važniji spomenici kulture, arheološki lokaliteti, kao i raspored komunikacija na čitavom području Boke.

Slabo osvjetljenje koje dolazi od glavnih ulaznih vrata pojačano je sa nekoliko jačih sijalica skrivenih u fragmente amfora. (Slika 2).

Zbirka iz istorije pomorstva u Herceg-Novom nalazi se u desnoj prostoriji prizemlja. Po zidovima su izvještene slike jedrenjaka hercegnovskih brodovlasnika i kapetana. Na jednom panou prikazan je ustanak mornara u Boki 1918. god., a na jednom pultu dokumentacija iz Srpske zakladne pomorske škole u Srbini iz sredine XIX vijeka. Ostali prostor zauzimaju makete brodova i pomorski pribor i alat. Veliki prozor osvjetljava prostoriju, a u središtu stropa visi jedna brodska petrolejska svijeća u kojoj je montirana sijalica. (Slika 3).

U lijevoj prizemnoj prostoriji smještene su *kolekcije starih ikona* u drvu. Pored lijepih primjeraka grčkih i ruskih škola i porijekla, posebno mjesto zauzima kolekcija od 16 ikona poznate ikonografske škole Rafailović-Dimitrijević iz Risna XVII, XVIII i XIX vijeka. Centralno mjesto u ovoj prostoriji zauzima rekonstrukcija ikonostasa iz crkve Sv. Tome u Kutima (XI vijek) sa parapetnom pločom dekorisanom u preromanskom stilu. Pored dva vrlo mala prozora, svjetlo daje jedan veći fenjer na stropu od kovanog željeza sa sijalicom. (Slika 4).

Iz prizemlja glavne zgrade ulazi se u prvu prostoriju prizemlja prigradnje u kojoj je postavljena *arheološka zbirka*. U 6 vitrina izloženi su arheološki predmeti u kontinuitetu od neolita do kasne antike i ranog srednjeg vijeka. U prvoj vitrini su prezentirani preistorijski arheološki nalazi sa čitavog područja Boke Kotorske: neolitske sjekire iz Risna i Lušnice, bronzane sjekire i keltovi otkopani oko risanske preistorijske gradine, keramičke figurine glava iz preistorijskih grobova iz Risna i bronzana sjekira iz Poda. U drugoj vitrini su pri-

kazani grobni nalazi iz ilirskih gomila u Glogoviku i Vrbanju: metalni ukrasni predmeti, ćilibarske i keramičke niske, kao i niske od staklene paste, zatim nekoliko vrlo interesantnih keramičkih fragmenata ilirskog ritualnog posuda. Između ove dvije vitrine postavljena je jedna ugaona ležeća u kojoj je posebno prezentiran jedan ilirski grob sa spaljenim mrtvacem, zajedno sa grobnim nalazima sa lokaliteta Glogovik.

Dvije vitrine u ovoj prostoriji sadrže materijal u metalu, staklu, keramici i novcu, koji indicira postojanje velikog broja antičkih lokaliteta na teritoriji Boke Kotorske. U šestoj vitrini prikazan je arheološki materijal koji pripada antičkom Risnu, a pronađen je na lokalitetu Carine.

Na zidovima između vitrina prostor je popunjen arheološkim kartama Boke Kotorske za sva tri arheološka perioda: preistoriju, antiku i rani srednji vijek — preromaniku. Na jednom dijelu zidne površine prikazana je reprodukcija preistorijskih crteža sa stijene u Lipcima iz bronzanog doba.

U središnjem prostoru arheološke zbirke izložena je kolekcija od 9 antičkih amfora izvađenih iz mora u Bokokotorskom zalivu. Na nekoliko drvenih stalaka oko vitrina izloženi su fragmenti dekorativne plastike iz antike i ranog srednjeg vijeka — preromanike.

Pošto ova prostorija ne pripada arhitektonskom sklopu glavne zgrade, fluorescentne cijevi nijesu estetski poremetile opšti izgled ambijenta. (Slika 5).

U drugoj i trećoj prizemnoj prostoriji smješten je depo i radionica, koja pregradom dijeli prostor sa fotolaboratorijom.

Na slobodnoj površini lijevog i desnog zida stepeništa koje vodi na sprat izvešeno je 15 gravira i fotografija koje prate urbanistički razvoj Herceg-Novoga od 1572. do 1918. god.

Posebne stručne i estetske zahtjeve iziskivalo je rješenje odjeljenja *NOR-a* i *Narodne revolucije*. Fond sa kojim se je raspolagalo sastojao se od dokumenata (fotokopija), fotografija i trofeja u oružju i spremi boraca. Nakon određivanja idejnog i vaspitnog efekta odjeljenja, prišlo se stručnoj postavi. U centralnoj prostoriji na spratu sa dva prozora i balkonom postavljen je tzv. *Salon Revolucije*. Radna zajednica Muzeja je za poslednjih 5 godina nabavila putem otkupa, darivanja ili zavještenja izvjestan broj umjetničkih radova na temu *NOR-a* i *Narodne revolucije* od naših poznatih umjetnika. Svi su ti radovi prikazani u ovoj prostoriji: slike u ulju Đorđa Teodorovića, Mirka Daljeva i drugih, grafike Antona Lukatelija, zatim crteži Luke Stankovića i skulpture Vojislava Stanića i Luke Tomanovića. Intimnost ovoj prostoriji daju detalji starog stilskog namještaja (stol sa foteljama i jedna komoda) kao i stilski viseći svijećnjak. (Slika 6).

Desna prostorija prikazuje borbeni put Orjenskog partizanskog bataljona i teror okupatora i domaćih izdajnika. Fotografije u nizu prikazuju detalje iz predratnih revolucionarnih aktivnosti, uporišta iz borbi Bataljona, zatim koncentracione logore i zverstva okupatora nad našim građanima. Na dva pulta ispod ovih fotografija prikazana su dokumenta koja prate revolucionarne događaje iz predratnih dana, borbe Orjenskog bataljona i partizanske i neprijateljske letke. Površina iznad ovih fotografija popunjena je nizom fotografija palih boraca i žrtava fašističkog terora. U središtu prostorije je jedna ležeća vitrina u kojoj je izloženo oružje koje je pripadalo borcima NOR-a. (Slika 7).

U lijevoj prostoriji, na isti način i raspored kao u desnoj, prikazan je borbeni put i Bokeljske udarne brigade. Mjesto središnje vitrine su pultovi, a u jednoj zidnoj vitrini prikazano je oružje i lični pribor istaknutih boraca NOR-a. U obje prostorije svjello je dnevno.

Dalje, u prvoj najvećoj prostoriji prigradnje, gdje je postavljeno *etnografsko odjeljenje*, izložena su narodna odijela sa čitave teritorije Boke Kotorske. U planu postave trebalo je u ovoj prostoriji riješiti nekoliko osnovnih zahtjeva i principa u izlaganju odijela od kojih su najglavniji izolacija od vlage, svjetlosti, insekata i fizičkog uništenja. Poštovati ove principe, a postići punu funkcionalnost i preglednost bilo je u okvirima postojećeg prostora i namještaja to vrlo teško riješiti. Rješenje koje je prihvaćeno ponudilo je odličnu funkcionalnost i preglednost, savršenu izolaciju od vlage i prejake dnevne svjetlosti, ali slabu zaštitu od insekata i fizičkog uništenja. Prihvaćena je izrada vitrina sa panoima. Staklo u L profilarnim željeznim okvirima 170×150 cm. Na uglovima su četiri nožice od po 30 cm od istog profiliranog željeza. Sistemom kuka nožice se pričvršćuju za zid. Između nožica pričvršćen je pano (sistemom drvenih klinova može se dizati i regulisati) na izvjesnom ostojanju od zida. Panoi su izrađeni od iverice, obloženi platnom neutralne boje. Na vješalici od deblje aluminijske žice, koja stilizuje glavu ramena i struk figure objesi se (obuče se) odijelo i pričvrsti za pano. Dvije gornje nožice i dvije donje nose staklo, a dvije desne i dvije lijeve drže draperiju od istog platna kao na panou. Pored obezbjeđenja maksimalne funkcionalnosti, izolacija od vlage je potpuna, jer je pano sa odijelom odmaknut od zida, a skupljanjem draperija obezbjeđena je stalna cirkulacija vazduha. Svjetlost, koja bi u raznim dobima dana mogla da uđe u vitrine preko dva veća prozora, zaklonjena je sa somotskim zavjesama. Svjetlo dolazi od jednog centralnog, visoko postavljenog lusteru sa 5 sijaličnih mjesta. Ovakav tip pano-vitrina mogao bi se koristiti u muzeologiji za izlaganje ne samo odijela i njihovih detalja nego i drugih eksponata koji zahtijevaju isti tretman (narodni vezovi, tapiserije, gobleni itd.). U istoj prostoriji kao eksponati, a postavljeni tako da služe i kao dekor, stoje nekoliko interesantnih re-

cipijenata od bakra i keramike. U središtu prostorije postavljena je veća ležeća vitrina konstruisana od istog materijala kao prethodne, u kojoj su prikazani narodni instrumenti. (Slika 8).

Druga manja prostorija prihvatila je 4 panoa na kojima je prikazano etnografsko oružje: puške, kubure, male puške, jatagani i noževi. Dvije klasične vitrine smještene su u dva ugla prostorije i u njima je izložen nakit i priručni alat uz oružje. Bokeljska skrinja u ovoj prostoriji ima pored etnografske i dekorativnu vrijednost. Svjetlo je dnevno sa dva simetrično postavljena prozora. (Slika 9).

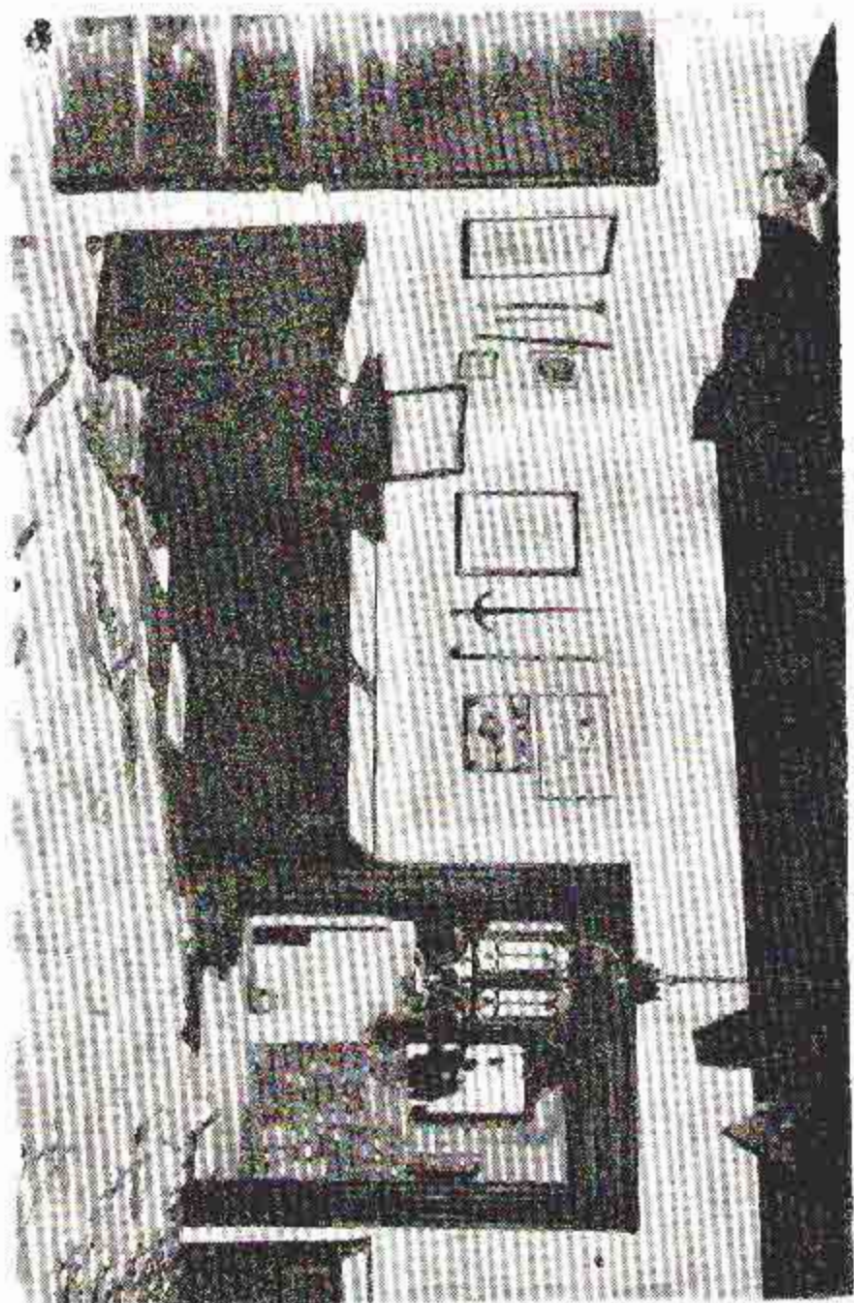
U trećoj prostoriji koja je po veličini ista kao prethodna, izložen je stari kancelarijski stilski namještaj, a po zidovima su izvještene slike istaknutih ličnosti iz starije istorije Herceg-Novoga. (Slika 10).

U dvije prostorije na mansardi smještena je biblioteka i kancelarija.

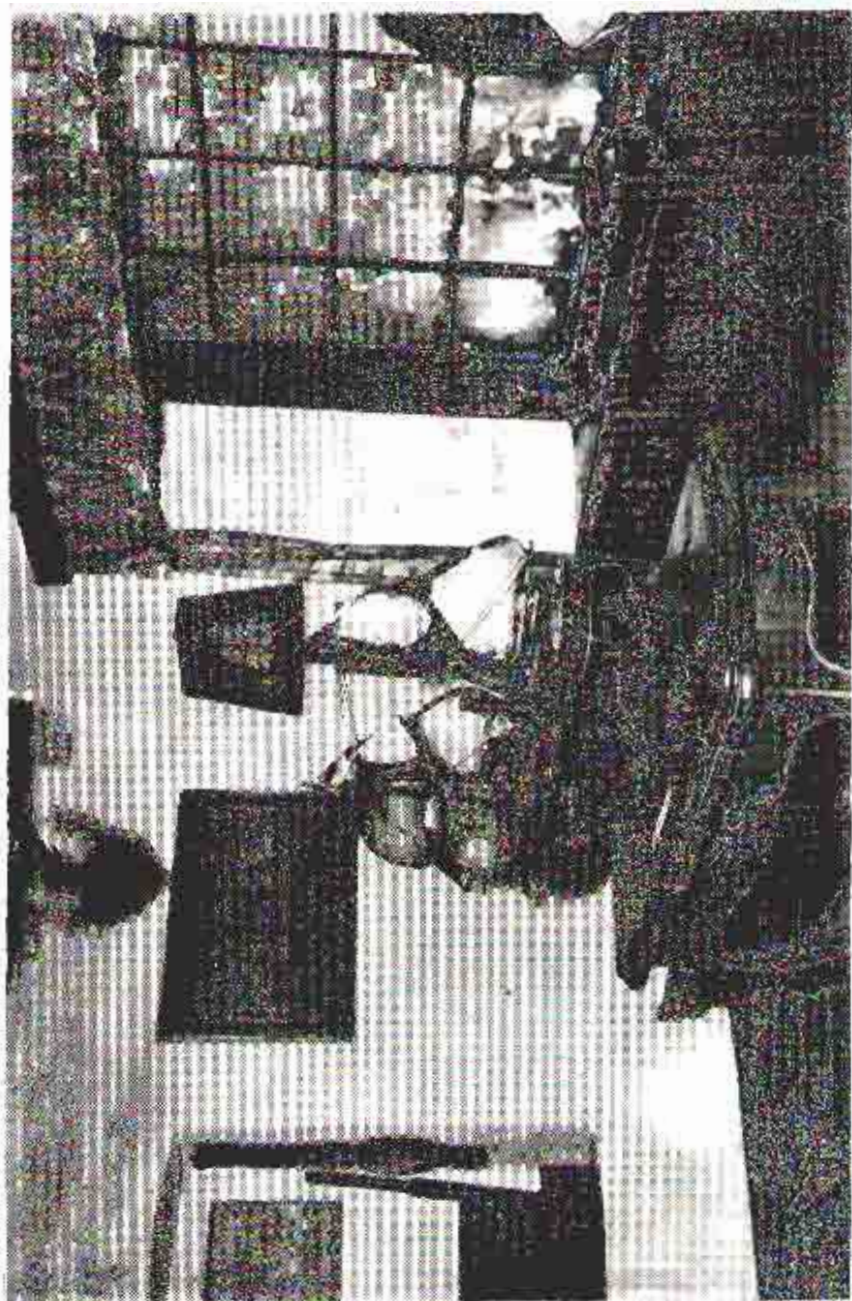
Posebnu atrakciju u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novome predstavlja njegova botanička bašta. U toj bašti su decenijama donosili i zasađivali vlasnici zgrade rijetke primjerke tropske i subtropske vegetacije. Ovu baštu je dopunio i stručno obradio dugogodišnji direktor Zavičajnog muzeja profesor Dušan Popović. U botaničkoj bašti postavljen je lapidarijum sa lijepim i rijetkim primjercima lapida, dekorativne kamene plastike i arhitektonskih dekorativnih detalja iz raznih istorijskih epoha hercegnovskog područja. (Slika 11).

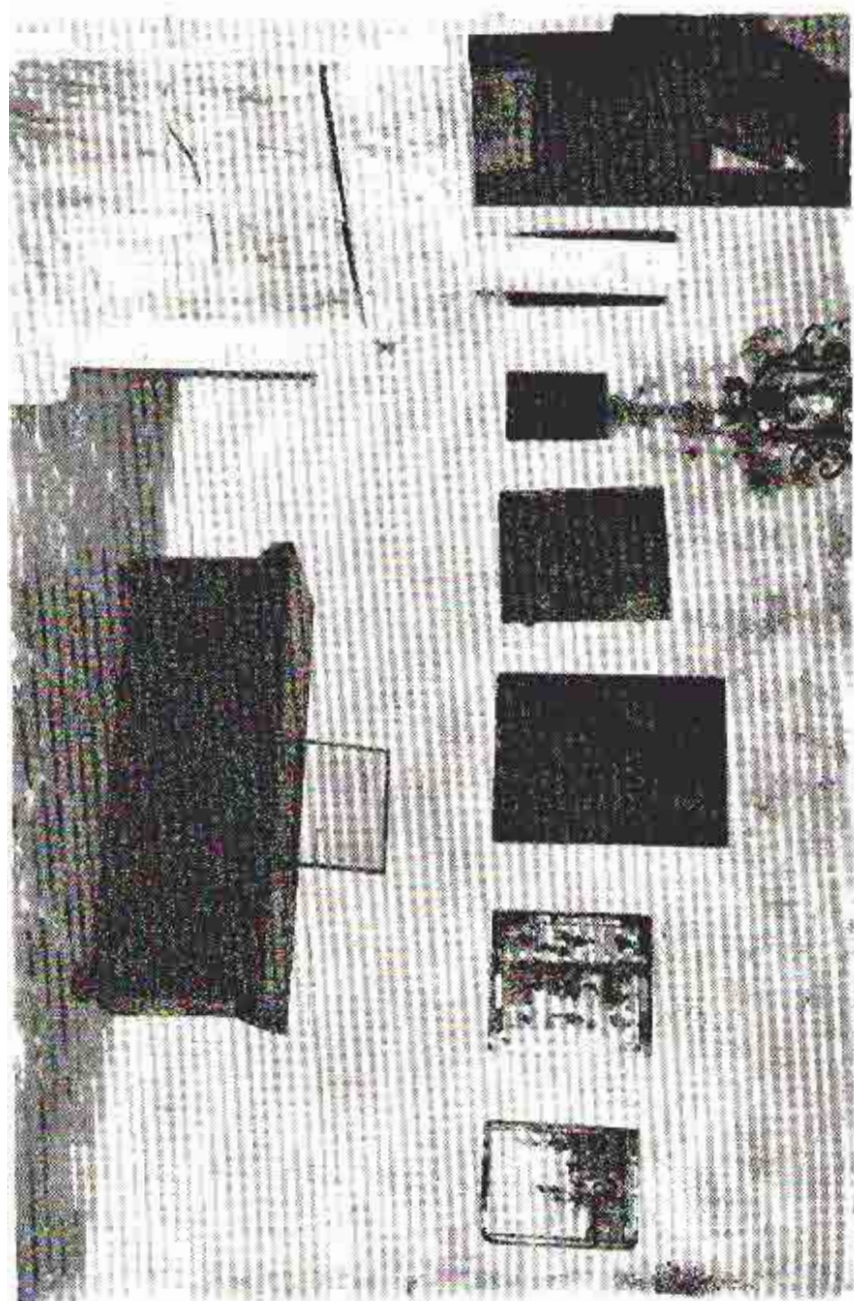
Sl. 1

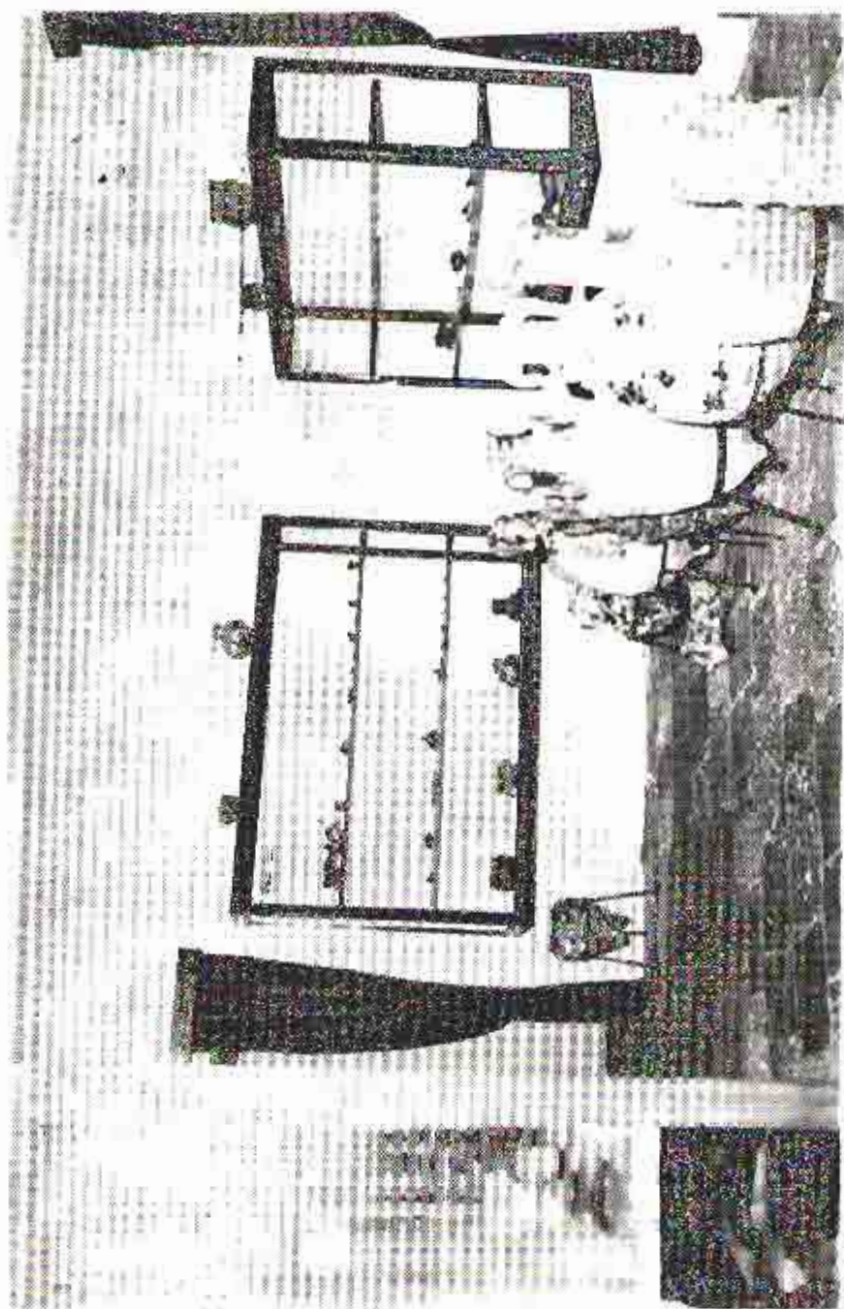
SI. 2

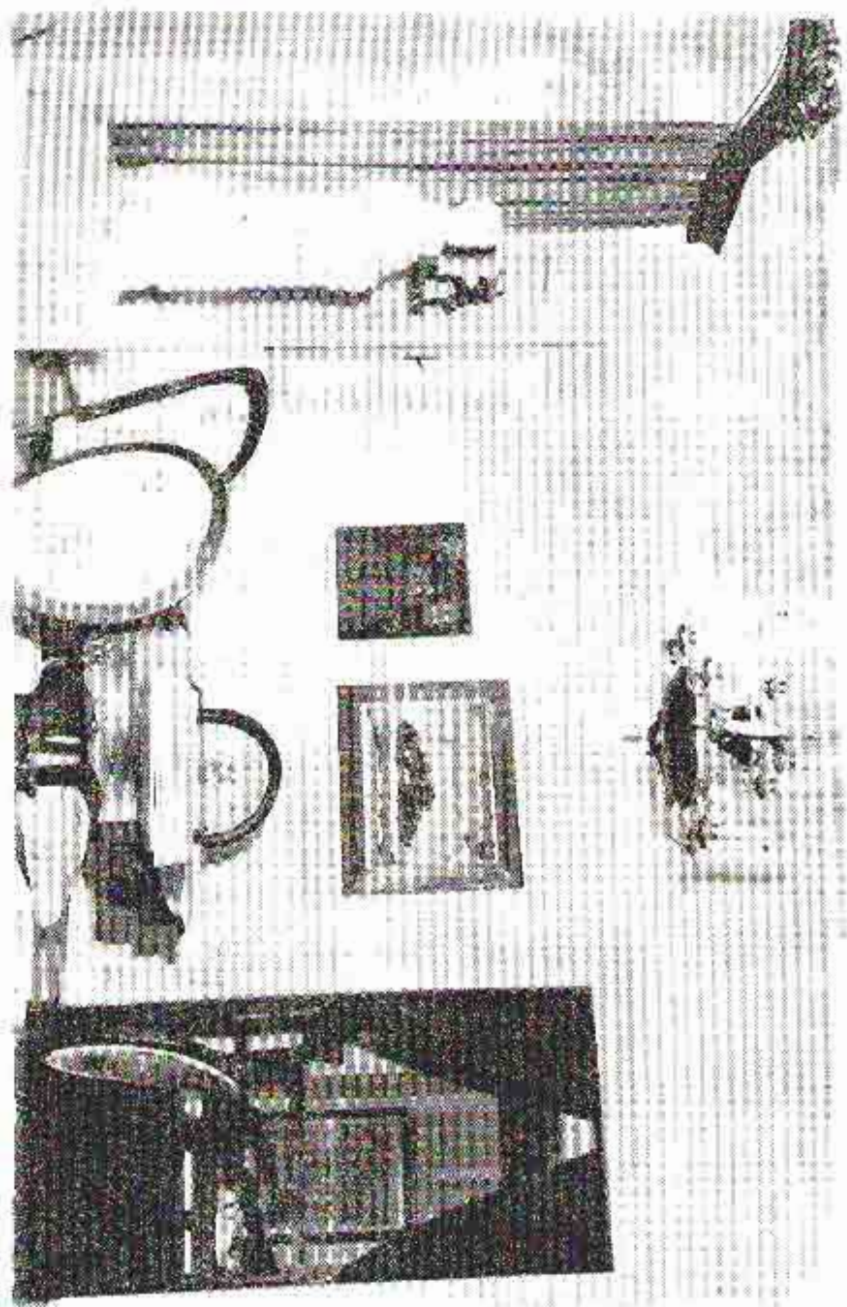
Sl. 3

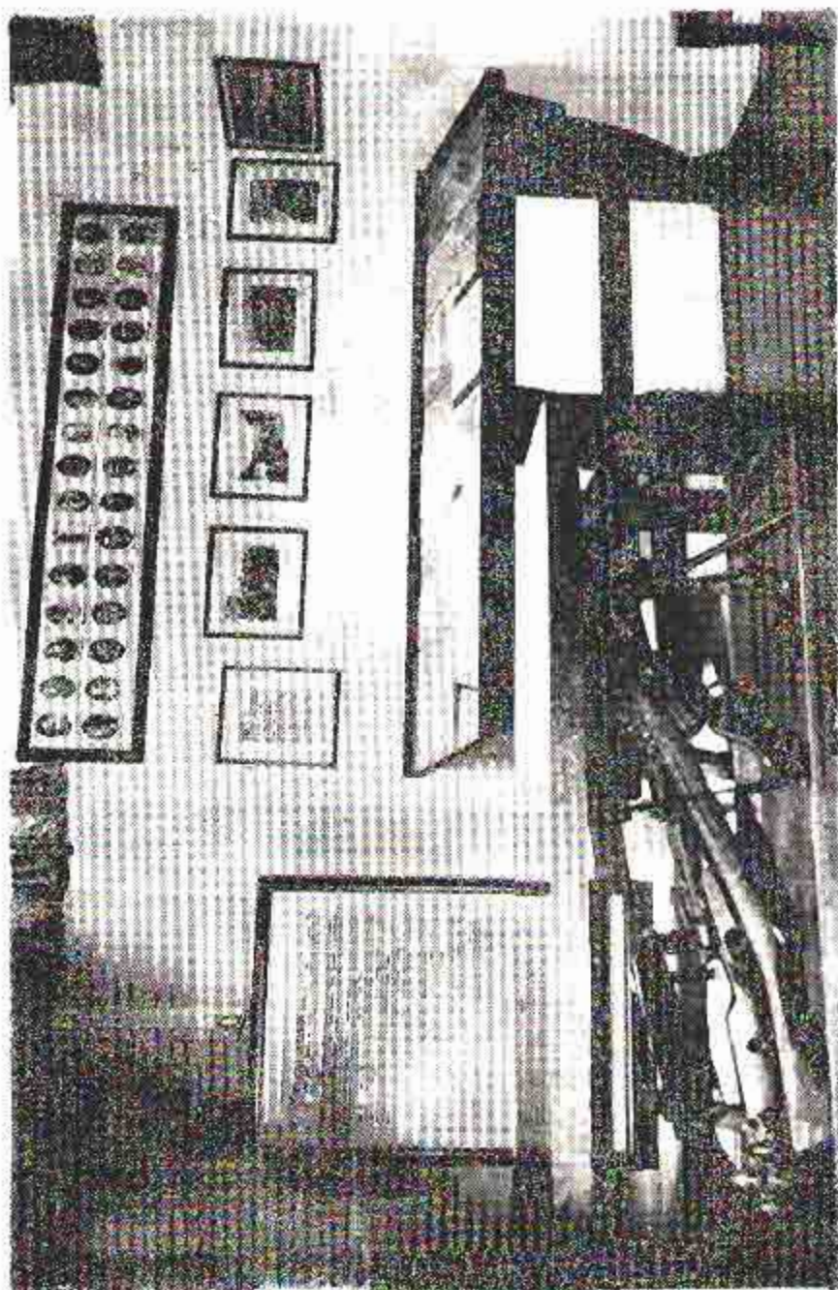

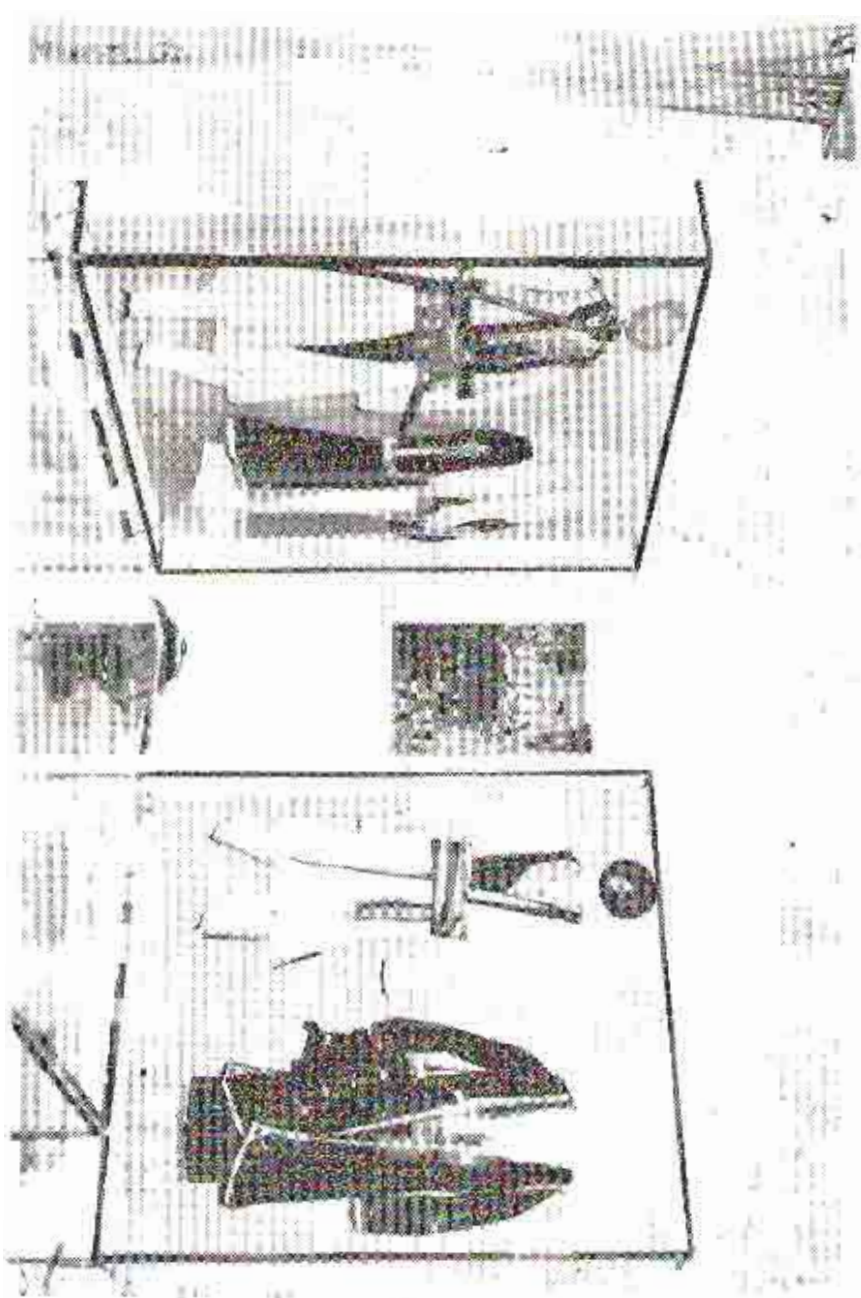
Sl. 4

Sl. 6

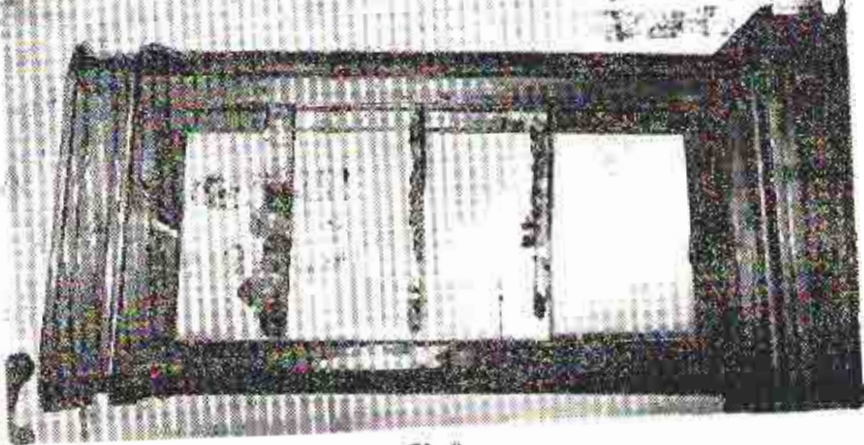

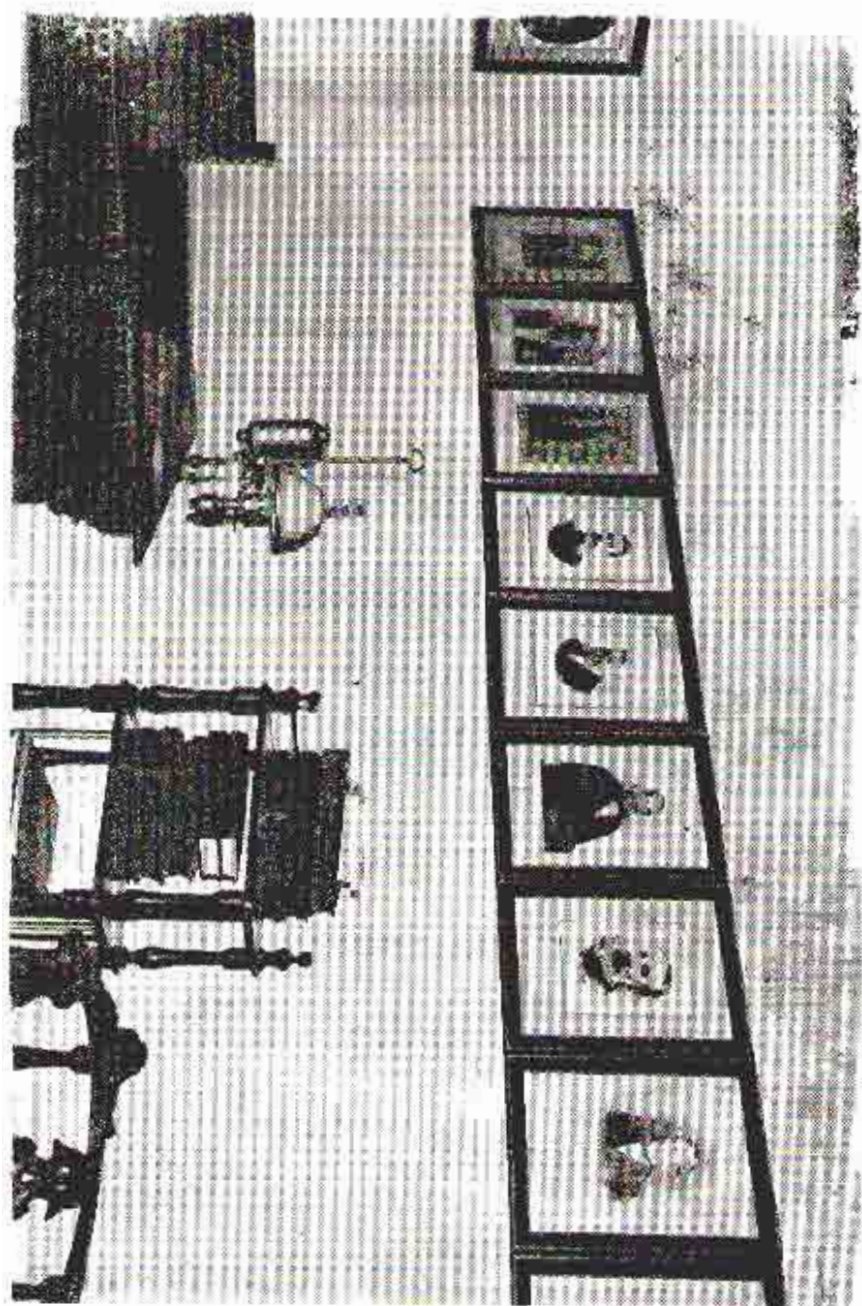

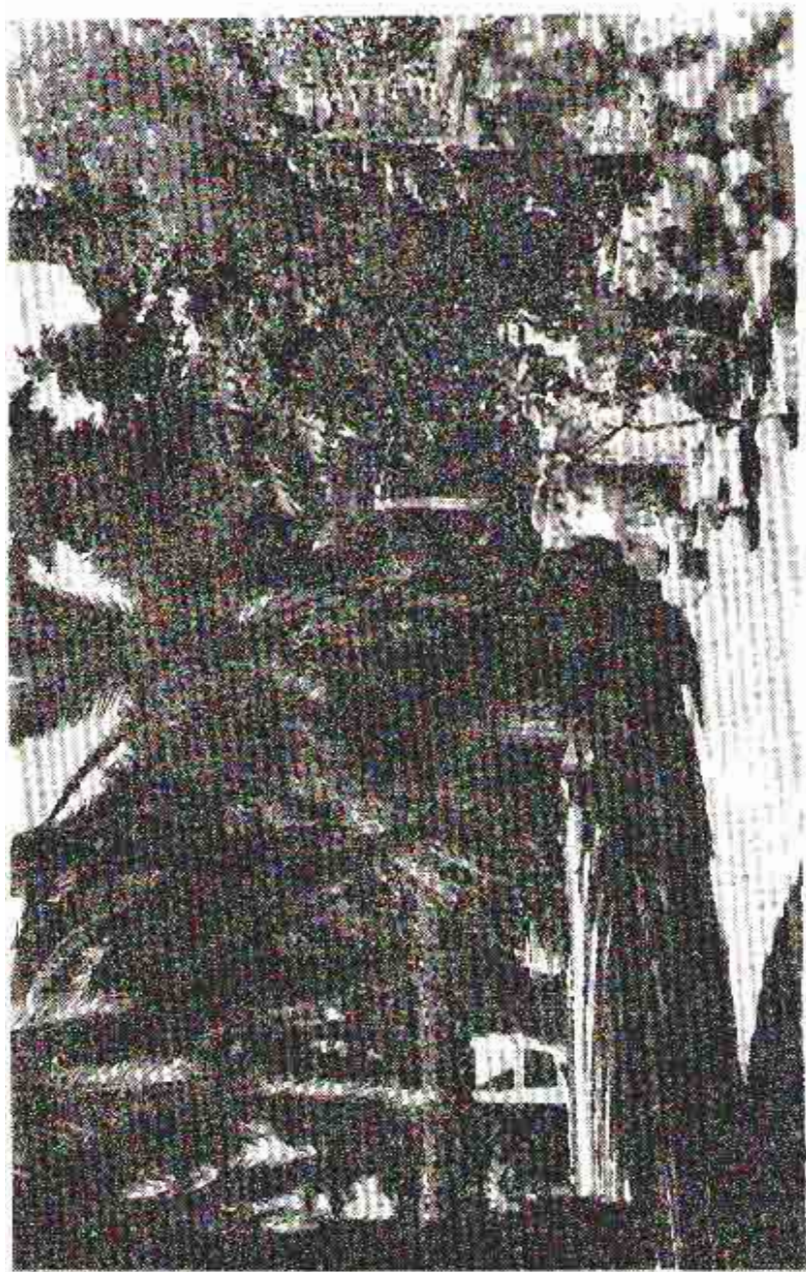
Sl 8

五支竹笛
清乾隆御製
竹笛五支
每支長一尺二寸
每支重二兩

Завичајни музеј у Херцег-Новоме у 1972. години

Завичајни музеј у Херцег-Новоме у својем раду обухвата етнологију, археологију, историју са НСБ и Народној Револуцијом, иконографију, ботаничку башту у парку Музеја, лапидаријум, археолошку збирку на Канли кули и као посебно одјељење у саставу Музеја Умјетничку галерију „Јосип-Бепо Бенковић“ са двије меморијалне собе Бенковић-Лучев.

ОПШТИ УСЛОВИ

1. *Кадрови:* У 1972. години није било кадровских промјена. Радну заједницу Завичајног музеја сачињавали су Илија Пушић, археолог виши кустос на руководећем радном мјесту директора Музеја, Дарко Буришић, кустос, академски сликар, Томо Пешић, проф. педагог и Милован Ђеранић, квалификовани радник.

2. *Доходак и расподела:* Завичајни музеј је у 1972. години остварио оредства, по уговору од Заједнице за културу Херцег-Нови, из сопствених прихода и из намјенских средстава за поједине манифестације од Републичке заједнице културе. Од 276.000 динара добијених од Заједнице културе Херцег-Нови 55% отпада на личне додотке, 35% за материјалне и функционалне трошкове и 10% за режијске трошкове.

Радна заједница је остварила и дио средстава из сопствених прихода на улазницама и продајом своје едиције „БОКА“, затим од намјенских средстава других организација. У 1972. години нешто се побољшао просјек личних примања у односу на материјалне. Просјек личних примања у 1972. години био је 2.100 динара, а распон плата 1:1,75.

3. *Самоуправљање:* Радна заједница Завичајног музеја је у току 1972. године одржала 19 састанака, Савјет Музеја 1 састанак и Умјетнички савјет Галерије 2 састанка. Донешен је нови Статут. Извршена је реизборност чланова Савјета у којему су ушли представници Социјалистичког Савеза, Синдикалног вијећа, Савеза бораца, Заједнице образовања и УЛУЦГ.

4. *Имовинско-правни односи*: Судски спор због наслеђства покојног М. Комненовића још воде Мариновићи и Ломбардићи код Окружног суда у Титограду. У међувремену у јуну 1972. године основана је Задужбинска управа М. Комненовића, тако да ће Радна заједница Музеја остваривати своја имовинска права преко овога тијела. Редовна најамнина плодуживаоцима за зграду и башту исплаћује се све док Задужбинска управа не добије правоснажну пресуду.

5. *Однос са осталим музејима и сличним установама*: Једна од главних акција Завичајног музеја у 1972. години била је испитивање могућности да се на територији Боке Которске споје стручне службе у области музеологије и заштите споменика културе. Успостављена је кореспонденција са свим музејима и збиркама, истакнутим стручним и научним радницима и музејским друштвом СРЦГ. У припреми је материјал за најављени састајак и у том смислу Завичајни музеј у Херцег-Новома, као иницијатор акција, израдио је информацију о стању музеолошке службе у Боки Которској.

И ове године успостављена је сарадња са музејима и архивима у Боки Которској око сарадње у зборнику „Бока“, а у циљу квалитетног унапређења заједничке едиције. Са Заводом за заштиту споменика културе сарадња се одвија у свим акцијама око проблема споменика културе на нашој територији.

Ове године је на иницијативу Центра за музејску документацију Југославије у Загребу успостављена сарадња на тај начин што ће едиција Центра, која излази два пута годишње, регистровати све наше радне манифестације у Музеју и Галерији.

У 1972. години успостављена је сарадња са Археолошким институтом САН у Београду и Археолошкој групи на Филозофском факултету. Сарадња је успостављена у заједничким археолошким истраживањима, а чланови тих институција биће редовни сарадници нашег Зборника. За *Боку 5* у 1973. години стигла су већ два научна рада: *Средњовековни натписи у Боки Которској* од др Јована Ковачевића и *Фреске у Манастиру Савини* од др Војислава Ђурића.

6. *Остали општи послови*: Реконструисане и одштациране 3 просторије бившег стана О. Комненовића у музејској згради. Просторије су спремне за музејску поставу. Конзервиран дио намјештаја којег је напала црвоточина. Израђен детаљан план постоје уз помоћ архитекте за унутрашњу архитектуру В. Средановића из Херцег-Новога. Извршено инвентарисање намјештаја и библиотеке и оставштине М. Комненовића. Набављени сандуци за дело Музеја.

Радна заједница Музеја учествовала је у многим акцијама које су организовале друштвено-политичке организације прили-

ком јубиларних прослава, састанака, симпозијума и других приредби.

АРХЕОЛОГИЈА

У 1972. години настављено је археолошко истраживање на локалитету Мало Росе, гдје су поред црквене грађевине из XIV или XV вијека пронађени тектонски детаљи у пластици из IX или X вијека.

У заједници са екском САН из Београда извршена су сондажна ископавања на тврђави Мацел-Цитадела. У тврђави је откривена унутрашња архитектура из босанског и турског доба.

Израђена картотека 52 археолошка предмета.

Сређена документација са ранословенског локалитета у Камену. Из колекције Ђорђа Ђеловића из Рисна откупљено 28 археолошких предмета из праисторијског и античког Рисна. Најинтересантнији су предмети: 7 бакарних преисторијских сјекира и 10 керамичких фигурина из илирских гробова.

Археолог Музеја учествовао на симпозијуму у Дубровнику и Задру на тему Преисторија на обалама Јадраца.

ЕТНОЛОГИЈА

У овој години откупљено је 27 етнографских предмета међу којима једно мушко црногорско одијело и једно женско бокелско са богатим сребрним накитом.

Направљен је споразум са фолклорном екском „Слога“ из Кумбора и са тројицом народних свирача из Крушевица ради наступа у оквиру Музеја и музејских манифестација у лјетној сезони.

Ни у овој години није дошло до реализације заједничког етнолошког истраживања са Земаљским музејом из Сарајева на подручју Сутарине, Врбања и Крушевица. Разлог је недовољна финансијска средства и њихово неблаговремено притицање.

ИСТОРИЈА СА НОБ

У постави историјске збирке није ништа промијењено. Током године набављено је 7 предмета и то трофејног оружја из средњег вијека и I свјетског рата.

Ни одјељење НОБ није билежило неке промјене. Документа и експонати из овог одјељења служили су за разне историјске манифестације из НОБ и Народне револуције.

ГАЛЕРИЈА „ЈОСИП БЕЛО БЕНКОВИЋ“

1. Збирка икона: У 1972. години откупљено је 5 икона, насликаним на дрвеним подлогама, међу којим је једна из школе Рафајловић-Димитријевић.

2. Галерија „Јосип-Бело Бенковић“. У 1972. години организовала је 8 ликовних изложби: 5 самосталних и 3 групе.

У фебруару је организован V Херцеговски зимски салон на којему је учествовало 18 ликовних умјетника: 15 сликара и 3 вајара са 48 радова. Са подручја Боке которске учествовало је 16 ликовних умјетника. Као гости Марио Маскарели, академски сликар из Београда и Хазби Нухановић, сликар из Пљеваља.

Крајем марта мјесецом организована је самостална изложба Браниславе Бурзан, сликарке из Титограда.

У част „Дана младости“ приређена је самостална изложба слика Јована Ивановића из Будве, у времену од 24. V до 4. VI.

Од 20. VI до 1. VII организована је самостална изложба Доротеје Миловић, сликарке из Задра.

У времену од 3. VII до 20. VII приређена је групна изложба бањалучких сликара, на којој су учествовали: Омер Бербер, Јосип Гранић, Бранислав Дуговић, Алојз Ђурић, Бекир Мисарлић, Енес Мунџић, Јован Спремо и Енвер Шпаљ.

Самостална изложба Анастасије Брајевић, акад сликара из Титограда приређена је у времену од 23. VII до 2. VIII.

Организована је самостална изложба Живке Прошић, сликарке из Београда у времену од 3. до 12. VIII.

Изложбу групе дубровачких ликовних умјетника Марије Југ-Пецарић, академског сликара, Карин Фрадл и Драгутина Фрадла, керамо сликара, Галерија је организовала у времену од 12. IX до 23. IX.

3. *Фундус Галерије*: У току 1972. године путем откупа и поклона набављено је 9 умјетничких радова.

4. *Остале приредбе*: Поводом јубиларне прославе организације жена, Друштво жена општине Херцег-Нови у заједници са Завичајним музејем организовало је у Галерији „Јосип Бело Бенковић“ умјетничко вече, на којему су учествовали: књижевници Душан Костић и Павле Џонович, аноамбл „Вокељи“, соло клавир Милена Љуџић и карикатуриста Десанка Глишић из Београда.

Све ове изложбе посјетило је 5.700 глoдалаца.

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

У заједници са екипом Завода за заштиту споменика културе СРЦГ архитектонски измјерени и снимљени сви споменици културе и спомен обиљежја из НОБ у нашој општини. Акција је трајала 7 дана.

На Канли кули организована водичка и дежурна служба преко читаве године.

Завичајни музеј интервенисао је да се омогући посјета гледалаца споменика културе Форте Мару али се није нашло на разумијевање код Предузећа за приказивање филмова „Орјен“ па је предмет предат на надлежност Заводу за заштиту споменика културе СРЦГ.

ПЕДАГОШКА СЛУЖБА

Педагошка служба се одвијала углавном у љетним мјесецима и то екскурзијама, групним посјетама и ђацима. Поред Музеја и Галерије педагошка музејска служба је била ангажована за бројне посјете разним екскурзијама и групним излетима по Бохи Которској.

Током 1972. године Завичајни музеј је посјетило око 3.000 посјетилаца што је за једну трећину мање него прошле године.

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ

1. Растурен трећи број Зборника „Бока“ и припремљен за штампу број 4. Зборник „Бока“ 4, штампала се у 720 примјерака на 240 страница у којему су са својим радовима учествовали 16 стручних и научних радника. Путем размјена публикација музејска библиотека се у 1972. години обогатила са 77 књига.

2. У 1972. години штампано је 6 каталога за умјетничке изложбе.

ПРОВЛЕМИ

1. Зграда Музеја је у дотрајалом стању јер се на њој нијесу вршиле никакве знатније оправке од 1953. године.

2. Кадровска структура не одговара данашњем степену развоја Музеја. Недостаје конзерватор, кустос етнолог и чистачица. Овај проблем треба што хитније на неки начин ријешити.

3. Неприкладан је приступ музејској згради са главне комуникације, тако да је она неприступачна за моторизоване посјетиоце. Завичајни музеј због неријешеног прилаза моторним возилима губи годишње око 15.000 посјетилаца, што би био не мали финансијски ефекат у приходима установе.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Dr Војислав БУРИЋ	
<i>Манастир Савина</i> — — — — —	7
<i>Le monastère Savina</i> — — — — —	21
Dr Slavko MIJUŠKOVIC	
<i>Osnivanje i reorganizovanje jedne srednjovjekovne bokelj- ske zdruštveno-preventivne institucije</i> — — — —	23
<i>La fondation et la réorganisation d'une institution sanitaire et préventive du moyen âge</i> — — — — —	34
Dr Jovan KOVAČEVIĆ	
<i>Srednjevekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj</i> — —	35
<i>Les épigraphes latines du moyen âge à Boka Kotorska</i> —	52
Максим ЗЛОКОВИЋ	
<i>Херцег-Нови од Бечког конгреса до 1830. године</i> — —	53
<i>Herceg-Novi du Congrès de Vienne jusqu'en 1830</i> — —	67
Dr Kosta MILUTINOVIĆ	
<i>Одјаци бокелјског устанка у Војводини</i> — — — — —	69
<i>Echos de l'insurrection de Boka à Vojvodina</i> — — —	93
Dr Đorđe MILOVIĆ	
<i>Neki podaci o kontroli mjera mletačkih vlasti u Herceg- -Novom sredinom XVIII vijeka</i> — — — — —	95
<i>Quelques détails du contrôle des mesures par les autorités vénitienes à Herceg-Novi au milieu du XVIIIème siècle</i> —	99
Vasilje LUKIĆ	
<i>Spor nastavnika Građanske škole u Kotoru Draga Milovića sa direktorom iste škole Šćepanom Milićem</i> — — —	101
<i>Differend entre les enseignants de l'école civile à Kotor Drago Milović et le directeur de la même école Šćepan Milić</i> — — — — —	108

Velimir RADOVIĆ

*Hercegovački kraj u istoriografiji radničkog pokreta i
NOB-e* — — — — — 109

Новак Р. МИЉАНИЋ

Библиографија радова др Лазара Томановића — — — 123

PRIKAZI, OSVRTI, MIŠLJENJA

Илија PUŠIĆ

Zavičajni muzej u Herceg-Novome (Nova postava) — — 143

Дарко БУРИШИЋ

Zavičajni muzej у Херцег-Новој у 1972. години — — 147

Технички уредник и коректор

Тома Радловић

* * *

Тираж: 800 примјерака

I s p r a v o i

Strana	Redak	Glas:	Treba da glas:
9	11 odozgo	Јулка	Јулкасо
9	4 odozdo	уметник	уметникт
21	5 „	Vojislav B. ĐURIĆ	Vojislav J. ĐURIĆ
35	4 „ (bilješka)	caratteri	carattere
57	5 „	Херцег-Насора	Херцег-Насора.
58	11 „	клетан	клетант
71	22 odozgo	poznata	poznato
71	2 odozdo	aiscées	aiscées
79	12 odozgo	Srbije	Srbije
88	1 „	Andria	Andria-
97	16 „	Ozriné	Ozriné
110	13 odozdo	gradnje	grade
113	10 „	glas	glas
117	21 „	reformiranja	reformirajuja
119	3 odozgo	anketiranim	anketiranim
128	2 „	Сегрожанског	Сегрожанског
134	11 „	тврђење	тврђење
140	15 „	разним	с разним
149	3 „	тектонски	архитектонски
153	4 „	Форте Мару	Форте Мару
154	3 odozdo	143	141
